

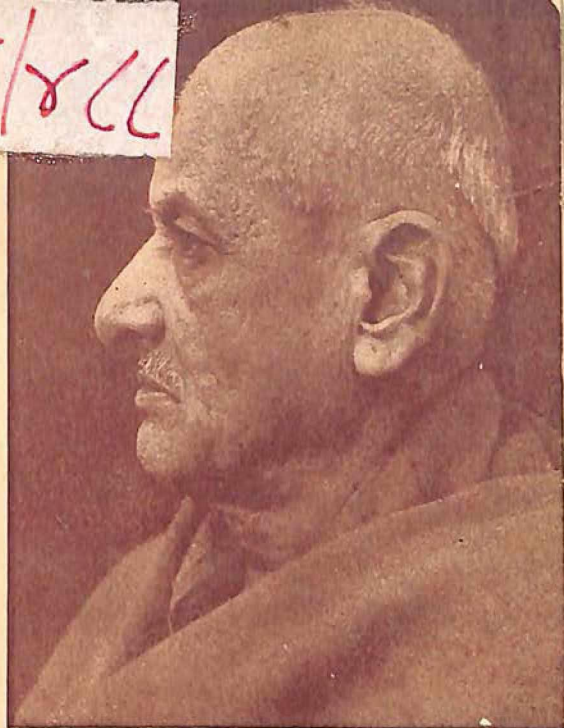
माझा

३/४८८

मभरचा

एक

उद्योग

नरसिंह चिंतामण केळकर

१ नोव्हेंबर १९५९

९९

विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे १.

महाराष्ट्र प्रयोगिक संस्था

१२१९ अनामिका रोड, अहमदनगर

माझा जन्मभरचा एक उद्योग

३/४८८

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

९५

प्रथमावृत्ति

नोव्हेंबर १९५९

किंमत दोन रुपये

महाराष्ट्र प्रयोगिक संस्था

१२१९ अनामिका रोड, अहमदनगर

सुद्धा वृत्तिका रोड, पुणे-४११ ०१०

अ. वि. गृह प्रकाशन, पुणे २

प्रकाशक :

दि. दा. गांगल, एम्. एस्सी.

अ. वि. गृह प्रकाशनासाठीं,

१७८६ सदाशिव पेठ, पुणे २

[या पुस्तकाच्या प्रथमावृत्तीचे हक्क
अनाथ-विद्यार्थी-गृह या संस्थेस दिले आहेत.

पुढील आवृत्त्यांचे हक्क, तसेच
भाषांतर उतारे वगैरे सर्व हक्क श्री.
काशिनाथ नरसिंह केळकर, अँडव्होकेट,
पुणे यांजकडे आहेत.]

मुद्रक :

दि. दा. गांगल, एम्. एस्सी.

लोकसंग्रह छापखाना

१७८६ सदाशिव पेठ, पुणे २

प्रस्तावनेदाखल चार शब्द

सोळा वर्षांपूर्वी 'सह्याद्रि' मासिकाच्या एका संबंध अंकांत (सह्याद्रि सप्टेंबर १९४२) कै. न. चिं. केळकर यांनी आपल्या वाङ्मयसेवेबद्दल सुमारे दीडशें पृष्ठें होईल एवढा एक विस्तृत लेख लिहिला होता. त्याला त्यांनी "माझा जन्मभरचा एक उद्योग" असें नांव दिलें होतें. तो लेख आज या पुस्तकाचे रूपानें पुनर्मुद्रित केला आहे. शाळा कॉलेजांत लागणाऱ्या क्रमिक पुस्तकांत तात्यासाहेब केळकर यांच्या वाङ्मयांतील उतारे नित्य आढळतात. पण त्या लेखासंबंधी, लेखकासंबंधी किंवा त्याच्या वाङ्मयसेवेसंबंधी निश्चित अशी माहिती विद्यार्थ्यांना फारच थोडी असते; ती माहिती स्वतः ग्रंथकर्त्याकडूनच प्रायः लिहिलेली उपलब्ध झाली तर अधिक बरें, असाहि हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्यांत हेतु आहे.

केवळ वाङ्मयापुरतीच नव्हे, तर तात्यासाहेबांच्या इतर सार्वजनिक आयुष्याबद्दलहि थोड्याफार माहितीची विद्यार्थ्यांना जरूर असते. याकरिता, परिशिष्टरूपानें चार विस्तृत मुलाखती या पुस्तकांत छापल्या आहेत. त्यांत :त्यांच्या सर्व सार्वजनिक व खासगी आयुष्याचा मार्मिक आढावा संभाषणरूपानें आलेला आहे. "मी कां लिहितों?" हा लेख तात्विक असल्याने पुस्तकाच्या शेवटी आलेला आहे. तात्पर्य, कालनिर्देशाचे दृष्टीनें यांतील मुलाखती १९३२ सालच्या; "माझा जन्मभरचा एक उद्योग" हें सह्याद्रींतील लिखाण १९४२ सालचें; आणि "मी कां लिहितों?" हा लेख १९४७ सालचा. यांप्रमाणें, त्यांच्या वाङ्मयविषयक चरित्रासंबंधीचा सर्व मजकूर या पुस्तकांत ग्रथित केलेला आढळेल.

पुणें
१ नोव्हेंबर १९५९. }

का. न. केळकर.

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ माझा जन्मभरचा एक उद्योग	१ ते १४०
२ हार्दिक उद्गार (कविता)	१४१
३ परिशिष्ट (१) आत्मचरित्रपर मुलाखती	१४३
४ परिशिष्ट (२) मी कां लिहितों ?	१८०

नरसिंह चिंतामण केळकर

माझ्या जन्मभरचा अेक अुद्योग

गेल्या आठवड्यांत (२४ ऑगस्ट) माझ्या वयाला सत्तर वर्षे संपून अेकाहत्तरावें वर्ष लागलें. या सत्तरांपैकीं माझीं सुमारें पन्नास वर्षे मुख्यतः वाङ्मयाच्या अुपासनेंत गेलीं. शेतकरी आपली निशाणी 'नांगर' म्हणून लावतो त्याप्रमाणें मी माझी निशाणी 'लेखणी' म्हणून अभिमानाने व यथार्थतेने लावूं शकेन.

मात्र या अुपासनेला अेक क्रम घडला व तो क्रम असा लागतो—
(१) अभिलाष (२) निष्ठा (३) आधार (४) भूषण
(५) करमणूक व (६) व्यसन.

(१) विद्यार्थिदशेंतच मला वाङ्मयाचें प्रेम जडलें. त्या वेळीं मेकालें किंवा गोल्डस्मिथ यांचा अेखादा चटकदार, सुंदर लेख, किंवा बाणाच्या कादंबरींतला अेखादा गोड परिच्छेद, किंवा चिपळूणकरांच्या निबंधमालेचा अेखादा बहुश्रुत निबंध माझ्या वाचण्यांत आला की 'असं किंवा यासारखं आपणाला कधी लिहितां येतील काय?' असं मनाला विचारावेंसें वाटे. मन बहुधा 'नाही' असें उत्तर देथी. पण हव्यास सुटत नसे. आणि याविषयी अभिलाष जडला तो मात्र कायम जडला.

(२) विद्यार्थिदशा संपून संसार व अुपजीविका यांचें साधन कोणतें स्वीकारावें याचा निर्णय करण्याची वेळ आली. तेव्हा तीन मार्ग किंवा निष्ठा डोळ्यांपुढे होत्या. एक सरकारी न्यायखात्यांतली नोकरी, दोन वकीली, तीन लेखकाचा धंदा. या तीनहि मार्गांनी सरळ पुढे जाण्याला मी पात्र झालों होतों. (१) अॅल्. वी.ची परीक्षा झाल्याबरोबर मी मुनसफीकरिता अुमेदवार म्हणून मुंबयी सरकारकडे अर्ज पाठवून नोंदविला होता. आणि कोणत्याहि सार्वजनिक कार्यांत न पडतां मी वकिलीच करीत

राहिलों असतों, तर सन १९०० च्या सुमारास मला यथाक्रम मुनसफीची सरकारी नोकरी मिळाली असती. माझ्याबरोबर, किंवा अेखादें वर्ष आग-मागे, अेल्. वी. झालेल्या अनेक लोकांना ही नोकरी मिळाल्याचीं अुदाहरणें म्हणून नानासाहेब चापेकर, पाटसकर, रामभाअू वाळ, मेहेंदळे, वागळे, ढेकणे, बापट अित्यादि नांवे सुचतात. यांतले अेकदोन तरी शेवटीं आठशें रुपये पगारावर स्मॉलकाँजेस कोर्टाचे जज्ज झाले. तसा मीहि झालों असतों. निदान पांचसहाशें रुपये पगाराचा फर्स्ट क्लास सबजज्ज तरी झालों असतों. नोकरीला वयाची अडचण न येण्याअितक्या अल्पवयांत मी अेल्. वी. झालों होतों. कारण मी ती परीक्षा पास झालों तेव्हां माझें वय अवयें बावीस वर्षे तीन महिने अितकेंच होतें. (२) मी १८९५ सालीं वकिलीची सनद घेअून आठ महिने सातान्यास वकिली कामें केलीं. त्यांत मला सुमारे चारशे रुपयांची प्राप्तीहि झाली. तोच धंदा करतो तर कालांतराने सातान्यास अेक प्रमुख वकील होअून निदान कांही थोडीं वर्षे तरी पांच-सातशें रुपयांची दरमहिना प्राप्ति होणें शक्य होतें. (३) सातारच्या मुक्कामांत, १८९२ ते १८९४ या तीन वर्षांत, अिग्रजी निबंध लिहून, सभांपुढे वाचून, मराठींत भाषणें करून, कविता करून, वर्तमानपत्री लेख लिहून, मी लोकांच्या दृष्टीपुढे चांगलाच आलों होतों. आणि यामुळेच अेका सातारकर स्नेह्याच्या शिफारशीवरून मला टिळकांनी केसरी-मराठ्याच्या संपादकवर्गांत दाखल करून घेतलें.

अशा तीन मार्गांनी मला संसार संभाळतां आला असता. आता धोके असलेच तर या तीनहि मार्गांत होतेच. कारण उत्साही वृत्तीमुळे अेखाद्या सभेंत भाषण केल्याने सरकारी 'व्ळॅक लिस्टांत' नांव पडून मुनसफी न मिळती. माझा स्वभाव वकिली धंद्याला न जुळता, तर वकिलीहि कदाचित् वेतावाताचीच चालली असती. पण या दोहोंपेक्षांहि वर्तमानपत्री धंद्यांतली अनिश्चितता अनुभवाला येण्याचा संभवच तेव्हा अधिक होता. कारण तो काळ सरकारी अवकृपेचा; टिळक जहाल पक्षाचे पुढारी; व केसरी हें त्याचें मुखपत्र. शिवाय 'केसरी' पत्र तेव्हा तरी स्वतःच कर्जांत असल्यामुळें आणि 'मराठा' हें कायमचें वुडित खर्चाचें काम ठरलेलें असल्यामुळें मला पगार कितीसा मिळणार ? ती नोकरी तरी कितीशी टिकणार ?

माझें काम टिळकांना कितपत पसंत पडणार ? त्यांचा माझा स्वभाव कसा जुळणार ? सर्वच अनिश्चित. असें असतां हि मुनसफी व वकिली हीं दोनहि सोडून देऊन वर्तमानपत्री लेखकाची जी पहिली जागा मला मिळाली ती मी अुडी घालून घेतली. या सर्वांवरून साहित्य व वाङ्मय ही माझी निष्ठा ठरते -- म्हणजे व्यवसायात्मक बुद्धीने निर्णय करून ठरविलेला आत्म-विश्वासाचा मार्ग ठरतो असें मी म्हणूं शकतो.

(३) मी पांसष्ट वर्षांचा होऊन कार्यनिवृत्त झालों त्या वेळीं मला जी स्थिति लाभली होती तिचीं अनेक कारणें सांगतां येतात. उदाहरणार्थ, केसरीचें संपादकत्व, टिळकांचा आधार व आश्रय, सार्वजनिक कार्यांत दिसून आलेली माझी थोडीशी बुद्धिमत्ता व पुष्कळशी अुद्योग-प्रियता इत्यादि. तथापि त्यापलीकडच्या मूळ कारणांचा विचार करतां दोन कारणें निश्चितपणें सांगतां येतात. (१) माझी अेल्अेल्. वी. ची पदवी आणि (२) माझी संपादक साहित्यिक होण्याची पात्रता. यांपैकीं कोणतीहि अेक गोष्ट मला प्रथम अनुकूल नसती तर पुण्यास टिळकांकडे येण्याची संधि मला लाभली नसती. टिळकांची त्या वेळची मुख्य नड लॉ-क्लास शिक्षविण्या-सारखा सहकारी व मराठा पत्र चालविण्यासारखा उपसंपादक अेकाच व्यक्तींत मिळणें अशी सजोड होती. आणि या दोनहि नडी अेकाच वेळीं भागविण्यासारखा मी होतो. मी नुसता अेल्अेल्. वी. असतो पण मराठा पत्र चालविण्यासारखा नसतो, तर मला टिळक घेतेना. कारण लॉ-क्लास चालवूं शकणारे नुसते अेल्अेल्. वी. पुण्यास त्यांना पुष्कळ मिळते. माझ्या आधीचे वाकनीस वकील अेल्अेल्. वी. होतेच ना ! पण ते 'टिळकांचें' मराठा पत्र चालविण्याच्या उपयोगी नव्हते. बरें, मी नुसता मराठा पत्र चालविणारा, किंवाहुना समजा चांगलें अंग्रजी लिहिणारा असतो, तरी तेवढ्यावर टिळक आपणाकडे मला घेतेना. कारण मराठ्यांच्या उत्पन्नांतून भर पगारी वेगळा संपादक त्यांना तेव्हा ठेवतां येण्यासारखा नव्हता. मराठ्यांच्या अर्धपगाराला लॉ-क्लासच्या पूर्ण पगाराची भर घालावी तेव्हां अेक माणसाला भरपूर देण्यासारखा पगार व्हावयाचा. आता टिळकांनी पुढे खाडिलकरांना ते नुसते वी. अे. होते तरी घेतलें, याचें कारण मी असल्याने त्यांची लॉ-क्लासच्या शिक्षकाची गरज भागली होती. पण खाडिलकर

अेल्अेल्. बी. नव्हते व अिग्रजी लिहिण्याच्या अुमेदीचेहि नव्हते. यामुळे माझ्याअैवजी तेच प्रथम शिफारस होअून दृष्टीसमोर येते, तरी त्यांना घेऊन टिळकांची मराठा पत्राची गरज भागतीना म्हणून त्यांना टिळकांना घेतां आलें नसतें.

(४) तात्पर्य, माझी दोनहि प्रकारची पात्रता अेकाच वेळीं सिद्ध होती म्हणूनच मला घेणें टिळकांना सोयीचें झालें. पण पुढे तीन वर्षांनी लॉ-क्लास बंद झाला अर्थात् लॉ-क्लासकरिता कायद्याच्या ज्ञानाची गरज संपली होती. लॉ-क्लासचा पगारहि संपला होता. तेव्हा मी पुण्यास वकिली करून मराठ्याकरिता साठ रुपये घेअून राहण्यास तयार झालों असतों, तर अिग्रजी वर्तमानपत्री अुपसंपादक म्हणून टिळक मला ठेवून घेते. वर्तमानपत्राच्या संपादकालाहि कायद्याचें ज्ञान असलेलें चांगलें, असें टिळकांना वाटे. म्हणूनच पुढे त्यांनी रा. ग. वि. केतकर (टिळकांचे नातू) यांना बी. अे. झाल्याबरोबर केसरीकडे न घेतां अेल्अेल्. बी.कडे घातलें. तथापि वर्तमानपत्राच्या संपादकाला कायद्याचें ज्ञान नसलेंच तरी चालण्यासारखें आहे; मात्र त्याला वर्तमानपत्र चांगलें चालवितां येण्याला लागणारी साहित्यिक या नात्याची पात्रता तरी असावी, हा अनिर्वाहपक्ष टिळक मान्य करित. आणि मी व खाडिलकर हे १८९७ पासून मराठा व केसरी यांचे अुपसंपादक म्हणून कायम झालों ते शेवटीं आम्हां दोघांच्या साहित्यविषयक पात्रतेमुळे. खाडिलकर शेवटीं अेल्अेल्. बी. झालेच नाहीत, आणि मी असून नसून सारखाच झालों. तथापि केसरीला हवें तसें खाडिलकर मराठी लिहीत व मराठ्याला हवें तसें मी अिग्रजी लिहीं. यामुळे आम्हां दोघां-विषयी टिळकांना या बाबतींत अितकें समाधान होतें की, आमच्या जागीं अधिक चांगला लेखक म्हणून कोणी आणावा, असें टिळकांच्या मनांत पुढे कधीहि आलें नाही. माझ्यापुरतें सांगण्याचें तात्पर्य अितकेंच की, प्रारंभीं जरी माझ्या अेल्अेल्. बी. पदवीने मला निःसंशय हात दिला, तरी पुढे सर्व आयुष्यभर मला माझी वर्तमानपत्री साहित्यिक पात्रताच अुपयोगी पडली; व मीहि तोच अेक अुद्योग करून राहिलों. म्हणून तत्त्वतः साहित्य हीच माझी निष्ठा ठरते.

अंक अद्योग]

वर्तमानपत्राच्या बाबत, पृष्ठा-४१३-४१४

(५) वर्तमानपत्राच्या द्वारे मी सार्वजनिक जीवनांत शिरलों. या जीवनांत मतप्रतिपादन हें अंक मुख्य कार्य व ध्येय ठरतें. आणि या कार्यांत लेखनकला हा अंक मुख्य आधार असतो. मराठ्यांत केसरींत लिहूं लागल्याबरोबर प्रथमपासूनच मी सार्वजनिक कार्योपयोगी संपादकीय काम चांगलें करूं शकेन असा विश्वास माझा मला वाटूं लागला, व लोकांच्या तोंडूनहि तेंच समक्ष किंवा परभारें अंकू येऊं लागलें. मला इंग्रजी-मराठी माझ्या वर्तमानपत्री कामापुरतें तरी चांगलें लिहितां येत होतेंच. पण या कक्षेपलीकडे जाऊन मी ग्रंथकारहि होऊं शकलों; आणि तोहि असा की, वर्तमानपत्राचा संपादक म्हणून मिळणाऱ्या पगाराशिवाय केवळ वाङ्मयांत मी कांही थोडा पैसा मिळवूं शकलों. अशा रीतीने तरुणपणीं साहित्य व वाङ्मय हीं माझ्या खासगी व सार्वजनिक जीवनाला आधारभूत झालीं असें मी म्हणतो.

(६) यानंतर संपादकाच्या धंद्यांत मला स्वास्थ्य व निश्चितता मिळाल्यावर, प्रौढपणच्या दशेंत साहित्य व वाङ्मय हें मला भूषणासारखें उपयोगी पडलें तें असें. सार्वजनिक जीवनांत पडणारीं कित्येक माणसें बुद्धिमान, अद्योगी, अत्साही, प्रामाणिक व तळमळीचीं असतात, व तीं आपापल्या कक्षेंत पुढारीपणाहि मिळवितात. तथापि त्यांना विद्वत्तेची जोड असावी तशी कदाचित् नसते, किंवा ती असली तरी त्यांच्या मतप्रसारक लेखां-भाषणांना अंक प्रकारचा रूक्षपणा येतो. सुदैवाने माझ्या बाबतींत तसें घडलें नाही. माझ्या कोणत्याहि राजकीय लेखांत किंवा भाषणांतहि सहजगत्या वाङ्मयसाहित्याची थोडीतरी लज्जत अुत्पन्न झाली नाही असें घडलें नाही. माझे राजकीय विचार, टीका, तत्त्वज्ञान हीं कदाचित् तितकीं खोल नव्हतीं असें कांहीच्या दृष्टीने दिसून आलें असेल. पण माझे राजकीय विचार निदान वाङ्मयदृष्ट्या चित्ताकर्षक पद्धतीने मांडले जातात ही गोष्ट जवळ जवळ सर्वमान्य झाली होती. म्हणून प्रौढ दशेंत वाङ्मय व साहित्य हें माझ्या सार्वजनिक जीवनाला अुठाव देणारें, खुलवून-सजवून दाखविणारें भूषण झालें असें मी म्हणतो.

(७) यानंतर ओघाने अशी स्थिति प्राप्त झाली की, मी यथाशक्ति करतां आलें तें सर्व करून पासष्टाव्या वर्षीं अंक प्रकारें कार्यनिवृत्त झालों.

मग केसरी-मराठ्यांचे संचालकत्व सोडलें, पगारी नोकरी सोडली, ट्रस्टीचा अधिकार सोडला, कायदेकौंसिल, म्युनिसिपालिटी अित्यादि आधी सोडलीं होतींच. अितर अनेक मानाच्या अधिकाराच्या जागा सोडून मी मनाने कार्यपराङ्मुख झालों. अिच्छेप्रमाणें काम करावें वा न करावें असें झालें. द्रव्यप्राप्ति अधिक न करतां जन्मभर गरिबी-मध्यमस्थितींतला सुखवस्तु म्हणून राहण्यासारखा झालों. तेव्हा प्रथमच जिवाला रिकामपणीं कांही करमणूक म्हणून हवी अशी आवश्यकता अुत्पन्न झाली. पण शारीरिक व्यायामाची करमणूक होणें मला शक्य नव्हतें. मला पत्ते, बुद्धिवळें असल्या वैठ्या खेळांची आवड व मन रमण्याअितकें त्यांचें ज्ञानहि नाही. आणि रिकामा वेळ सापडला म्हणून अुगाच कोणाच्यातरी घरीं किंवा कलवांतहि जाअून वसून गप्पा मारून वेळ घालविण्याची सवय नाही, स्वभावहि नाही. अशा स्थितींत वाङ्मय व साहित्य यांची करमणूक मला न लाभती, तर माझा वेळ कसा गेला असता याची कल्पनाच होत नाही. १९३२ सालीं माझा ६१ व्या वाढदिवसाचा समारंभ झाला, त्या वेळीं आभारप्रदर्शनाच्या भाषणांत “ आजचा हा समारंभ टाअीपरायटरच्या घंटेसारखा कानाला गोड लागणारा, पण ‘ मर्यादा संपत आली, सावध ’ असें सुचविणारा, म्हणून भीतिकारक ठरतो ” अशी अेक गमतीची अुपमा मी दिली होती. पण त्यानंतर मला आणखी दहा वर्षे आयुष्य अनपेक्षित लाभलें ! याचा अर्थ असा—सामान्य टाअीपरायटरची घंटा वाजली म्हणजे अेखादा शब्द लिहिण्यापुरतीच जागा अुरली असें समजावयाचें असतें. पण माझ्या आयुष्याच्या टाअीपरायटरचा सांचा बनविणाराने असा बनविला होता की, घंटा वाजल्यावरहि पुढे लिहून काढण्याला भरपूर जागा राहिली. अर्थात् दहा वर्षे ही घंटा मी कानाने अैकत राहिलों, व त्याबरोवर हाताने टाअीपरायटरचे ठोकेंहि पाडीत राहिलों म्हणजे लेखनव्यवसाय करीत राहिलों. केवढी ही गोड करमणूक !

(८) मात्र ही करमणूक करतांना मीं वाङ्मय लिहिलें तें केवळ ललित स्वरूपाचेंच लिहिलें असें नाही. अभ्यास करून लिहावें असेंहि कांही लिहिलें. १९३२ सालीं मला साठवें वर्ष लागलें तेव्हा माझी लेखणी त्यापुढे थांबेल, विश्रांति घेअील, असें अितरांप्रमाणें मलाहि वाटू लागलें होतें.

आणि ती तशी खरोखर थांवतीच तर मला कोणी आळशी, सुस्तावलेला, म्हणून नांवें ठेवलीं नसतीं खचित. परंतु या नंतरच्या दहा वर्षांतच मी काय किती लिहिलें याची यादीच देतो :— .

- १९३२ राज्यशास्त्र (शास्त्रग्रंथ).
 १९३३ भारतीय तत्त्वज्ञान (संग्रहग्रंथ).
 १९३४ नवलपूरचा संस्थानिक (कादंबरी).
 १९३५ { फ्रान्सची राज्यक्रांति (अतिहास).
 { तिरंगी नवमतवाद (राजकारण).
 १९३६ { वलिदान (कादंबरी).
 { पद्यगुच्छ-कांही भाग (काव्य).
 १९३७ हास्य-विनोदमीमांसा (चिकित्सा ग्रंथ).
 १९३८ समग्र केळकर वाङ्मय (संग्रह).
 [तयारी जुळवाजुळव छपाई].
 १९३९ गतगोष्टी (आत्मचरित्र).
 १९४० { कावळा व ढापी (कादंबरी).
 { परान्सची ज्ञाशीवाली (चरित्र).
 १९४१ 'गतगोष्टी'ची पुरवणी (पत्र-व्यवहार).
 १९४२ कोकणचा पोर (कादंबरी).

याशिवाय अनेक अध्यक्षीय भाषणें, लघुकथा, लघुनिबंध, विनोदी चुटके, अभिप्राय, प्रस्तावना, 'सह्याद्रि' मासिकांतील प्रासंगिक लेख अित्यादि किती तरी ! म्हणजे यांत नाटकाशिवाय वाङ्मयाचा कोणताहि प्रकार राहिला नाही. १९३८ सालीं श्री. तात्यासाहेब पटवर्धन, संस्थानाधिपति मिरज, यांच्या औदार्यामुळे व स्नेहामुळे, प्रत्येकी हजार पृष्ठें अशा बारा खंडांत, माझे त्यावेळेपर्यंत 'समग्र' म्हणतां येण्यासारखें, बारा हजार पृष्ठांचें वाङ्मय प्रसिद्ध झालें. परंतु त्यानंतरहि मी लिहिलेलें वाङ्मय सुमारे दीड-दोन हजार पृष्ठें तरी भरेल. लिहिण्याचा कंटाळा वाटणाराच्या मते या माझ्या करमणुकीला खरोखर करमणूक हें नांव कितपत द्यावें हा प्रश्नच होअील. पण मला तीच करमणूक ठरली.

(९) अजूनहि माझा हात थांबलेला नाही. पण यापुढे मी वाङ्मय लिहिणें म्हणजे ती अखाद्या व्यसनाची तलफ भागविणें असें कोणी म्हटल्यास मला त्याला नांवें ठेवतां येणार नाहीत. तथापि माझीं संकल्पित अशीं कांहीं पुस्तकें लिहून पुरीं व्हावयाचीं आहेत. त्यांत चार कादंबऱ्या असून त्या अर्धवट लिहून झाल्या आहेत. त्यांचीं नांवें (१) अंधारवड (२) जगाची रीत (३) प्रमिला - नवमहिला व (४) दिवाण झिप्री. याशिवाय (५) जागतिक तत्त्वज्ञानावर निबंधरूप किंवा प्रश्नोत्तर संवादरूप असा सुलभ ग्रंथ लिहिण्याचें माझ्या मनांत आहे. पण या वाङ्मयव्यसनाची तलफ कशी काय भागते, पार पडते, हें आता पाहावयाचें आहे.

(१०) अतारवयांत मधून मधून आळस झाडण्याकरितां मनुष्याला अखादें व्यसन अपुयोगी पडतें. त्याप्रमाणें कोणी तपकीर, कोणी विडी-सिगारेट, कोणी पान-तंबाखू यांची मदत घेतात. पण पहिली चीज घाणेरडी व दुसरी अपायकारक म्हणून त्या मला नको वाटतात. चार मित्रमंडळींत बसलों असतां, हीं व्यसनें असणाऱ्या अितर कोणाकडून मी तपकिरीची चिमूट घेतों, सिगारेट मागून घेऊन ओढतो. पण त्या वस्तु स्वतःच्या संग्रहीं ठेवून त्याचा नित्य अपुयोग करणें हें माझ्या मनाला मानवत नाही. म्हटलें तर हीं दोनहि व्यसनें प्रतिष्ठितच आहेत. आणि सत्तरी अुलटलेल्या मनुष्याने, वेळ जाण्याकरितां, तसलें अखादे व्यसन मुद्दामहि स्वीकारलें, तरी त्याला कोणाला भिण्यालाजण्याचें कारण नसतें. वरें, ह्यांच्या खर्चाचीहि अडचण मला नाही. पण त्या व्यसनी पदार्थांच्या अतिरेकाची मनांतून भीति! मात्र अेक हौस निरुपद्रवी म्हणून ती करावीशी वाटते. ती पानविड्याचें तबक ठेवून मधून मधून विडा करून कुटून खाणें ही होय. कारण अेकदा विडा करून कुटून खावयाचा म्हणजे त्या उद्योगांत सहजासहजी कांही वेळ जाऊन विरंगुळा लाभतो. पण हें निरुपद्रवी व्यसनहि मला माझ्या एका विशेष स्वभावदोषामुळे अजून पार पाडवलें नाही. तो दोष म्हणजे स्वतः हाताने अखादें काम करण्याचा कंटाळा. मग हें काम टेबल पुसण्याचें असो, स्वतःच्या कपड्यांच्या घड्या घालण्याचें असो, प्रवासाचें सामान जुळवून बांधण्याचें असो, बूट पायांत चढवून त्याच्या दोऱ्या बांधण्याचें असो, टाओपरायटरवर लिहिण्याचें असो, वीणा लावण्याचें असो, किंवा हार्मोनियम

वाजवावयाचें असो. फक्त अेकच गोष्ट मला स्वतःच्या हाताने करतां येते, व ती करण्याचा मनाने कंटाळा येत नाही. ती म्हणजे लेखणी घेऊन लिहिणें. आणि हात थकेपर्यंत तें काम मात्र मी अनेक वेळा केलें आहे. यामुळे अितर रीतीने कंटाळा आला म्हणजे मी कांही तरी पुस्तक घेऊन पान निघेल तेथें वाचूं तरी लागतों, किंवा विचार आला की लगेच लेखणी घेऊन तो कागदावर अुतरतों.

(११) याने व्यसनाची तलफ भागल्यासारखें होतें. कारण तलफ भागणें म्हणजे तरी काय? मस्तकांत साकळून राहिलेल्या रक्ताच्या दाबाला कशाने तरी झटका देणें! हें रक्त साकळलें म्हणजे डोक्यांत खाजल्यासारखें होतें. आणि हाताने खाजविल्याने जसें शरिराला वरें वाटतें, तसेंच तपकिरीची चिमूट ओढल्याने, विडीचा झुरका मारल्याने, किंवा विड्याचा रस गळ्या-खाली गेल्याने ज्ञानतंतु अुत्तेजित होतात. म्हणून लिहिण्याशिवाय पान-सुपारीचा संच जुळविण्याचा उद्योग अजूनहि मी करीन, तो कारभार मोठा अुमदा वाटतो. स्वच्छ पितळीं डव्यांत विड्यांची गहिरी पानें भरून ठेवायचीं! त्यांवर ओलें फडकें टाकून ठेवावयाचें! त्यांत सुगंधी केवडा वगैरे घालावयाचा! तलफ आली म्हणजे प्रशस्त मांडी घालून डबा अुघडायचा! मग अेकेक पान घेऊन तीं पिकलीं न पिकलीं पाहावयाचें! त्यांचें डेख व टोक कुरतडून शिरा काढावयाच्या! (आणि पानाला धक्का न लावतां शिरा सोलणें ही एक मोठी विद्याहि आहे वरें का!) मग पाण्यांत बुडी मारून वसलेल्या चुन्याला वाहेर काढून घेऊन, तो न्यायबुद्धीने पानाच्या सर्वांगाला सारखा फासावयाचा! मग त्यावर त्रयोदशापैकी अनुकूल असेल तो अेकेक पदार्थ यथाप्रमाण घालावयाचा! मग तोंडांत दांत असल्यास पट्टी करून तोंडांत घालून चावावयाची, किंवा दांत पडलेले असल्यास खलबत्यांत कुटून चांदीच्या चमच्याने पानावर काढून घेऊन त्याची गोळी करून तोंडांत घालावयाची! आणि मग मधून मधून मुखरस गळ्या-खाली सोडीत असतां, तोंडावरून (विशेषतः मिशा असल्यास) अँटीने हात फिरवावयाचा! या वेळीं कोणी बोलावयाला आल्यास त्याच्याबरोबर अर्धें ओठ मिटून, राजदरबारीं नोकर धन्यापुढे बोलतात त्याप्रमाणें—अदवीने पण वस्तुतः तोंडांतील लाल मुखरस कपड्यावर सांडेल या भीतीने—

बोलावयाचें ! आणि असा अेक वार भरला म्हणजे मग कांही पानें काढून घेऊन, कुजट भाग कातरून, तीं फडक्यावर पुसून पुनः डव्यांत भरून त्याला झांकण लावावयाचें ! या गोष्टीला पांच मिनिटें लागतात व केवढी निरुपद्रवी करमणूक होते ! (वरील वर्णनांत हातावर तंबाखु-जरदा चोळून, त्याची चिमूट हळूच तोंडांत टाकून, हात झाडावयाचा समावेश मी केला नाहीच !)

(१२) असा. व्यसनाचें हें कौतुक वस्स झालें. माझ्या लिहिण्याच्या व्यसनासंबंधी हें सांगावयाचें की, तेंहि या पानविड्याच्या व्यसनासारखेंच विरंगुळा लाभविणारें व निरुपद्रवी आहेच. पण त्याचा दुसराहि अेक अुपयोग मला अलीकडे होअूं लागला आहे तो असा. कोणाहि माणसाच्या डोक्यांत कोणते ना कोणते तरी विचार अेकसारखे घोळत असतातच. पण वार्धक्यामुळे हल्ली माझें असें होअूं लागलें आहे की, त्यांतला अेखादा विचार डोक्याची पकड घेतो. वरचेवर तोच आठवावा, घर करून राहावा, दुसऱ्या विचाराला त्याने जागा देअूं नये - तात्पर्य, भोवरा फिरत राहिल्याने तो जसें जमिनींत भोक पाडतो तसें या विचारामुळे होतें. पण मौज ही की, तो डोक्यांतून काढून टाकण्याचा अेक अुपाय हटकून यशस्वी होतो. असा की, तो विचार कागदावर अुतरावा म्हणजे झालें ! मी असें अेकलें आहे की, कोर्टांत मुकदमा भांडून निकालांत निघेपर्यंत, म्हणजे वकिलाला बोलावयाचें तें बोलून होअीपर्यंत, वकिलाच्या डोक्यांत मुकदम्याच्या किती तरी गोष्टी - रकमा, तारखा, निशाण्यांचे नंबर, दस्तअैवजांतील महत्त्वाचीं वाक्ये - भरून राहिलेल्या असतात. अितक्या की, कागद पाहिल्याशिवाय त्या तो तोंडाने सांगूं शकतो; पण काम संपवून घरीं येअून ते कागद त्यानें टाकून दिले की, तो त्या सर्व विसरून जातो. त्याप्रमाणें हल्ली असा डोक्याचा ताबा घेअून राहणारा विचार मी कागदावर लिहून टाकला, म्हणजे अेखाद्या हट्टी समंधाने गती घ्यावी त्याप्रमाणें तो नाहीसा होतो.

(१३) अशा रीतीने व्यसनाची तलफ भागविण्यासारख्या लिहिलेल्या वाङ्मयाचे गुण केव्हा केव्हा कमी प्रतीचे भरण्याचा संभव सहजच असतो. यामुळे अेखाद वेळ असें वाटतें की न लिहिलेलें बरें. पण

सुदैवाने आता या वयांत लिहिलेल्या वाङ्मयाला कोणी बरें म्हटलें, वाअीट म्हंटलें, तरी मला त्याची किंमत सारखीच वाटते. साहित्यशास्त्री मम्मट याने काव्याचीं (म्हणजे साहित्याचीं) जीं प्रयोजनें सांगितलीं आहेत त्यांतील अेकहि आता माझ्या वाङ्मयलेखनाला लागू पडणारें नाहीं. यश, द्रव्यप्राप्ति अित्यादि जे लाभ मला वाङ्मयलेखनापासून व्हावयाचे, म्हणजे होणें योग्य किंवा अपेक्षित, तितके सगळे मला मिळून चुकले आहेत. वडिल-कीच्या नात्याने साहित्याचार्य असें मला कोणी म्हणतात तें कदाचित् ठीक असेल. पण त्यानंतर 'साहित्यसम्राट्' ही जी पल्लेदार पदवी कांहीच्या-कडून मला लावण्यांत येते, ती मनाला बरी वाटत नाहीं, कारण तिच्या योगाने त्यांच्या गौरवबुद्धीपेक्षा माझा गर्वच अधिक दिसायचा ! बरें, माझ्या लेखनकलेच्या दोषांचा अुल्लेख टीकाकारांकडून व्हावयाचा तो पूर्वीच झाला आहे, व त्या दोषांत मी अलीकडे नवी भर घातलेली नाहीं. आता माझे पाहणें अितर्केच असतें की, हल्ली जें मी लिहितों तें केवळ म्हातारपणाच्या दोषांमुळे अगदी भलतेंच कांही तरी लिहित नाहींना ! पण अजून तशी भीति फारशी वाटत नाहीं. कारण अद्यापि मला लिहिण्याला नवे विषय किती तरी सुचतात. माझ्या बुद्धीला, सारग्राहकतेला, सारासार विवेकाला, कोणतीहि मोठी विकृति जडलेली नाहीं, आणि मी जें कांही लिहितों तें विशेष नांवाजण्यासारखें नसलें, तरी विशेष नांवें ठेवण्या-सारखेंहि नसतें असा विश्वास माझा मला वाटतो. कारण मी जें लिहितों तें साधार असतें, व अपुयुक्तहि असतें. माझ्या बरोबरीच्या साहित्यिकांना त्यांत कांही विशेष नाहीं असें वाटलें तरी, असा अेक मोठा वाचकवर्ग आहे की जो माझे लेख अुत्सुकतेने व आदरबुद्धीने वाचतो. आणि अशा वाचकांची मी करमणूक तरी करतों, किंवा त्यांना कांही नवीन सांगतों, असें मला समाधान वाटतें. न लिहिण्याला काय घ्याल असें मला कोणी म्हणण्याची वेळ खास आलेली नाहीं. शिवाय विषयवैचित्र्य हा जो माझ्या वाङ्मयांत असलेला अेक गुण तो अजून कायम आहे. वाङ्मयाचा हा किंवा तो अेकेक विशिष्ट प्रकारच घेतला, तर त्यांत केव्हा केव्हा माझ्यापेक्षा अधिक चांगली निर्मिति करणारे लेखक आहेत. आणि त्यांचें तें यश मी निर्मात्सरपणें केव्हाहि कबूल करतों. पण अुलट त्यांनाहि हें कबूल करावें

लागेल की, माझे लेखन अनेकांगी आहे, यामुळे त्याचा उपयोग जसा सर्व प्रकारच्या वाचकांना होऊ शकतो, तसा त्यांच्या अनेकांगी लेखनाने होत नाही.

(१४) मी वाङ्मयलेखनांत कालक्रमाच्या जोरावर अेखादें विशेष स्थान मिळविलें असलें, तरी मी हें प्रांजळपणें कबूल करतो की वाङ्मयांत असें स्थान आज न मिळणारापेक्षा मी अधिक बुद्धिवान आहे असें मुळीच नाही. माझी बुद्धि कांही कांही कार्यांमध्ये कमीच पडली याचें प्रमाण हें की विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत म्हणजे परीक्षांमध्ये मला कोणताहि विशेष मिळवितां आला नाही, वक्षीस लाभलें नाही, स्कॉलरशिप नाही, फेलोशिप नाही. यामुळे मी अुदरनिर्वाहाचा धंदा शोधूं लागलों तेव्हा कोणत्याहि विषयांत कॉलेज प्रोफेसर होऊं शकलों नाही. ती गोष्ट माझ्या आशेच्या पलीकडची वाटे. नेहमी तिसऱ्या वर्गांत पास होणाऱ्या मला प्रारंभीं तरी शाळामास्त्रीपेक्षां शिक्षणक्षेत्रांत अधिक कांही लाभलें नसतें. अेल्. अेल्. वी.च्या परीक्षेने चालचलाअू वकिलीला लागणाऱ्यापेक्षा अधिक ज्ञान मला कायद्यांतहि लाभलें नव्हतें. अुलट माझ्याबरोवरीच्या विद्यार्थ्यांत कित्येक असे बुद्धिमान असत की ते दुसऱ्या पहिल्या वर्गांत हटकून पास व्हावयाचे, वक्षिसें, स्कॉलरशिपा, शिष्यवृत्त्या मिळवावयाचे. त्यांच्याकडे पाहून मी मनांत खटूट होर्ीं. कनिष्ठतेच्या भावनेने चेपून दडपून जार्ीं. कॉलेजांतील सर्व काळ मी या 'न्यूनगंडा'च्या दडपणांत काढला. आणि मला असेंहि वाटतें की, या माझ्या समकालीन विद्यार्थ्यांनी आपली सरस बुद्धि माझ्या-प्रमाणें वाङ्मयलेखनाकडे लावली असती तर त्यांच्या माझ्यामधलें मान्यतेचें अंतर मला त्यांनी केव्हाहि तोडूं दिलें नसतें. पण अितर अशा धंद्यांत ते शिरले की त्यांना त्यांत माझ्यापेक्षा द्रव्यप्राप्ति अधिक झाली तरी लोक-प्रसिद्धि माझ्यापेक्षा कमी लाभली. अुत्तम वकील किंवा अुत्तम कायदेपंडित न्यायाधीश झाला तरी त्याची प्रसिद्धि त्याच्या तालुक्याजिल्ह्यापुरती. पण संपादकाची जागा ही अशी आहे की तिजमुळे मनुष्याला प्रमाणाबाहेर विनहिशेवी प्रसिद्धि मिळते. आणि त्यांतच माझ्या वाङ्मयलेखनाच्या सापेक्ष यशाची भर पडल्यामुळे, आणि लोकांना प्रिय वाटणाऱ्या राजकारणी अुद्योगाचा त्याला पाठपुरावा मिळाल्यामुळे, मी माझ्या समकालीन विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक बुद्धिवान असा माझा खोटा लौकिक झाला ! यांत मला चांगलें

किंवा वाओीट वाटण्यासारखें काय आहे ! पण आपपर तुलना करतांना मला न्यायबुद्धि सोडतां येत नाही.

(१५) त्यांतल्यात्यांत मौज ही वाटते की ज्या अेका दिशेने मोठेपणा किंवा कीर्ति लाभण्याचा संभव विद्यार्थिदशेंत मला स्वप्नांतहि आला नाही, आणि वर सांगितल्याप्रमाणें, त्या दशेंतलें सगळें आयुष्य मी न्यूनगंडाच्या आपत्तींत घालविलें, त्या दिशेने शेवटीं शेवटीं मला तें यश अनपेक्षित रीतीने लाभलें. तें असें—वाङ्मयलेखक व ग्रंथकार असा माझा लौकिक ज्ञाल्याने मला मुंबओी नागपूर विद्यापीठांत अेम्. अे.च्या परीक्षांत परीक्षक म्हणून नेमण्यांत आलें. प्रारंभीं सहजच दुर्लभ वाटणारी प्रोफेसरी शेवटीं लाभून, विद्यापीठाने मला पीअेच्. डी. च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक नेमलें ! म्हणजे विद्यापीठांत मराठी या अभ्यासविषयासंबंधाने मिळण्यासारखा जो जास्तींत जास्त मान तो मला मिळाला. मी युनिव्हर्सिटी फेलोच्या निवडणुकीला अुमेदवार म्हणून उभा राहिलों असतों तर हटकून निवडून आलों असतों. विद्याखात्यांतले अितर श्रेष्ठ मानहि मला कांही मिळाले. अुदाहरणार्थ, डेक्कन अेज्युकेशन सोसायटीच्या नियामक मंडळांत माझी आज आठदहा वर्षे निवडणूक होत आहे. शिक्षण प्रसारक मंडळाचा तर मी कैक वर्षे चेअरमनच आहें. भांडारकर संशोधन संस्थेच्या नियामक मंडळाच्या अध्यक्षपदाचाहि मान मला अनेक त्रैवार्षिक निवडणुकींत मिळाला. आणि ओरिअेंटल कॉन्फरन्सच्या अेका शाखेचा अध्यक्षहि अेक वेळ मी निवडला गेलों.

(१६) पण याहिपेक्षा जो अेक अवांतर मान मला मिळाला तो सांगण्यांत मला फारच आनंद व अभिमान वाटतो. तो म्हणजे डेक्कन कॉलेज अिन्स्टिट्यूटच्या ट्रस्टीशिपचा. त्याचें कारण असें—कोणाहि विद्यार्थ्याला आपलें कॉलेज म्हटलें की त्याविषयी प्रेम तर वाटतेंच; पण भीतिगर्भ आदरबुद्धिहि मनांत अितकी वाटते की ती सांगतां पुरवत नाही. डेक्कन कॉलेजांत मजप्रमाणें अेक वेळ असणाऱ्या कोणाहि विद्यार्थ्याने त्या वेळची आपली भावना स्मरणाने मनांत आणावी. म्हणजे मग, कॉलेज हें अेक पूजनीय दैवत, व आपण केवळ त्याचे पूजक व्हावें अितकीच आपली

योग्यता, याहून पुढे जाऊन अधिकारी या नात्याने त्याच्या पायरीला पाय लावणें हा अुपमर्द, अशी भावना असल्याचें त्याला स्मरेल. आणि मी तर स्वतःविषयीं क्षुद्र भावनेने ग्रासलेला असा विद्यार्थी ! त्या वेळीं मला जर कोणी असें म्हटलें असतें की ' केळकर, तुम्ही अेक वेळ या कॉलेजचे ट्रस्टी (म्हणजे मर्यादित मालकच) व्हाल ', तर मी त्याला काय म्हणालों असतों याची कल्पनाच करावी ! परंतु ती गोष्ट यदृच्छेने घडली खरीच. सरकाराने डेक्कन कॉलेज वंद करून अिमारती विकायला काढल्या. त्याविरुद्ध फिर्याद होऊन अखेर हायकोर्टांत आपसांत समजूत झाली, व डेक्कन कॉलेजचें संशोधन-संस्थेंत रूपांतर होऊन अिमारतीचा ट्रस्ट करून ती पांच ट्रस्टींच्या स्वाधीन करण्यांत आली. तेव्हा ना. खेर यांनी मला त्यांपैकी अेक ट्रस्टी नेमलें. या नेमणुकीनंतर मी अेकदा मुद्दाम अेकटाच जाऊन डेक्कन कॉलेजच्या अिमारतींना भेट दिली. आणि मी १८९१ चा कॉलेजचा जुना विद्यार्थी, व आज १९३९ सालपासूनचा त्या अिमारतीचा ट्रस्टी, या दोन मानसिक अवस्थांची सांगड घालून देऊन विचारांत व महानंदांत दंग होऊन गेलों.

(१७) तात्पर्य, माझ्या वेळच्या विद्यार्थ्यांपैकी जे अत्यंत हुषार बुद्धिमान होतकरू विद्यार्थी होते त्यांनी पुढच्या आयुष्यांत मिळविलेली कीर्ति व यश, आणि त्यांच्या वेळीं स्वतःकडून व लोकांकडून अगदी सामान्यांमध्ये गणल्या गेलेल्या, व ज्याच्याविषयी कोणताहि भावी अुज्ज्वल मनोरथ बांधतां येत नव्हता अशा मला, अुत्तर आयुष्यांत लाभलेली कीर्ति व यश, याची तुलना केली म्हणजे, दैवाच्या कर्तबगारीचें नवल वाटतें याहून अधिक कांही म्हणतां येत नाही !

(१८) मी सांगत होतो तें हें की, माझ्या समकालीन कांही विद्यार्थ्यांमध्ये मी कमी बुद्धिवान होतो. उदाहरणार्थ, गणित किंवा विज्ञान हे विषय प्रयत्न करूनहि मला चांगले शिकतां आले नसते असें मला खचित वाटतें. आणि पहिल्या बी. अे. पर्यंत मी या विषयांत कसा पास होत गेलों याचें माझें मलाच नवल वाटतें. असें असतां भाषाविषयांत माझी गति त्या मानाने बरी झाली याचें कारण इतकेंच की, बुद्धीचा तो विशिष्ट प्रकार मला जन्मतःच अनुकूल होता. आणि असें म्हणावेंच लागतें. कारण मनुष्य-

बुद्धीला सर्व विषय सारखेच ग्राह्य नसतात. तसेंच कोणाला अेका विषयांत गोडी वाटते, तर कोणाला दुसऱ्याच अेखाद्या विषयांत गोडी वाटते, याचेहि कारण सांगतां येणें कठीण आहे. हें कारण कदाचित् मानसशास्त्रापेक्षा शारीरशास्त्रच अधिक सांगूं जाणे. इतकें मात्र माझे मला स्मरतें की आम्हा तिघां भावांपैकी दोघां वडील भावांनी भौतिक विज्ञान हा विषय वी. अे.ला घेतला होता, व त्यांपैकी अेकाने तर (माधवराव) वी. अें.त दुसऱ्या वर्गांत येअून युनिव्हर्सिटींतली स्कॉलरशिप व दक्षिणा-फेलोशिप मिळविली. अुलट मी भाषाविषय अैच्छिक घेतला.

(१९) वाङ्मयाची आवड ही अितर कलांच्या आवडीप्रमाणें पुष्कळशी अुपजत असते. वाङ्मयलेखनाची आवड तरी मुद्दाम लावून घेअून कोणाला लागत नाही. वर्षेचीं वर्षे किता जन्मभर वाङ्मयाच्या वाचनांत घालवून ती लागतेच असेंहि नाही. याचें अेक अुदाहरण प्रो. जिनसीवाले हे होत. त्यांचा स्वतःचा पुस्तकसंग्रह फार मोठा होता. आणि त्यांतलीं बहुतेक पुस्तके त्यांनी वाचलीं होतीं, असें त्यांतील खुणांवरून मीं स्वतः पाहिलें आहे. पण जिनसीवाल्यांचा म्हणून अमुक हा अेक लेख असें कोणासहि सांगतां येणार नाही. कारण त्यांनी साऱ्या जन्मांत कांही लिहिलेंच नाही. याच्या अुलट हल्ली हायस्कुलांतील मुलेंदेखील आपलीं हस्तलिखित मासिक पुस्तके काढून त्यांत चांगले लेख लिहितात असें आढळतें.

(२०) अुचित समर्पक शब्दयोजना करणें ही गोष्ट लहानपणापासूनच थोडीशी माझ्या अंगी होती असें वाटतें. त्याविषयी अेक आठवण सांगतां. अंग्रजी शाळेंत माझ्या वर्गांत बंडु अुप्पा तावरे म्हणून अेक जैन विद्यार्थी होता. त्याचें गणित चांगलें असे व माझे वाअीट असे. अेक दिवस मीं त्याला विचारलें की, “मास्तरांनी गणित घातलें की, लगेच तुला त्याची रीति बरोबर कशी रे सुचते?” त्याने अुत्तर दिलें, “तुला भाषांतरांत किंवा निबंध-लेखनांत मास्तरांच्या पसंतीला पडतील असे शब्द लगेच सुचतात तशी.” त्याचें हें म्हणणें खरें होतें. कारण भाषांतर किंवा निबंध यांमध्ये मला हायस्कुलांत नेहमी पहिल्या किंवा दुसऱ्या नंबरचे मार्क

मिळत. कवितेसंबंधानेहि तीच गोष्ट. आमचे गुरुजी वासुदेवशास्त्री खरे हे मुलांना स्वतः कविता करून दाखवीत व त्यांच्याकडून करवून घेत. अक वेळ त्यांनी 'रामवनवास' या विषयावर संस्कृत श्लोक करावयास सांगितले. तेव्हा मी सात आठ श्लोक केले. त्या श्लोकांची त्यांनी प्रशंसा केली व म्हणाले, "बी. अ.च्या वर्गातील सामान्य विद्यार्थ्यांला असे श्लोक करता येणार नाहीत." त्यांतल्या कांही ओळी आठवतात त्या अशा --

दुःखार्ता विजहुर्मृगादि पशवो ग्रासान् मुखस्थानपि

मौनं कांचनपंजरस्थ विहगैः शोकाकुलैः स्वीकृतं

वीणावादननर्तनादिसकलाः सौख्योपभोगा गताः

रामे गच्छति काननं हि गहनं किं कस्य सौख्यं भवेत्

पण वाङ्मय सोडून व्याकरण विषयाकडे वळलें असतां त्यांत मला विशेष गोडी वाटत नसे. मॅट्रिक्युलेशनच्या प्रिलिमिनरीमध्ये मी संस्कृत व अँग्लिश भाषेच्या विभागामध्ये पास होऊन वराच वर आलों, पण माझ्या व्याकरणाच्या अुत्तराच्या कागदावर परीक्षकाने 'जवळ जवळ शून्य' हीं अक्षरें वोटभर लांबरुंद लिहिलेलीं आढळलीं. याच वेळेस, हायस्कुलांत असतांनाच, मराठी कविता करावयास शिकण्याकरिता मी संस्कृत सुभाषितांचीं भाषांतरें करण्याचा अपुक्रम योजला होता. त्यांतील अेक आठवतें तें असें --

पीअूनि निरवशेषा कुमुमरसा

आपुल्या कुशलतेने

गुंजन भृंग करी तें अितरांचें

कार्य सफलतेतें ने ॥

(ही गुप्तदूत-विषयक अन्योक्ति आहे).

(२१) अभ्यासाचे विषय सोडून अवांतर वाचनाचा नाद मला कॉलेजांतच लागला. त्या नादामुळे क्वचित् परीक्षेला धोका येतो की काय असेंहि वाटे. पण सुदैवाने तसें झालें नाही. गणित सायन्स अशा नावडत्या विषयांतहि, पण अगदी जहरीपुरते मार्क मिळवून, मी पास होत गेलों. बी. अ.च्या प्रिलिमिनरी परीक्षेनंतर अेक गोष्ट अशी घडली की, अेक 'चीप जॅक' बुकविक्या डेक्कन कॉलेजांत आला, व पांच रुपयांत स्काॅट्च्या

सगळ्या कादंबऱ्या (बारीक टाशीपांतल्या) तीन व्हॉल्यूम्समध्ये बांधलेल्या जुनीं बुकें म्हणून त्यानें मला विकत दिल्या. तीं वाचण्यांत माझा अितका वेळ जाअूं लागला की, शेवटीं अभ्यासाचा अेक विषय जो वेकन तो कच्चा राहिला, व त्या पेपरमध्ये माझें कसें होअील ही भीति मला अखेरपर्यंत वाटे. अितकी की, माझ्या 'नाअिटमेअर'च्या म्हणजे दुःस्वप्नांच्या विषयांत ती अेक वाव अजूनहि केव्हा केव्हा येते ! आणि जागा झाल्यावर माझें मला हसूं येतें, व जीवाला सुख वाटतें की वेकन कच्चा राहिल्याने परीक्षा नापास होण्याची भीति आता तरी राहिली नाही !

(२२) बी. अे. वर्गामध्ये असतां त्या वर्षाच्या मे महिन्याच्या सुट्टींत डेक्कन कॉलेजांत मी मुद्दाम राहिलों, घरीं गेलों नाही. आणि कॉलेजाच्या विषयांचा अभ्यास करतांना, त्याबरोबरच आपण कांही तरी मराठी लिहावें अशी अिच्छा मला प्रथमच झाली. तेव्हा मराठी भाषा लिहितां यावी म्हणून प्रयोगादाखल, माझें अेक आवडतें अिग्रजी पुस्तक (मूळचें परेंच) 'पॉल आणि व्हर्जीनिया' यांतील कांही वनश्रीवर्णनात्मक व कांही बालचरित्र भागांचें मराठी भाषांतर मी केलें असें आठवतें. अेल्अेल्. बी.च्या अभ्यासाला सुरुवात केली त्याबरोबर गद्यलेखन व कविता करणें या दोनहि गोष्टी मी सुरू केल्या. या वर्ष दोन वर्षांत मी केलेल्या कांही कविता हरिभाअू आपट्यांच्या 'करमणूक' पत्रांत तेव्हा छापल्या होत्या. तसेंच अर्धें भाषांतर व अर्धें स्वतंत्र अशी अेक सरमिसळ कादंबरी, स्कॉटच्या 'रोकवी' नामक काव्यावरून मी लिहिली होती, व हरिभाअू आपटे यांना दाखविली ती त्यांना आवडली. पण "करमणुकींत चालू कादंबरी अशी अेकच घेतों, व ती मीच लिहित असतों, म्हणून मला तुमची ही अनेक भागांची कादंबरी घेतां येणार नाही" असें त्यांनी मला सांगितलें.

(२३) या अेकदोन वर्षांतच मी वर्तमानपत्रांत पत्रव्यवहार करण्यास सुरुवात केली. त्या (१८९३) सालीं अेल्अेल्. बी.च्या टर्मसंबंधाने युनिव्हर्सिटीने कांही भानगड केली होती. त्यावर टीका करून मी अेक पत्र 'टाअिम्स ऑफ अिडिया'मध्ये लिहिलें होतें. आणि कर्मधर्मसंयोगाने त्याच पत्राशेजारीं डॉ. मॅकिनन यांचें दुसऱ्या अेका विषयावर पत्र छापण्यांत आलें

मा. ज. अ. २

होतें. तें पाहून माझ्या सोबत्यांनी आश्चर्य प्रगट केलें. मला केवढा अभिमान वाटला तो सांगतां पुरवत नाही. तसेंच या सुमारास टिळक व आगरकर या दोघांचे वाद केसरी व सुधारकांतून जोराने सुरू होते. त्यांना अुदेशून, त्या दोघांनाहि दोष देऊन, टीका केलेलें अेक पत्र मी 'ज्ञानप्रकाश'कडे पाठविलें. त्या पत्राची नक्कल मी कौतुकाने अजून जपून ठेवली आहे. हें पत्र 'गतगोष्टी' या पुस्तकांत पृष्ठ १६९-७३ येथे सर्व छापलें आहे. याच दोन वर्षांच्या अवधींत 'शिवाजीचा बंदिवास व सुटका' या विषयावर मी अेक नाटकहि लिहिलें होतें. परंतु तें कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांजकडे वाचण्यास दिलें असतां त्यांनी अैतिहासिक दृष्टीने नापसंत करून, त्यांत अितक्या चुका दाखविल्या की तें पुढे छापण्याच्या भानगडींत मी पडलों नाही. मात्र अेल्.अेल्. बीच्या अभ्यासाकरिता सातान्यास असतां, तेथे कोणी अेका बंडोपंत दाढे नामक गृहस्थाने खासगी नाटक कंपनी काढली होती तिने तें नाटक बसविण्यास घेतलें होतें. पण प्रयोग होण्यापूर्वीच कंपनी मोडली आणि त्यांनी माझ्या नाटकाची प्रतहि हरवली ! तेव्हापासून कोणाची हस्तलिखित प्रत म्हटली म्हणजे मला त्याची वेसुमार जबाबदारी वाटते; व म्हणून मी ती सहसा ठेवून घेत नाही.

(२४) सातान्यास अेल्.अेल्. बी. चा अभ्यास करीत असतांच, तेथील पुढारी काँग्रेसहून जाऊन आले म्हणजे त्यांच्या अभिनंदनार्थ कविता व पदें करणें व त्यांच्याविषयी सभेंत भाषणें करावयाचीं तीं लिहून पाठ म्हणणें, ही कामगिरी मजकडे येत असे. कै. दत्तोपंत पारसनीस यांनी अेक लहानसें मासिक पुस्तक सुरू केलें होतें, त्यांत मी लहानसहान लेख लिहीत असें. या मासिक पुस्तकाचें नांव सुप्रसिद्ध 'केरळकोकिळ' याच्या अनुकरणाने "महाराष्ट्र-कोकिळ" असें ठेविलें होतें. तसेंच सातान्यास अेल्.अेल्. बी. चा अभ्यास करतांना Toleration व Legal Profession या विषयांवर मी अंग्रजी निबंध लिहून सभेपुढे वाचले. पैकी दुसऱ्या निबंधांत मी केलेल्या वकिलीच्या धंद्यावरील टीकेने वकिलमंडळींत बरेंच काहूर माजलें असें मला स्मरतें. यावेळीं सातान्यास "बोधसुधाकर" या नांवाचें अेक जुनें वर्तमानपत्र असे. त्याचे संपादक वामनराव दीक्षित म्हणून असत. ते अिकडून-तिकडून कोणाचे तरी लेख घेऊन वर्तमानपत्र भरून काढीत. आणि हा अेक बरा

लिहिण्याचा नादी आहे असें पाहून त्यांनी तें पत्र जवळ जवळ माझ्या स्वाधीन केले, व त्यांत मी कांही विगोदी व कांही टीकात्मक असे लेख लिहीं.

(२५) मी वी. अे.च्या वर्गांतच वाङ्मय लिहिण्याला सुरुवात केली, पण कोल्हटकरांप्रमाणें स्वतंत्र निर्मिती करण्याची पात्रता माझ्या अंगां तेव्हा मला वाटत नव्हती. तथापि श्रेष्ठ वाङ्मयाच्या गुणांची जाणीव मला होती. म्हणजे विचारसौंदर्य, अुचित समर्पक शब्दयोजना, ध्वनिमाधुर्य, वाक्यांतील तालबद्धता, अित्यादि गोष्टी मला तेव्हा स्वतः निर्माण करतां न आल्या तरी अिग्रजी ग्रंथकारांत त्या आढळल्या तेथे तेथे त्यांनी माझ्या मनाची पकड घ्यावी असें होअी. आणि अुमेदीने मनाला असा प्रयोग करावासें वाटे की, अिग्रजींत जर या गोष्टी साधतात तर त्या मराठींतहि कां साधूं नयेत ? भाषांतर म्हणजे अुसनवारी तर खरीच. पण केवळ भाषा बदलल्याने या गोष्टी सर्वस्वी नष्ट कां व्हाव्या ? वाचनाच्या अधिक व्यासंगाने व बुद्धीच्या परिणतीमुळे, जर आपणाला स्वतंत्र निबंध किंवा वर्णनें यांचे विषय सुचूं लागले व विचारसामग्री सिद्ध होअूं लागली तर वरील सर्व गुण प्रकट होण्यासारखें लेखन मराठी भाषेंतहि आपणाला कां न करतां यावें ? निबंधांत विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधांचें अुदाहरण डोळ्यांपुढे होतेंच. ललित-वाङ्मयांत आपट्यांचें अुदाहरण होतें. त्यांची वरोवरी आपल्या हातून होणार नाहीच, व न होवो. परंतु त्या दिशेने प्रयत्न करतां येण्याअितकी प्रतिभा व मराठी भाषा लिहिण्याची पात्रता आपणाजवळ कांही थोडी आहे, व अधिक मिळवितां येअील, असें मला वाटूं लागलें. आणि अवांतर अुद्योग म्हणून जर कांही करावयाचा तर वाङ्मयव्यासंगच करावयाचा असें मी मनाच्या आवडीने ठरविलें.

(२६) या व्यासंगांत मराठीअितकी अिग्रजी लेखनाचीहि हौस मी मनांत नेहमीं बाळगिली होती. आणि वर्तमानपत्राच्या क्षेत्रांत पाअूल पडण्याला, खरोखर पाहतां, मराठीपेक्षा अिग्रजी लेखनकलाच मला अधिक सद्यःफलदायी ज्ञाली. कारण मी टिळकांकडे आलों तो प्रथम अिग्रजी 'मराठा' पत्राचाच संपादक होण्याच्या अपेक्षेने व आश्वासनाने. अिग्रजी वाङ्मयांत

माझे आवडते ग्रंथकार मेकॉले, गोल्डस्मिथ, अँडिसन, गिवन, व अमरसन हे होते. त्यानंतर अितर अनेक अँग्रजी ग्रंथकार माझ्या वाचण्यांत आले, पण ते वरील आवडत्या ग्रंथकारांची जागा कधीहि घेऊं शकले नाहीत. मी सुमारे वीस वर्षे 'मराठ्या'चा प्रत्यक्ष संपादक होतो. यामुळे त्यांत किंवा अितर प्रसंगी, निबंध व भाषणे यांच्या रूपानें, मी अँग्रजी लेख किती तरी लिहिले. आणि बारा वर्षांपूर्वी त्यांतील निवडक अेक हजार पानें छापूनहि काढलीं आहेत. तथापि अँग्रजी ही किती केलें तरी परभाषा! तिच्यांत आमची मजल 'सरड्याची धाव कुंपणापर्यंत' या न्यायानेच जावयाची. मी प्रयत्न केला असता तर अँग्रजींतहि अेखादा वाङ्मय ग्रंथ लिहूं शकलों असतो. तथापि प्रस्तुत समालोचनांत माझ्या वाङ्मयाची चिकित्सा करतांना अँग्रजी भाषा वगळूनच मी लिहिणार आहे. कारण परकी भाषा हस्तगत होणें हें कठीण असतें. कोणाहि हिंदी लेखकाने आपण अँग्रजी चांगलें लिहितों असें मानणें हें धाडसच होय. कारण नळराजाच्या टाचेवरील तिळमात्र जागेंतून कलि नळाच्या शरीरांत शिरला, त्याप्रमाणें अुलट अेखाद्या शब्दप्रयोगांतून हिंदी लेखकाचें अँग्रजी भाषेचें हास्यास्पद अज्ञान हटकून बाहेर पडावयाचें! आम्ही हिंदी लोक अितकें तरी चांगलें अँग्रजी लिहितों हीच गोष्ट मोठी समजावी. म्हणून मी स्वतःला चांगलें अँग्रजी लिहिणारा असें समजत नाही. तथापि, वेळीं अवेळीं मला अुद्देशून 'पुणेकरी' अँग्रजी म्हणून थट्टा करणाऱ्या माझ्या मुंबजीकर निंदकांपेक्षा मी अधिक चांगलें अँग्रजी लिहितों असें आत्मविश्वासाने म्हणतो.

(२७) बी. अे. ची परीक्षा पास होऊन सातान्यास आल्यावर माझ्या कविता-लेखनव्यवसायालाहि सुरुवात झाली. त्यांतील दोन पद्यें याखाली देतो. १८९२ त लिहिलेली हीच माझी पहिली मराठी कविता—

चंद्राला पाहून

रजनिवल्लभा तुला नभःपथपथिका वंदन करी

निबिडघनावृत अंबरमार्गा आक्रमिसी झडकरी ॥

अुदासवाणें तुजें हिमकरा पाहत मुख हें फिकें

परि मम हृदयीं अतुल होतसे सौख्यचि जाणें निकें ॥

समचित्ताने गमे अुदारा मानव-लीला बरी
 पाहसि अपुल्या विमललोचनीं तवचि सुजनता खरी ॥
 अवनितलीं मातले पहा हे कलह तशा अपदा
 परि समतेने सकलां सुखवुनि देसि हिमकरीं मुदा ॥

भिकारी

पडली सांज पहा भूतळीं
 गगनीं नक्षत्रें अुगवलीं
 अंधकार करि धुंद दिशा
 जगि शून्यवदनता आली ॥
 दिनभरि फिरलो चक्रापरी
 दया कोणिहि न मजवरि करी
 श्रांत चरण जाहले किती तरि
 हरहर शिणलों भारी
 सुजनसे आपणा पाहुनी
 आलों या द्वारीं ॥

(२८) १८९३ सालीं सातारचे पुढारी दादासाहेब करंदीकर व
 बळवंतराव सहस्रबुद्धे, वकीलद्वय, हे राष्ट्रीय सभेहून परत आले तेव्हां
 त्यांच्या सत्कारसभेंत म्हणण्याकरिता मी केलेल्या कवितांपैकी आर्या—

हिंदुस्थानवनाच्या कोनामधि राष्ट्रसदस तह फुलला
 परि करंदिकर भ्रमरें आम्हां मकरंद येथ सेवविला ॥
 अितक्या सुदूर देशी राष्ट्रसभा जान्हवी प्रकट झाली
 तत्सौत्य पावनत्वे बलवंत समीरणें अम्हां दिधली ॥

यांत त्या दोघां गृहस्थांचें विशिष्ट स्वभावगुणवर्णन अंतस्थ होते तें
 लोकांना फार पटलें. सत्येंद्रनाथ टागोर साहेब, सेशन जज सातारा, यांच्या
 मुलीला शिकविण्याकरिता मी अनेक मराठी पद्यें तयार केलीं होतीं. त्यांतलें
 'सीतापरित्याग' हें अेक आजहि आठवतें —

होसि रे अदय कसा रघुवीरा
कां वनिं टाकिलि सखि सुकुमारा ॥ धृ० ॥

जानकि-जीवन कुसुम कोवळें
अर्पण करितां विरहज्वाळें
निघेल निंदा काजळ काळें
केलें या न विचारा ॥ होसि रे ॥ धृ० ॥

प्रिय यश मानुनि त्यजिलें सीते
अपयश याहुनि अन्य कोणतें
सार असार भ्रम हा तूतें
कैसा झाला सारा ॥ होसि रे ॥ धृ० ॥

तसेच हीहि कविता—

‘झिम् झिम् झिम् पर्जन्य पडे
गमत गगन जणु
मिटुनि नयन अणु
करुनि मलिन मुख
करुण रडे ॥

घन जमले बहु दाट भरारा
वायु हालवी वृक्ष थरारा
हरिणगण भयें अंग कापवुनि
घन कुंजांतरिं शिरुनि दडे
झिम् झिम् ॥

दिशि दिशि सुचकित
बीज चकाकत
निज तेजें करि दृष्टी विफलित
परि रंगित पसरुनि पिसारा
मयूर किति नाचत मुरडे ॥
झिम् झिम्’

याच कालावधीत 'माझा आवडता फकीर' या नांवाची कविता मी केली. ती ह. ना. आपटे यांच्या करमणुकीत प्रसिद्ध झाली. आजहि माझ्या मते ती चांगली साधली असून, तेव्हाप्रमाणे अजूनहि ती वाचकांना फार पसंत पडते. (गेल्या ता. ५ जुलै रोजी, ही कविता आपल्या संग्रहांत घेतल्याबद्दल, अका प्रकाशकाने मला दहा रु. पाठविले!) नित्य रात्रीं दहाच्या सुमारास अंक फकीर, त्या कवितेत केलेल्या वर्णनाचा, माझ्या घरावरून जाओ. सात्त्विक भिक्षावृत्तीचा तो अंक उत्कृष्ट नमुना होता. 'आनंद रहो आवादीआवाद' असे कांहीसे म्हणत तो जाओ. तो कोणत्याहि घराशीं थांबत नसे. यामुळे, तशा रात्रीच्या दहा वाजण्याच्या वेळींहि, घरांतील माणसे त्याच्याकरिता ठेवलेली भिक्षा त्याला थांबवून त्याच्या झोळींत टाकण्यास टपून बसत. अगदी घड्याळ लावल्या वेळेप्रमाणे तो माझ्या घरावरून जाओ. हें पाहून स्फूर्त झालेले विचार त्या कवितेत दिले आहेत.

(२९) १८९४ च्या नोव्हेंबरांत अल्.व्ही.ची परीक्षा मुंबईस देऊन मी साताऱ्यास आलों. त्यानंतर चार आठवड्यांनी परीक्षेचा निकाल लागावयाचा होता. त्या अवधीचा फायदा घेऊन मी शेरिडनच्या 'रायव्हल्स' या नाटिकेचे मराठी रूपांतर केले. शेरिडनच्या या नाटिकेपेक्षा गोलडस्मिथच्या नाटिका मला अधिक आवडत, व त्या मी कॉलेजांत शिकलोहि होतो. पण त्या हाताशीं नव्हत्या. म्हणून शेरिडनवर भागविले. हाच माझा गद्यलेखनाचा पहिला प्रयत्न. तोच माझा पहिला गद्यग्रंथ. यानंतर साताऱ्याच्या मुक्कामांतच अका टागोर बंधूच्या (जोतिरींद्रनाथ) 'सरोजिनी' नामक बंगाली नाटकाचे मी भाषांतर केले. हीं दोन नाटके मी पुण्यास आल्यावर प्रसिद्ध झालीं.

(३०) १८९६ च्या मार्च महिन्यांत टिळकांना येऊन मिळाल्यावर सवा-दीड वर्षांत, म्हणजे टिळकांवरील पहिल्या खटल्यापर्यंत (१८९७ सप्टेंबर) मी केसरींत कांहीच लिहिलें नाही. त्या खटल्यांत टिळकांना शिक्षा झाल्यानंतर दोन वर्षे मी केसरीचा जबाबदार संपादक झालों, तेव्हा मधून मधून केसरींत लिहूं लागलों. पण ते लेख टिळकांच्या गैरहजेरींत लिहिले गेले, आणि टिळक परत आल्यावर तरी केसरीतील अमुकच लेख माझे असे

त्यांना कळून येण्याचें कारण नव्हतें. पण १९०१ च्या जानेवारीच्या पहिल्या मंगळवारचा केसरीतील माझा अग्रलेख, मी हौसेने मुद्दाम परवानगी मागून घेऊन लिहिला होता. तो टिळकांनी पाहिला, त्यांना आवडला, आणि अतिरांनीहि त्या लेखाची त्यांच्याजवळ स्तुति केली. हा मराठी लेख पाहून व मराठ्यांतील माझ्या अकंदर लेखांवरून, मला सर्वसाधारण भाषाविषयाची आवड आहे हें टिळकांना कळून आलें होतें. तथापि १९१४ सालीं मंडालेहून परत येथीपर्यंत माझे केसरीतील लेख त्यांच्या दृष्टीस पडण्यास मार्ग नव्हता. मात्र ते परत आल्यावर त्यांच्या मित्रांनी माझ्या लेखांची स्तुति खुद्द त्यांच्याजवळ केलेली त्यांनी अकली होती. आणि १९१४ पासून १९२० पर्यंत तर त्यांच्या समक्ष व सहकारितेने मी केसरी लिहित होतो. मराठी लेखनांतहि त्यांच्या अपेक्षेला मी शंभर टक्के अुतरत नसलों तरी ६०।७० टक्के तरी खास अुतरलों असेन.

(३१) टिळकांना आपल्या राजकीय विषयावरच्या लेखांनीच 'केसरी' अितका लोकप्रिय करतां येत असे की, वाङ्मयाच्या अितर अंगांनी केसरी सजविण्याची आवश्यकता त्यांना कधीच भासली नाही. त्यांनी क्वचित् कविता वगैरेना केसरींत स्थल दिलें, तर राजकीय विषयावरील कवितांना. मग त्या कविता काव्य या दृष्टीने नीरस असल्या तरी त्यांना चालत. ते म्हणत 'देशभक्तीच्या कवितांमध्ये काव्य तें काय पाहावयाचें? भक्ति असली म्हणजे झालें.' यामुळे हंगामी राष्ट्रीय अुत्सवांत म्हटल्या जाणाऱ्या कवितांपैकी निवडक कविता केसरींत घालीत. याशिवाय केसरींत कविता कधी आल्या तर टिळकांच्या कांही आवडत्या मक्तेदार व्यक्तींच्या किंवा आग्रही भक्तांच्या! अुदाहरणार्थ, पारखीशास्त्री यांच्या, वार्षिक संक्रातीसंबंधाच्या, ठराविक अुष्टे संस्कृत संकेत घातलेल्या, किंवा किचकट श्लेषांनी मढविलेल्या अशा त्या असत. पण टिळकांचा स्वभाव जितका तुटक असा आपण समजतो तितका भिडस्तहि असे. त्यांच्या या तुटकपणाची सर्व झोड प्रतिपक्षीयांना सोसावी लागली. पण त्यांचे कांही ठराविक लोचट स्नेही त्यांच्या भिडस्तपणाचा सर्व फायदा लुटीत. अशा अेका स्नेह्याच्या आग्रहामुळे टिळकांनी सर्कसवाले काशिनाथपंत छत्रे यांना जाहीर मानपत्र दिलें. अितकेंच नव्हे, तर पद्मांकित अशा त्या मानपत्रांतल्या कांही कविता केसरींत छापल्या

पण याहीपेक्षा सांगण्यासारखी विशेष नवलाची गोष्ट ही की, त्या पद्यांतलें अेक पद्य स्वतः टिळकांनी रचलें ! त्यांच्या सांगण्यावरून दुसरें अेक पद्य मी रचलें यांत विशेष कांही नाही. ता. २० मे सन १९०२ च्या केसरींत, टिळकांचा श्लोक व माझा श्लोक अेकत्र घातलेलें, तें अपूर्व पद्यमय मानपत्र छापलेलें आहे ! वाचकांनी तेव्हा तें मानपत्र केसरींत वाचलें, पण त्यांतलें अेक पद्य स्वतः टिळकांनी रचलें ही गुप्त गोष्ट बहुधा कुणाला माहीत नव्हती. ते दोन श्लोक मी मुद्दाम गमतीखातर याखाली देतोः—

टिळकांचा श्लोक

(अश्वधाटी)

लोकामध्ये फिरनि जो का नर विलोका चमत्कृतिरसा ।
ज्याशी स्वबंधुगुण राशी समपि रवि भाशीतरश्मि जसा ॥
नाना कला निपुण माना समग्र अभिमानार्ह मेळवि तथा ।
नाथा असो सुखद पंथा प्रभो विनवि माथा पदी रचुनिया ॥

माझा श्लोक

(स्रग्धरा)

झाला जीच्या सुयोगें प्रिय अरुण जरी व्यंग तो भास्करास ।
केलें जीच्या प्रसादें परगृहिं नकुलें आपुल्या निन्हवास ॥
अंशी ही अश्वविद्या प्रचुर गुणवती जी नला कार्यवाही ।
येथे द्वीपांतरीं हो सुखफलद तुम्हां आमुची प्रार्थना ही ॥

बुद्धिमंत टिळक मनावर घेतील तर काय वाटेल तें करतील, हा जो लोकांचा समज व विश्वास होता तो किती यथार्थ होता, हें या श्लोकासारख्या अगदी क्षुल्लक गोष्टीवरूनहि कळून येण्यासारखें आहे. मात्र टिळकांची काव्यपठडी जुनी. ती या शब्दचित्र श्लोकांतहि दिसून आली आहे. पण सरकस म्हटली म्हणजे त्यांत घोड्यांचा नाच असावयाचाच. म्हणून 'अश्वधाटी' हें वृत्त त्यांनी आपल्या श्लोकाला पसंत केलें, यावरून त्यांचा मार्मिकपणा दिसून आला. आणि खरोखर त्या वृत्ताची रचना अशी

आहे की, तो नीट वाचला तर घोडा ठुमकत पाखंडावर टापा टाकीत नृत्य करतो आहे की काय, असें श्रोत्याला वाटावें. पण वृत्ताचें हें औचित्य साधून शिवाय ठराविक क्रमाने येणाऱ्या अक्षरांत 'काशीनाथा' हा शब्द चार ओळींत दोन तीनदा साधला आहे !

(३२) पण टिळकांच्या लेखांतली ओजस्विता ज्याला आपल्या लेखांत आणतां येत नव्हती अशा माझ्यासारख्या केसरीच्या संपादकाला, केसरींत ललितवाङ्मयाचीं कांही अंगें नटवावी असें वाटणें स्वाभाविक होतें. आणि त्या दिशेने मी कांही प्रयत्नहि केले. मात्र हीं अंगें कितीहि नटविलीं, तरी केसरीचा सर्वसाधारण गंभीर स्वभाव मी लोपू दिला नाही. टिळकांपेक्षा मी विनोदाचा अपुयोग केसरींत अधिक करीत होतो, तरी त्याला थिल्लरपणाचें रूप न येतील अशी खबरदारीहि घेत होतो. किंबहुना टिळकांनी, भिडस्त स्वभावामुळे, काव्याच्या दृष्टीने हीनगुण अशा कविता केव्हा केव्हा केसरींत घालूं दिल्या तशा मी सहसा घातल्या नाहीत. मी ललिताची लीला केसरींत दिसू दिली असेल तेव्हा फार तर असें घडलें असेल की, "केसरी हा [रागाने शैपटी हापटणारा, डरकाळ्या फोडणारा सिंह न दिसतां, त्या जागीं, अखाद्या वेळीं, आपल्या अंगाला बिलगून खेळणाऱ्या-बागडणाऱ्या, आपल्या छाव्यांच्या अंगावरून शैपटीचा झुबका चवरीसारखा वारणारा, नुसता गुरगुरणारा, असा सिंह दिसला असेल."

(३३) १९१० सालीं मी केसरीचा संपादक झालों. लगेच १९१२ सालांत मनोरंजक व बोधप्रद अशीं कांही सदरें घालण्यास मी सुरुवात केली. त्यांतील पहिलें म्हटलें म्हणजे तीस वर्षांपूर्वीच्या (१८८२ सालच्या) केसरीतील अुतारे. केसरीला या सालीं ३१ वें वर्ष लागलें होतें. आणि अवघ्या तीस वर्षांनीहि पिढी बदलून बोधप्रद तुलना करतां येण्यासारखीं स्थित्यंतरे व मतांतरे होअूं शकतात. हें सोदाहरण दर्शविण्याचा माझा हेतु होता. या दृष्टीने लेखनपद्धति, सामाजिक मते, राजकीय सिद्धान्त, वगैरे दर्शविणारे तीस वर्षांपूर्वीचे अुतारे वाचकांना मनोरंजक वाटले. पण या अुतान्यांतूनच पुढे अेक गंडांतर निघालें. तें असे. कै. प्रो. गोपाळराव आगरकर यांच्या लेखांतील अेका अुतान्याचें निमित्त करून, जातिद्वेष

अुत्पन्न करण्याचा केसरीवर आरोप ठेवून, नव्या प्रेस अॅक्टान्वये, मुंबई सरकाराने केसरीकडून पांच हजारांचा जामीन मागितला ! यामुळे हें सदर बंद करण्यांत आलें. तेव्हा राजकीय परिस्थिति अितकी नाजूक झाली होती, आणि केसरी बुडविण्याचे सरकारचे प्रयत्न अितके कसून सुरू होते की, कोणत्याहि दिशेला पाअूल टाकणें तें अगदी जपून टाकलें पाहिजे अशी दहशत माझ्या मनांत क्षणोक्षणीं अुभी असे. तथापि त्यांतूनच कसा तरी मार्ग काढून, पण अेकंदरीने राष्ट्रीय राजकारणाचें धोरण वाचकांच्या डोळ्यांपुढून हलूं नये अशी योजना मी करीत असें.

(३४) दुसरें नवें सदर म्हटलें म्हणजे नाटकें व नाट्य-प्रयोग अित्यादि ललित अंगांच्या समालोचनात्रें. केसरीतील अेक लेखक कै. सदाशिव हरि भावे हे नाट्यविषयाचे मोठे भोक्ते असत. त्यांनी हा नवीन अुपक्रम करण्याची परवानगी मला मागितली व ती मी त्यांना दिली. त्यामुळे अुलट सुलट वादहि सुरू झाले. तथापि रंगभूमीवर अवतरणाच्या वाङ्मयासंबंधी व कलेसंबंधी चौकसबुद्धि वाचकांत अुत्पन्न होअूं लागली. हें सदर कित्येक सोवळ्या अभिरुचीच्या वाचकांना आवडलें नाहीं. पण केसरीशीं निकट संबंध असलेले असे आम्ही दोघे जुनेनवे संपादक, म्हणजे खाडिलकर व मी, हे स्वतःच नाटककार व नाट्यप्रिय असल्यामुळे, मी आपल्या अभिरुचीचा आग्रह विशेष धरला आणि केसरीतील विषयमर्यादा अशा रीतीने वाढविली यांत आश्चर्य नाहीं.

केसरींत कविता, लघुनिबंध, लघुकथा, वक्रोक्ति-लेख, तरंग-तुषार, खडे बोल, अित्यादि ललितप्रकार मी घातलेच. पण शेवटीं १९३४ सालीं मनाचा धडा करून अगदी खरीखुरी कादंबरीच, नवलपूरचा संस्थानिक ही, घालून या स्वैरपणाचा अुच्चांक गाठला. हें पाहून सनातनी वृत्तीचे परंपरेचे भोक्ते असणारे कांही वाचक नाराजहि झाले. पण या सर्व ढंगांच्या मुळांतले विषय व भावना राजकीय होत्या म्हणूनच निभावलें. या ललित अंगाचीं अुदाहरणेंच देतो म्हणजे वाचकांना कदाचित् आठवण होअील.

कवितेचें सदर सुरू करावयाचें, तर अुगीच केव्हा तरी अेखादी कविता घातल्याने तें अंग ठरीव होत नाहीं. म्हणून ओळीने अेक-दोन

अंकाआड कविता घालावयाच्याच असें मी ठरविलें. पण आयत्या वेळीं कविता 'केमरीच्या संग्रहीं कोठून येणार? तो झराच आटल्यासारखा झाला होता. म्हणून केसरी अर्ध-साप्ताहिक केल्यापासून, 'अनामिक' या सहीने, स्वतः मीच कविता नव्या रचून त्या घालण्यास सुरवात केली. आणि पहिलीच, सूचक म्हणून, 'गद्य व पद्य' नांवाची व त्या दोन प्रकारांचें वैशिष्ट्य वर्णन करणारी अशी कविता घातली. ती कविता अशी —

गद्य व पद्य

अेक अर्थ दोन ठायीं	गद्य पद्या भेद नाही
गद्य शिव पद्य शक्ति	दोन मार्गें अेक भक्ति
अेका जनक-जननीचीं	गद्य-पद्य वाळें सार्चीं
परि करणी ओश्वर करी	भेद स्वभावा अंतरीं
मंद जड गद्य दादा	पद्य ताओ चंचळ सदा
गद्य स्तिमित दूर बसे	पद्य गळां पडुनी हसे
गद्य मानी मनीं कुडे	पद्य निर्भीड ओरडे
गद्या मनीं दुरुनी आस	पद्य हातें घेओ घास
गद्य पल्लव विस्तृत	पद्य पुष्प सुगंधित
गद्य मेघांचें डंबर	पद्य वीज झळके वर
गद्य पाथरवटी घडण	पद्य रंगीत रोगण
गद्य आखिव-रेखिव भाषा	पद्य मुक्तहस्त रेषा
गद्य तर्कग्रस्त भाष्य	पद्य स्फूर्तींचें हविष्य
गद्य जेवी दगडी शिळा	पद्य जलवीचि-लीला
गद्य बुद्योगाचा सांठा	पद्य दैवाचा झपाटा
गद्य विद्वत्तेचें सोंग	पद्य तुकयाचा अभंग

कांही दिवसांनी हें कवितेचें नवें सदर केसरी हेतुपुरःसर घालीत आहे असें वाचकांच्या लक्षांत आलें, व मग कांहीं कवि कविता पाठवूं लागले.

(३५) 'लघु' प्रकारच्या लेखांचीं कांही अुदाहरणें — 'शेवटचें लढाऊ जहाज', 'दुर्जनसिग महाराजांची नवसफेड', 'वेताळाचा घाट'.

अित्यादि. 'लोकमताच्या ठिणग्या' हें सदर अशाकरिता केले की, विचार तेच पण शब्द-पाल्हाळ न करतां थोडक्यांत फुटाणे अुडवावे तसे चार दोन चटकदार ओळींत विचार सुटे सुटे लिहावे. संक्षेपाने लिहिण्यांत, वेटाळीं आवळून वळलेल्या 'स्त्रिग' कमानीसारखें, विचार प्रगट करण्याला अेक प्रकारचें आंतून वळ येतें. या प्रकाराचें अेक अुदाहरण १९२९ च्या अेका केसरींतलें देतों.

लोकमताच्या ठिणग्या

(१) पाहा ! चळवळ कशी करावी हें मुसलमानांपासूनच शिकावें.

(२) शारदा-विल अुद्या पूर्ण रद्द न झालें, तरी मुसलमानांना तें लागू करूं नये अितकें तरी खास होणार. चळवळ चळवळ !

(३) मग हिंदूनीहि काय थोडी चळवळ त्या विलाविरुद्ध चालविली आहे ?

(४) पुण्यांत 'तुळशीची आमटी' झाली. आणि पंढरपुरांत 'धुरळ्याचा भंडारा' अुधळला तितकाचना !

(५) अहो ! तुमच्या महाराष्ट्राच्या हातून तितकेंच व्हायचें. महाराष्ट्राला बालविवाह मनापासून हवा होता कधी ? जशी असेल मनांत तळमळ तशी होअील हातून चळवळ ?

(६) बरे विचारे ते पुराणमतवादी टिळक १८९१ सालीं मिळाले म्हणून संमति-वयाच्या विलाविरुद्ध चळवळ झाली !

(७) हं: !! पण आज टिळक असते तरी काय अुपयोगी होते म्हणा !

(८) नव्या कायदेकौन्सिलावद्दल त्यांनी १९१९ सालीं जाहिरनामा लिहिला, त्यांत कौन्सिलाकडून समाज-सुधारणा करूं नये असें कांही त्यांनी लिहिलें नाही.

(९) टिळक शहाणे होते. त्यांना पुढे काय होणार हें पूर्वीपासून दिसतच होतें. मग आपल्याच हाताने लिहून आपला अपमान भावी पिढीकडून कां करवून घेतील ते ?

(१०) आणि शारदा-बिलांत फक्त चौदा वर्षे घातली तर, याच तुळशीबागेंत, “१६ वर्षांपर्यंत लग्न करूं नये” अशा कराराची सूचना टिळकांनीच सुधारकांपुढे टाकून त्यांना निरुत्तर केले होते! आणि तेहि ४० वर्षांपूर्वी!

(११) मिळून तत्त्वाकडूनहि टिळकांच्या नांवाचा पाठिंबा मिळण्या-सारखा नव्हता म्हणतां ?

(१२) पण आम्ही सनातनी लोक टिळकांवर विसंबलो नाही. आणि त्यांच्या अनुयायांवर तर नाहीच नाही! खुद्द टिळकांवरच ग्रामण्य केलेले आम्ही!

(१३) स्वावलंबनावर आमची भिस्त आहे. कायदा मोडूं, दंड देऊं, मग कायदा अुरला कोठें ?

(१४) तेवढ्याने नाही भागलें! धार्मिक चळवळहि आमची सुरूच आहे. मद्रासकडे अतिरुद्र झाल्याचें अकलें नाहीत वाटतें ?

(१५) अकलें. पण “स्वाहाकाराने जितकीं चिलटें मारलीं तितकीं नवीं चिलटें, भोजनाची झोड अुठून घाण न निघाल्यामुळे अुत्पन्न झालीं” असें अेका थट्टेखोर मद्राश्याने लिहिलें आहे म्हणे!

(१६) तसेंच अेक दिवस तरी कांही ठिकाणचा गोवध शारदा बिलाच्या निषेधार्थ वांचला ही पुण्याची भर पडलीच की नाही? ती फळ दिल्याशिवाय कशी राहिल ?

(१७) अहो! पण त्या पुण्याचीला शेंडी नाही, दाढी आहे म्हणतात!

(१८) होय. मुसलमान खाटकांनीच केली म्हणून ती गोष्ट झाली. पण खाटकाच्या सुरीपासून जर गाय वांचते तर शारदा बिलापासून मुली वांचविणें काय कठिण ?

(१९) थांवा थोडे! माघ-फाल्गुन अुजाडूं दे, म्हणजे पाहा किती तरी बालविवाह घडून येतील ते. अुरलेली अेक सोन्याची संधि कोण घालवितो ?

(२०) आणि ती घालविली तर पुढे वैशाखापासून ‘सोन्याचें दान’ करण्याची पाळी यायची दंडादाखल !

(२१) हो, हो, सुवर्णदानहि करूं. कन्यादानाच्या वेळीं ताम्हनांत सोन्याचा तुकडा टाकावाच लागतो.

(२२) तोच जरासा मोठा अितकेच !

(२३) पण अितके करण्यापेक्षा कायदाच पाळला तर ! कदाचित् मुलीचें कल्याण - ?

(२४) हो, स्वार्थ-परमार्थ अेकदम साधले !

(२५) तें काही नाही. घी देखलें पण बडगा नाही देखला म्हणावें शारदा बिल पास करणारांना !

(२६) वाचा म्हणावें सोलापूरच्या वे. शा. सं. लअूळकरशास्त्र्यांची नोटीस.

(२७) हा सोन्याचा सोटा घाला प्रथम जयकरांच्या पाठींत. आहेत श्रीमंत. सहज सोसतील.

(२८) पण खरा बडगा : पुढेच आहे. आणि तो मात्र थट्टेचा विषय नव्हे बरें का.

(२९) निपाणीस न्यूयॉर्क आणि शिकारपुरास शिकागो होतील तेव्हा तो पाठींत बसेल !

(३०) विचारा त्यांना लाला गौवाचें 'अंकल शॅम' हें पुस्तक वाचलें का म्हणून !

(३१) पण परवा डॉ. शेरवुड अेडी हे पुण्यांत कोणाजवळ म्हणाले म्हणे की "गौवा म्हणतात, मी अमेरिकेला न जातांच तें पुस्तक लिहिलें ! "

(३२) मग यांत अमेरिकेला जायलाच कशाला हवें ? पुण्यास जोशी व चिपळूणकर यांनी नाही का अमेरिकेची माहिती सांगितली ?

(३३) अगदी बरोबर. कानाने अैकतांना नाकाला पदर लावावा लागत होता.

(३४) अहो ! सत्य तें सत्य. तें काय प्रत्यक्ष डोळ्यालाच तेवढें दिसतें वाटतें ? 'चक्षुर्व सत्यं' ही आपली अेक म्हण आहे अितकेच !

(३५) हॅवेलॉक अेलिस हेंच मिस मेयोला अुत्तर. “ तुझीच काठी आणि तुझ्याच पाठीं. ”

(३६) पण अशाने बिलाविरुद्ध चळवळ करण्याची जबाबदारी चुकत नाही बरें का हिंदूंची ! ध्यानांत ठेवा. स्वतः मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाही.

(३७) आणि स्वतः अमेरिकेला गेल्याशिवाय शिकागोची घाण दिसणार नाही.

(३८) मग पाठवाना हो जोशी यांनाच सगळे मिळून अमेरिकेला !

(३९) कल्पना चांगली आहे. पण फिरून सुवर्णदानाचा प्रसंग आणलातच ?

(४०) करावें काय ? गोल्ड स्टॅंडर्डचे दिवसच आहेत !

(४१) पण गोल्ड स्टॅंडर्ड ठरवावयाला गोल्ड करन्सीचें कारण नाही, असेंहि ठरलें आहे म्हणे !

(४२) अेकूण तुम्ही कांहीअेक न करतां सर्व परस्पर साधणार म्हणतां ! फार चांगलें ! देव हितकरी असला म्हणजे असेंच परस्पर साधतें ! ‘ स्वस्थ आणि स्वस्त ! ’

(३६) अशाच प्रकारचें ‘ रजःकण ’ या मथळ्याचेंहि अेक सदर घातलें होतें त्याचा अेक अुतारा देतों.

रजःकण

“ ज्यांनी चोरी करून पचनीं पाडली ते प्रामाणिकपणाची स्तुति करतातच. पण ज्यांना पुढे चोऱ्या करावयाच्या आहेत तेहि स्तुति आगाअूच करूं लागतात. अिंग्लंड, फ्रान्स वगैरे लढाअू राष्ट्रांनी शांततादेवीची पूजा आरंभिलीच होती. पण आता अमेरिकेनेहि ती सुरू केली आहे. कारण आपणाला पुढे युद्धें करावीं लागणार अशीं स्वप्नें तिला पडूं लागलीं आहेत. पाहा ! दुःस्वप्नांचा आगाअूच परिहार !

*

*

*

अमेरिकन मंत्री केलॉग यांनी शांततावादी तह लिहिला. त्यावर युरोपियन राष्ट्रांनी अुड्या घालघालून सहाय्य केल्या. कांही राष्ट्रे तर असेंहि म्हणत होतीं म्हणतात कीं, “ अरेरे, हा तहाचा मसुदा अितका चांगला आहे की त्यावर आम्ही अेक सोडून दोन हातांनी सहाय्य केल्या असत्या. पण-पण काय करावे ! दुसरा हात जरासा गुंतला आहे.” हा दुसरा हात बार भरलेल्या पिस्तुलाच्या घोड्यावर होता.

*

*

*

हल्लीचे दिवस शांततावादाचे असल्यामुळे सगळीं नावे त्याला शोभतील अशीच ठेवलीं पाहिजेत. परान्त्सने असे ठरविले आहे की, आपल्या युद्धखात्याला यापुढे ‘शांततासंरक्षक खाते’ असे कागदोपत्रीं म्हणावे. अिंग्लंडाने ‘युद्धमंत्री’ हें नांव काढून टाकून फक्त ‘लष्करमंत्री’ हें सौम्य नांव चालू केले आहे. पण अजून त्यांत कोणीकडून तरी शांतता असा शब्द घुसडावयाचा राहिला आहे. ‘तोफे’ला ‘अलगुज’, ‘बांबला’ ‘कंदुक’, ‘तरवारी’ला ‘लोहलता’, ‘विषारी धुरा’ला ‘अँद्रजाल’, ‘हल्ला’ याला ‘प्रगति’, ‘तोफेच्या मारगिरी’ला ‘गुलालगॉट्याचा खेळ’, ‘रक्ता’ला ‘लाल पाणी’ व ‘मृत्यू’ला ‘परम सुख’ अशीं अितर नावे सुचविण्यांत आलीं आहेत !

*

*

*

पण युद्धाचीं स्मारके म्हणून, शत्रूकडून पाडाव करून आणलेल्या व अितर तोफा, शहराशहरांच्या पदार्थसंग्रहालयांत ठेवल्या आहेत, व लहान मुले त्या भयंकर वस्तु पाहतात त्याची वाट काय ? असा प्रश्न अिंग्लंडांतल्या अेका मेयॉरने केला आहे. पण त्या तोफा दृष्टीआड करण्याला त्या मोडून-तोडूनच टाकावयाला कशाला हव्या ! शांतता परिषद व केलॉगचा तह हा ज्यांत कशिद्याने विणला आहे अशा रेशमी झुली या तोफांवरून घातल्या म्हणजे झाले !

*

*

*

हिंदु लोकांत ‘तेरावा’ दिवस हा मृताच्या अुत्तरकार्यासंबंधाने प्रसिद्ध असल्याने तो अशुभ मानतात. अिंग्रज लोकांत ‘तेरावा’ हा संख्यावाचक

शब्द अशुभवाचक मानतात हें प्रसिद्धच आहे. यावरून अेक 'तुलनात्मक संस्कृतिसंशोधक' कळवितात की, हिंदु लोक व अिग्रज लोक हे मूळ अेकाच वंशाचे होत असा सिद्धान्त अवश्य काढावा. खोट्या 'साम्या'च्या समुद्रा-वरून जितके तरून गेले त्यापेक्षा त्यांत बुडालेल्यांचीच संख्या अधिक भरेल !

* * *

'बोल्शेव्हिक' हा शब्द दिसण्यांत नवा दिसला, तरी तो संस्कृताचाच अपभ्रंश होय असेंहि या संशोधकाचें मत आहे. 'बोल्शेव्हिक' म्हणजे 'बलसेवक'. दुसरें-तिसरें कांही नाही. अचा ओ होणें व अची अि होणें हें फायलॉलजीच्या शास्त्राला धरूनच आहे. आणि श व स यांतील अभेद तर प्रसिद्धच आहे. अर्थात् हिंदुस्थानांत बोल्शेव्हिझम आली, तर त्याला बलसेवक या शब्दाचा जुनाच आधार आहे.

* * *

'युवकसंघ'चें अुदाहरण पाहून हिंदुस्थानांतील कांही वृद्धांनी अेक 'वृद्धसंघ' नांवाची संस्था काढण्याचें ठरविलें आहे म्हणतात. युवकसंघाने जसें ३५ व्या वर्षापुढचा कोणी सभासद घ्यावयाचा नाही असें ठरविलें आहे, तसेंच या वृद्धसंघांत ६० वर्षांच्या आंतला कोणीहि घ्यावयाचा नाही. कार्याक्रमांतहि तसाच स्पष्ट भेद ठेवला आहे. 'युवकसंघ' जर 'काय वाटेल तें करणार' तर 'वृद्धसंघ' 'कांहीहि करणार नाही.' या दोन संघांत प्रौढांना जागा नसल्याने त्यांनी आता आपलाहि अेक संघ बनविला पाहिजे नव्हे काय !

* * *

हिंदुस्थानांत दोनतीन आठवडे घालवितांच, त्या देशाविषयी लिहिण्याची पात्रता आली असें समजून, किती तरी अिग्रजांनी आजवर हिंदुस्थानविषयक पुस्तकें लिहिलीं आहेत. दोन-तीन आठवडेच कां होअीनात, पण त्या अवधींत प्रवाश्याला हिंदी लोक डोळ्याला दिसतात तरी. पण अशीं पुस्तकें लिहिण्याची पात्रता विमानविद्येबरोबर वाढीस लागली आहे. कराचीवरून अेकदम रंगूनला जाणाऱ्या अेका विमानांतील प्रवाशाने 'A bird's eye-view of India' या नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध

करण्याची जाहिरात दिली आहे. यांत मिसू मेयोच्या पुस्तकावर ताण होणार आहे असें म्हणतात. या नव्या पुस्तकांतील ' A bird's eye-view of India ' हें मात्र अगदीं खरें असणार ! बाकीचें कसें कां असेना !

* * *

हिंदी संस्थानांचा ' संबंध ' आजवर हिंदुस्थान सरकाराशीं होता हें प्रसिद्धच आहे. पण त्यांना त्याची भीति वाटावयास लागलेली असून, त्यांना तो ' संबंध ' यापुढें खुद्द राजे बादशाहांशीं जोडण्याची अिच्छा झाली आहे. पण स्वतः बादशहांना हा ' संबंध ' पसंत आहे काय ! पूर्वीं बादशहांनीं ' स्नेहसंबंध ' जोडला तो प्रत्येक वेळीं अेकेकट्या संस्थानाशीं. पण शेकडो संस्थानांनीं अेकदम ' संबंध ' जोडणें जरासें चमत्कारिच नव्हे काय ! कोणत्याहि गोत्रांतील अेका मुलीशीं विवाह करणें वेगळें. पण हें तर अेका ' गोत्रां 'तील सर्व मुलींशीं अेकदम विवाह करण्यासारखें होत आहे !

* * *

ग्लासगो येथील रेक्टरच्या निवडणुकींत मुख्य प्रधान मि. वाल्ड्विन हे निवडून आले. या निवडणुकीने स्कॉच लोकांचा वंश नामशेष होत आहे अशी हाकाटी करण्यांत आली आहे. स्कॉटलंडमध्ये आयरिश लोकांचा भरणा होअूं लागला आहे. ब्रिटिश लोक युनिव्हर्सिटीच्या निवडणुकी जिकूं लागले ! पार्लमेंटांत स्कॉटलंडच्या हितसंबंधाची हेळसांड होते अित्यादि कारणांनीं आतां स्कॉच जातीचें संरक्षण करण्याकरितां जातवार संघ बनविण्यांत येत आहेत ! हिंदी लोकांत जातिभेद आहे म्हणून त्यांना हसा म्हणावें !

* * *

हिंदुस्थानांत जातीच्या बाहेर लग्नें होत नाहींत, तेव्हा त्यांच्या जात्य-भिमानाला कारण तरी आहे. विलायतेंत, ' बाप महमदखान आभी साळु-बाभी ' अशीं लग्नें सर्रास होतात. अर्थात् यामुळे जातिद्वेष हटावा. पण केवळ पितृवक्ताच्या, म्हणजे आठ आणे शुद्धीच्या अभिमानाने विलायतेंत हा अिग्रज, हा स्कॉच, हा आयरिश, हा वेल्श, असा भेद कडकडीत रीतीनें पाळतात. परस्परांत हेवादेवा मत्सर बेसुमार असतो. मुं. टाअिम्स पत्रांत स्कॉच लोकांच्या कृपणपणाची व दारूबाजीची थट्टा केली नाही असा अेकहि दिवस जात नाहीं. व थट्टा अितकी वाअीटहि असते की अेखादा स्कॉच

मनुष्य चाबुक घेऊन संपादकावर धावत कसा नाही याचें आश्चर्य वाटतें. विलायतेंतला जातिभेद सर्वस्वीं निष्कारण म्हणूनच तर या जातिद्वेषाच्या प्रदर्शनाची मौज वाटते.

* * *

जातवार संघाच्या मागणीला दिवसेंदिवस तरतरी येऊं लागली आहे. आजवर फक्त ब्राह्मणेतर संघ होता. त्यानंतर आता 'मराठेतर ब्राह्मणेतर' संघ स्थापन झाला आहे, अद्या 'शाण्व कुळेतर - मराठेतर - ब्राह्मणेतर' संघ निर्माण होणार. व परवां 'अकरमासेतर-शाण्व कुळेतर-मराठेतर-ब्राह्मणेतर' संघ निर्माण होतील !

* * *

सायमन कमिशनचा खरा उद्देश असा आहे की, राजकीय सुधारणांच्या प्रगतीच्या नांवाने 'कमीत कमी' किती हक्क हिंदी जनतेला देतां येतील. पण हेंच काम विलायतेंतल्या 'शिपी संघा'कडे सोपविलें असतें तरी चाललें असतें. कारण, स्त्रियांचा लहंगा 'कमीत कमी' किती कापड खर्चून तयार करतां येतील याविषयी या शिपी संघाने हल्ली चौकशी सुरू केली आहे !

* * *

विलायती स्त्रियांनीहि अलीकडे दैवी संपत्तीचा शोध चालविला आहे. श्रीश्वराच्या बागेंत (ओडन) पतीसह नांदणाऱ्या आदिम स्त्री ओव्हने, लज्जारक्षणार्थ वस्त्र म्हणून, अंजिराचें अेक पान लावून घेऊन काम भागविलें होतें. व त्यानें तें काम तेव्हा भागतहि होतें. विसाव्या शतकांतल्या सुधारलेल्या स्त्रीचा निश्चय ही मितव्ययी सात्त्विक दैवी संपत् आपलीशी करण्याचा आहे असें म्हणतात."

(३७) प्रसंगविशेषीं विषय सोपा व्हावा, चांगला समजावा, म्हणून मी प्रश्नोत्तररूप चर्चेचा अवलंब करीत असें. अुदाहरणार्थ, हुंडणावळ. ती चर्चा केसरीच्या अनेक अंकांत आली होती. आणि हुंडणावळीचा विषय या प्रश्नोत्तरांमुळे बरा समजला अशीं पत्रेहि मला आलीं. असला अगदी पहिला संवाद 'म्हणा स्वराज्य मतदार की जय' या मथळ्याखाली १९२० सालीं मी टिळकांच्या हयातींत केसरींत लिहिला. टिळकांनी नव्या कौ. निवडणुकी-

करिता आपल्या पक्षाचे अुमेदवार अुभे केले व डेमोकॅटिक स्वराज्य पक्षाचा जाहीरनामा लिहिला. तेव्हा निवडणुकीकरिता मतप्रचारार्थ तो संवाद विनोदी पद्धतीने मी लिहिला. त्यांत मतदारांचें महत्त्व वर्णन करतांना समाजांतील कनिष्ठ व अुपेक्षित वर्गाला महत्त्व दिलें होतें तें सर्वांना आवडलें.

(३८) सन १८९७-९९ नंतर सन १९१० पर्यंत माझा संबंध केसरीशीं जबाबदार संपादक म्हणून पुन्हा आला नव्हता. पण तेथपासून १९१४ सालीं टिळक तुरुंगांतून परत येअीपर्यंत, मला आपल्या संपादकीय कल्पना अगदी हव्या तशा अमलांत आणतां आल्या. मी या अवधींत निबंध-लेखनाची हांस भरपूर पुरवून घेतली. पुढे १९१४ ते १९२० या सालांत टिळक जाग्यावर होते तरी माझ्या अंतर्व्यवस्थेंत ते लक्ष घालीत नसत. त्यांना हवें तेव्हा ते स्वतः लिहीत, व संपादक वर्गाला सांगून हवें असेल तें लिहवील. पण अितर अंगांकडे ते लक्ष देत नसत. १९२० नंतर तर मी पूर्ण मुखत्यार असा संपादक व संचालक असल्यामुळे, मला माझ्या कल्पना हव्या तशा अमलांत आणतां आल्या. तसें करतांना वर दर्शविल्याप्रमाणें, मला काय ललित प्रकार लिहावयाचे ते मी लिहीत असेंच. परंतु अितर संपादक मंडळींच्या अंगां ललितकलेची आवड असल्यास ती त्यांच्या पद्धतीने त्यांना पुरी करतां यावी, म्हणून त्यांच्याकरिता केसरीचें अेखादे पान राखून ठेवून सर्वस्वी त्यांच्या स्वाधीन करीत असें. हेतु हा की त्यांनी वाटेल त्या पद्धतीने आपला राखीव विषय स्वतः लेख लिहून, किंवा अुतारेहि देअून, सजवावा व मनोरंजक करावा. संपादकीय लेखांत ताठर गंभीरपणा असावा लागतो तो पूर्णपणें न पाळतां, थोडें मोकळ्या मनाने हसतखेळत विनोद करीत, विषयांत विविधता आणून, चित्ताकर्षक रीतीने मांडणी करतां यावी, म्हणून दरआठवड्याला असें राखीव सदर (फीचर) योजून तें अेकेका अुपसंपादकाकडे दिलें जाअी. हेतु हा की आपला विषय 'फीचर'च्या रूपाने सजवावयाला त्याला अेक महिनाहि मिळावा. आणि अुपसंपादक असतांहि आपणाला कर्तृत्व प्रगट करण्याचें स्वतंत्र स्थान मिळालें त्याचा आपण अुपयोग कसा केला हें संपादकाला दाखवितां यावें. अशा रीतीने केसरीला ललित प्रकारचीं अनेक अंगां चिटकविण्याचा प्रयत्न मी केला तथापि दुर्दैवाने तो फार दिवस टिकला नाही. पण याचीं कारणें सांगून जागा अडविण्याची माझी अिच्छा नाही !

मी इतकेच म्हणतो की गंभीर व ललित यांची सांगड घालण्याची माझी कल्पना, माझ्यापुरती तरी, मी भरपूर अमलांत आणली व तो प्रयोग लोकांना आवडतो याचा अनुभव घेतला. केसरी आठवड्यांत दोनदा निवू लागला, पाने वाढलीं, या गोष्टीने मला या कामीं फार सहाय्य झालें, व त्याचा मी माझ्यापुरता पुरेपूर फायदा घेतला. पूर्वी केसरी आठवड्यांतून अेकदाच निघणारा व पानें आठ असें असेपर्यंत, केसरीला ललित अंगें जोडण्याचें मनांत येतें तरी तें फारसें शक्य नव्हतें. मात्र राजकीय चळवळी जोरांत होत्या. तथापि, आठ पानांचा केसरी असतांच १९१०-११ सालीं मी नाट्य ग्रंथ, नाट्य प्रयोग, अित्यादिकांच्या परीक्षणास जागा देण्याला सुखात केली होती. असला अवांतर मजकूर थोडाच घालावयाचा; पण ललित प्रकार म्हणून तो वर्ज्य अशी विपरीत समजूत होऊं द्यावयाची नाही, किंवा तशी निषेधाची प्रथा पाडावयाची नाही, हा निश्चय.

(३९) केसरींत टिळक व मी दोघेहि वरींच वर्षे अेकत्र लिहित होतो. तथापि टिळकांची ओजस्वी, मतप्रचाराला सर्वस्वी योग्य व समर्थ, अशी भाषा मला लिहितां आली नाही. माझ्या भावेंतलीं वैगुण्यें त्यांतील कांही गुणांबरोबर अखेरपर्यंत कायम राहिलीं. या दोन भाषापद्धतींची सविस्तर तुलनात्मक चिकित्सा १९३२ सालीं, पूर्वी केसरीचे व हल्ली मराठ्याचे संपादक रा. ग. वि. केतकर यांनीं 'लोकसत्ता' मासिक पुस्तकाच्या अेका विशेष अंकांत केली आहे. म्हणून त्यांच्या त्या लेखांतील कांही अुतारे देतो.

“ दोघांचेहि विशिष्ट गुण आहेत. या गुणांची अगर वैशिष्ट्यांची अशा प्रसंगीं सहजच तुलना मनांत अुभीं राहते. पण दोघेहि अेकेका परीने श्रेष्ठ लेखक असल्याने अशा तुलनेनें कोणा अेकाच्या चाहत्यास वैषम्य वाटण्याचें मुळीच कारण नाही.

“ प्रथमच स्वतःवर येणारा आक्षेप घेअून बचावाच्या धोरणाने लिहिणें हा केळकरांच्या वर्तमानपत्रांतील लिखाणाचा विशेष आहे. तो टिळकांच्या लेखांत दिसून येत नाही. पण अुदाहरणार्थ घेतलेल्या लेखांत अेक अुपमांनी युक्त असें वाक्य आहे, व तें अितकें केळकरी नमुन्याचें आहे की तेवढ्या अेका वाक्यावरून हा लेख केळकरांचा हें कोणीहि मार्मिक मनुष्य सांगूं

शकेल. हें तें वाक्य वाचा : “ कायदे कौन्सिलपुढे आणलेलें बिल म्हणजे तो कांहीं ‘ रामाचा बाण ’ नव्हे किंवा ‘ वासवी ’ शक्ति नव्हे, की अेकदा हातांतून सुटली म्हणजे मग परत यावयाचीच नाही. हीं बिलें म्हणजे मांजराच्या नखासारखीं वाटेल तेव्हा पुढे काढतां येतात व वाटेल तेव्हा मागे घेतां येतात.

“ टिळकांच्या आक्रमणशक्ति लिखाणांत त्यांचा रोख प्रतिपक्षावर असतो व स्वपक्षांतील भेदाच्या खांचाखोंचा दर्शविण्याच्या भानगडींत ते पडत नाहीत. अुलट स्वपक्षासंबंधीहि केळकरांचें लिहिणें धारवाडी कांट्यांत तोलून नेमकें व यथास्वरूप केलेलें असतें.

“ टिळकांच्या लेखसंग्रहाच्या दुसऱ्या भागांत अेक केळकरांचा अत्यंत अुत्कृष्ट लेख टिळकांच्या नांवावर छापला आहे. तो लेख म्हणजे “ वेडरबर्न साहेबांचा ताजा निरोप ” हा होय. (पृ. ५५२) या लेखांत कावळ्या चिमणीची लहान मुलांची गोष्ट अितय्या सुंदर रीतीने सांगितलेली आहे की, टिळकांच्या हातून ती अशी कधीच आली नसती. ती केळकरांचीच होय हें कोणीहि सांगूं शकेल. ही गोष्ट केळकरांच्या भाषेचा अुत्कृष्ट नमुना म्हणून पाहण्यासारखी आहे. ती अशी—“ चिमणीचें मोती कावळ्यानें उपटलें. तेव्हा चिमणावाअीने कावळ्यास अुडवून देण्यास झाडास विनंति केली. झाड कवळ होअीना तेव्हा तें तोडण्यास सुतारास सांगितलें. सुतार नाकबूल झाला म्हणून अशा अनुपकारी मनुष्यास शासन करण्यास तिने राजास विनंति केली. राजास चिमणीचें सुखदुःख काय कळणार ? तेव्हा त्याने नाहीं म्हटल्यावर, त्याची गुरुकिल्ली हातीं असणाऱ्या राणीस ‘ राजावर हसून ’ हा महत्त्वाचा व्यवहारनिर्णय करण्यास तिने सांगितलें. परंतु स्त्रियांसहि स्त्रियांची सहानुभूति नेहमीच वाटते असें नाही. तेव्हा सरळ अपाय थकल्याने, चिमणीने अुंदरास राणीचीं भरजरी वस्त्रें फाडण्यास सांगितलें. आणि मग तेथून तिने आपला अर्ज अनुक्रमें मांजर व कुत्रा येथपर्यंत नेअून, कुत्राहि अैकेना तेव्हा अेक लठ्ठसा सोटा गांठून त्यास कुत्र्याचे पाठींत बसण्याची तिने विनंति केली. तेव्हा सोटा कवळ झाला व तो कुत्र्याचे पाठींत बसतांच कुत्र्याने मांजरास, मांजराने अुंदरास, असें दहशत घालण्याचें

काम सुरू होऊन, शेवटीं पेंड पोचत पोचत झाडापर्यंत आला; व झाडानें जेव्हा कावळ्याचा हुसकून लावण्याचें कबूल केलें तेव्हा कावळ्याचा निरुपाय होऊन अर्जदार चिमणीस न्याय मिळून तिचा मोती तिला परत मिळाला ! याच गोष्टीच्या दुसऱ्या अंका आवृत्तींत, सोट्यानेहि नाकबूल केल्यामुळे, चिमणीस तो जाळून टाकण्यास अग्नीकडे, अग्नि विझविण्यास समुद्राकडे, समुद्र पिऊन टाकण्यास हत्तीकडे, व हत्तीच्या कानांत शिरण्यास मुंगीकडे, जाऊन दाद मागावी लागली. परंतु मुंगीहि नाकबूल झाली, तेव्हा चिमणीनें आपलें छोटेखानी विश्वरूप दाखवून “ तुला खाऊन टाकतें ” म्हणून आपली चोंच उघडली ! तेव्हा मुंगी कबूल होऊन अुलट पेंड पोंचत पोंचत, शेवटीं चिमणीस न्याय मिळाला. या व अशा प्रकारच्या मुलांच्या गोष्टींत नेहमीं वरेंच शहाणपण सांठविलेलें असतें; व विनोदशील पण मार्मिक अशा मनुष्यास अशा गोष्टींचा अपुयोग मोठमोठे राजकीय प्रश्न सोडविण्यासहि होण्यासारखा आहे.

“ अकंदर गोष्टीची चटकदार वर्णनशैली व शेवटीं “ विनोदशील व मार्मिक ” मनुष्याचा अल्लेख यांवरून हा लेख तात्यासाहेबांचा आहे यांत शंका अुरत नाही.

“ मार्मिकपणा, गमतीच्या अपुमा व खुसखुशीत भाषा या कामांत केळकरांची सर टिळकांना यावयाची नाही. नेहमी जरुरीपुरतें व तोडून मर्यादित करून केळकर हें विधान करतात. म्हणून वादांत हुसऱ्या बाजूला त्यांना धरणें कठिण जातें. कारण आक्षेप आल्यास प्रत्येक विधानाला त्यांनी अपवादात्मक पळवाट ठेवलेली असते.

“ चढाओचा हल्ला व प्रेरक विधानें या बाबतींत टिळकांचे लेख ठणठणीत असतात. मात्र त्यांत भाषेची कुसर कमी. केळकरांच्या लेखांत वस्तुस्थितीचें मर्मभेदक विश्लेषण व सूचनेच्या स्वरूपांत प्रेरणा असते. केळकर हे टिळकांचे चेले म्हणून मानले गेले असले, तरी त्यांचें भाषा-वैशिष्ट्य स्वयंभू आहे. आणि त्या भाषेचें सौष्ठव, खुसखुशीतपणा, अखंड आकर्षण, अित्यादि बाबतींत केळकरांनी अितकी प्रगति केली की, त्यांच्या भाषेपुढे टिळकांची भाषा जुनाट व बोजड वाटते. सूक्ष्म विचार वोलून

व्यक्त करण्यास मराठी भाषा केळकरांनी समर्थ केली. त्यांनी किती तरी नवे शब्दपर्याय व रचनाविशेष प्रसृत केले. या रचनाविशेषांवर “केळकरी वळण” म्हणून शिक्का देतां येतील. या विशेषांचा अभ्यास करणारास आतापर्यंत केलेले तुलनात्मक व संशोधनात्मक विवेचन अपयोगी पडेल अशी आशा आहे.”

(४०) केतकरांनी ही तुलना करण्यापूर्वी बारा वर्षे टिळक निर्वतले होते. यामुळे टिळकांचे लिहिणे १९२० पर्यंतचे, व तुलना करितांना केतकरांच्या डोळ्यापुढे असलेले माझे लिहिणे १९३२ पर्यंतचे होते हे लक्षांत घेतले पाहिजे. या मधल्या बारा वर्षांत माझ्या लेखांना थोडे निराळे वळण लागले होते. कारण १९२०-२१ पासून, टिळकांच्या अभावीं, आमच्या टिळक पक्षातर्फे करण्याच्या अवश्य त्या सर्व गोष्टींचा भार मजवर पडला होता. त्यामध्ये प्रतिपक्षाशीं झगडा, भांडण, स्वपक्षसमर्थन, पक्षोपन्यास, व गांधीविरोधी मतांच्या पाठीमागे असणारे तत्त्वज्ञान अत्यादि गोष्टी येत. यामुळे १९२० पूर्वीच्या माझ्या लेखांत जो शांतपणा, थंडपणा, संयम, विवेक दिसून येतो तो त्यानंतरच्या लेखांत सुटत चालला होता. मी पूर्वी टिळक-पक्षाचा अखबारनवीस किंवा रिपोर्टर होतो. तो आता त्या पक्षाच्या आघाडीचा शिपायी झालों. १९२० नंतरच्या माझ्या वर्तमानपत्री भाषेत साधेपणा, सोपेपणा व ठसठशीतपणा अधिक येऊं लागला. १८९८-१९०१ मधल्या केसरीतील माझ्या लेखांची भाषा, १९१० ते १९२० मधल्या केसरीतील माझ्या लेखांची भाषा, व १९२० नंतरची भाषा यांत पुष्कळच फरक पडला आहे. पूर्वी पंडितानें पंडिताकरिता लिहावे असे मी लिहीं; तर त्यानंतर बाजारांतल्या गर्दीतला अंक म्हणून बाजारी गर्दीकरिता लिहावे, असे स्वरूप येऊं लागले. म्हणूनहि १९२० नंतरच मी केसरीत ललित वाङ्मयाकडे अधिक वळलों. यापूर्वी माझी सगळीं नाटके लिहून झालीं होतीं; पण ललित वाङ्मय व वर्तमानपत्री वाङ्मय यांचा मेळ मी १९२० नंतरच घालूं लागलों. पुढे पुढे तर, कित्येकांच्या मते, ललित वाङ्मयानें किंबहुना ललित पद्धतीने केसरी ‘बाटविण्या’चें पाप करूं लागलों !

(४१) १९२० नंतरच्या माझ्या या अशा वर्तमानपत्री लेखनाविषयी ‘केसरीप्रबोध’ ग्रंथातील प्रो. माटे यांचा अंक अतारा देतो तो असा—

“पण केळकर यांचा खरा गौरव १९२१ सालापासून जीं ५१६ वर्षे मोठ्या धामधुमीचीं गेलीं त्यांतील मजकुराने होतो. आतापर्यंत स्वतंत्र पुढारीपण असें त्यांनी केले नव्हतें. टिळक असतांना टिळकच तें करीत, व ते तुरुंगांत असतांना तें करतां येणें कोणासहि अशक्यच होतें. टिळक यांच्या-नंतर महात्मा गांधी पुढारी झाले; व आपल्या मतस्वातंत्र्याचा जो हक्क केळकर हे खुद्द टिळकांच्या संगतींत गाजवीत असत, तोच त्यांनी गांधींच्या संगतींत गाजविला. फरक अितकाच की, त्यांच्या म्हणण्याचा टिळक यांनी आपल्या म्हणण्यांत समावेश करून घेऊन व त्यांना आपलें म्हणणें पटवून देऊन त्यांचा संग्रहच केला. पण महात्मा गांधींच्या दाबतींत हा प्रकार विपरीत झाला. पण त्याने अेक गोष्ट पुनः अेकदा सिद्ध झाली. ती ही की, केसरीचे संपादक स्वतंत्र विचार करतात अितकेंच नव्हे, चांगल्या चांगल्या बुद्धिमंतांशीं बौद्धिक झुंज करून त्यांना रेटीत रेटीत नेऊन ‘मला आपलें असें वाटतें’ ह्या स्वयंभू प्रमाणाशिवाय दुसरें कोणतेंहि प्रमाण शिल्लक अुरू देत नाहीत. १९०९ ते १९१४ ह्या काळांत ज्याप्रमाणें त्यांची ज्ञान-लालसा, वाङ्मयभक्ति आणि विचारांतील आवरशक्ति हीं स्पष्ट झालीं, त्याप्रमाणेंच १९२१ ते २६-२७ पर्यंतच्या काळांत त्यांची मतस्वतंत्रता, सामान्य विधानांत गुप्त रूपाने वावरत असलेले हेत्वाभास अुघडकीस आणण्याची कुशलता, माणसाच्या मनाची सूक्ष्म ओळख, व मनस्वी पुढार्याच्या योग्यतेचा मान करूनहि त्याचें विचारवैकल्य त्यास दाखवून देण्यास लागणारा आत्मविश्वास हे गुण अत्यंत ठळकपणाने नजरेस आले. बुद्धिदृष्ट्या म. गांधींचें धोरण चूक आहे असें दिसूं लागतांच त्यांच्या लोकप्रियतेचा मुलाहिजा न वाळगतां आपलें मत ठासून सांगण्याच्या कामीं जी निर्भयता त्यांनी दाखविली ती केसरीच्या कुलव्रताला साजेशीच होती; आणि सतत पांचसहा वर्षे बौद्धिक झुंज करून लोकमान्यांचें प्रतिसहकाराचें तत्त्व पुनरपि प्रस्थापित करण्याच्या दाबतींत त्यांनी दाखविलेली अीर्षा व चिकाटी हीं तर संपादकीय अितिहासांत अितर क्वचितच पाहावयास सापडतील. वाद करतांनासुद्धा अुगाच धुरोळा अुठविण्याची गौरजपद्धतिहि त्यांनी कधी अवलंबिली नाही. हें वैभव त्यांनी केसरीस दिलें. सामान्य विधानांत खोल शिरून त्याचे तपशील न्याहाळावयास बुद्धीला शीण पडतो,

व म्हणून पुष्कळ लोक ही दगदग न करतां सामान्य वचनांची पेरणी करून वाचकांत भोळेपणा अुत्पन्न करतात. केळकर यांनी या कालांत जर कांही केले असेल तर ते हें की, हा वैचारिक भोळसरपणा अगदी घालवून त्याच्या जागीं हिशेवीपणा आणला. ज्याप्रमाणें माणसाच्या जीवितांत, त्याप्रमाणें वर्तमानपत्राच्या जीवितांतहि मतप्रवाहास अनुसरून चढअुतार हे अवश्यच आहेत; आणि म्हणून ते तसे झाले. तरी आपली विचारनिष्ठा लोपू देअून पत्राची भरभराट मात्र जिवंत ठेवण्याची आशा धरणें हें त्यांनी गौणच मानलें. पुढारीपणा आणि संपादकत्व हीं दोनहि टिळकांच्या अंगीं अेकवटलीं होतीं. पण आपण मुख्यतः संपादक आहोंत, पुढारीपण प्रसंगप्राप्त म्हणून आलें तर करावयाचें, ही जाणीव मात्र केळकर ह्यांच्या धोरणांत पहिल्यापासून शेवटपर्यंत दिसते. म्हणून अुत्पन्न झालेल्या प्रसंगांत वर्तमानपत्राचीं म्हणून जीं कर्तव्यें तीं करण्यांत आपलें सर्व सामर्थ्य ते वेंचीत; त्यामुळे प्रायः अडचणीचा असा कोणताहि प्रसंग प्राप्त झाला, तर आपलें संपादकाचें कर्तव्य, केसरीच्या धोरणास अनुसरून पुरेपूर करण्याच्या कामीं ते सदैव तत्पर असत. ”

(४२) माझ्या वाङ्मय-सेवेसंबंधाने मुख्य गोष्ट ही की, मी ही सेवा करण्याकरिता कोणापासून फारसें कांही घेतलें नाहीं, व तसेंच कोणाला फारसें कांही दिलेंहि नाही. पण हें मी भाषापद्धतीपुरतेंच म्हणतो- विचारांसंबंधाने म्हणत नाही. लेखकाचें व्यक्तित्व त्याच्या भाषापद्धतीवरून जसें कळून येतें, तसें त्याच्या विचारसरणीवरून कळून येत नाही. चेहऱ्याची ठेवण, बोलण्याचालण्याची ढव, आवाज यांवरून अेक मनुष्य दुसऱ्यापासून जितका वेगळा होअून ओळखला जातो, तितका कैदाचित् त्याच्या स्वभावगुणावरून किंवा चारित्र्यावरूनहि ओळखला जात नाहीं. कारण पहिल्या प्रकारचीं लक्षणें कधींहि बदलूं शकत नाहींत. जन्मभर तीं तशींच राहतात. पण स्वभावगुण व त्यामुळे चारित्र्य हीं वेळोवेळीं बदलूं शकतात. तिरळ्या डोळ्याचा मनुष्य जन्मभर तिरळाच राहिल. आणि घोगऱ्या आवाजाचा मनुष्य शस्त्रक्रियेनेहि गोड गळ्याचा होअील असें वाटत नाही. पण स्वभावगुणांत चांगल्याचा वाअीट किंवा वाअिटाचा चांगला होअूं शकतो. चारित्र्य ही गोष्ट देखील क्वचित् परिवर्तनशील आहे. अॉस्कर

वाअल्डचें अेक वाक्य मला फार आवडतें व मी नेहमी त्याचा उपयोग करीत असतो. तें म्हणजे “ Saints have a past and sinners have a future.” याचें पद्यात्मक भाषांतर करावयाचें तर तें असें होअूं शकेल—

साधू होतसे दुश्चित्त । स्मरुनि आपुलें पूर्ववृत्त
पापी आस धरुनी मनीं । म्हणे साधू होअिन अजुनी

(४३) वाङ्मयसेवेसंबंधानेहि हाच फरक आहे. म्हणजे मनुष्य आज जो विवेचक पद्धतीने लेख लिहितो तो अुद्या भावनाप्रधान पद्धतीने लिहूं शकेल, लिहिण्याचे विषय बदलील, गद्याअैवर्जी पद्य लिहूं लागेल, निबंधाची त्याची गोडी जाअून त्याला ललित वाङ्मय लिहिण्याची गोडी लागेल. तथापि त्याची भाषापद्धति म्हणून जी आहे तींत सहसा फार, म्हणजे ओळख बुजण्याअितका, फरक व्हावयाचा नाही. प्रयत्न करून भाषापद्धति बदलणारे लेखक माझ्या पाहण्यांत फारसे आले नाहीत. हट्टाला पेटून, किंवा मौजेचा प्रकार म्हणून, किंवा विनोदबुद्धीने, किंवा केवळ चातुर्यप्रदर्शन म्हणून, अेखादा लेखक अितर कोणत्याहि लेखकाचें हुवेहूव अनुकरण करून, किंवा विडंबन म्हणून, अेखादा लेख लिहील. पण तितकाच स्वतःकरिता म्हणून लिहावयास बसला म्हणजे तो आपल्याच घटीव वळणावर जावयाचा. तळहातावरच्या रेघा बदलण्याअितकीच जवळ जवळ कठिण गोष्ट हातांतील लेखणीने लिहिल्या जाणाऱ्या रेघांतील वैशिष्ट्याची आहे. त्याप्रमाणें माझ्या लेखनपद्धतींत—भाषापद्धतींत—आज चाळीस वर्षांत फारसा फरक पडला नाही असें मला वाटतें. १८९२ सालीं टिळक—आगरकर यांच्यांतील वादासंबंधाने ‘ ज्ञानप्रकाशा ’ला मी लिहिलेलें पत्र, व टिळकरित्रांत १९२८ सालीं तत्सदृश विषयावर मी केलेली चर्चा, यांची पद्धति जवळ जवळ अेकच म्हणून ओळखण्यासारखी आहे.

(४४) ‘ केसरी ’मध्ये मी अनेक वर्षे सतत लिहीत गेल्याने अनेक वाचकांना माझें लिहिणें अितकें परिचयाचें होअून बसलें की, अेखाद्या लेखावर माझें नांव नसलें तरी लिहिण्याच्या ढबीवरून, म्हणजे गुणांप्रमाणें दोषावरून, ते तो लेख माझा म्हणून विनचूक ओळखूं शकतात. अितर पुष्कळांविषयीहि असेंच होत असेल असें. मला वाटतें. या गोष्टीचें अेक

प्रत्यंतर मला नुकतेच परवा आले. प्रो. कर्वे यांच्या ८१ व्या वाढदिवसाच्या वेळीं 'केसरी'त मीहि अेखादा लेख लिहीन असें आगाभू प्रसिद्ध झालें होतीं. त्याप्रमाणें अेक आठवणवजा लेख मी माझ्या नांवावर दिला. पण संपादकांनी मला अग्रलेख लिहिण्याबद्दल सांगितलें म्हणून तोहि मी लिहिला. अेकाच अंकांत माझा अेक लेख अेका नांवाने व दुसरा लेख विननांवाने येअील अशी कोणाची अपेक्षा सहजच असूं शकणार नाही. परंतु कांहीनी तो अग्रलेख माझा म्हणून ओळखला व मला म्हणूं लागले, तुम्ही नांव छपविलें तरी आम्ही हेरलें. वास्तविक मला छपवाछपवी करण्यासारखें त्यांत कांही नव्हतें. पण मुंबअीचे अेक स्नेही रा. काशिनाथपंत धारप, अॅडव्होकेट व लॉ कॉलेजचे प्रोफेसर यांनी मला खालीलप्रमाणें पत्र लिहिलें—

“ प्रश्न आजच्या 'केसरी'तील अग्रलेखाबद्दल आहे. तो आपण स्वतः लिहिला असला पाहिजे असें वाटतें. पुरावा लेखांतर्गतच आहे. तो म्हणजे लेखनशैली व विचारपद्धति. समर्पक दृष्टान्त देअून अगदी सोप्या शब्दांत अुच्च तत्त्वांचें सूक्ष्म व मार्मिक विवेचन करण्याची आपली लेखनशैली अितर कोणा मराठी लेखकास फारशी साधली नाही. या आपल्या गुणाने आपलें म्हणणें वाचकांच्या बुद्धीला सहज पटतें. शिवाय सर्व लेखनावर जो अेक विनोदाचा अुजळा हळुवार हाताने दिलेला असतो त्याने मनाला आल्हाद होतो. मन व बुद्धि या दोघांचें रंजन अेकसमयावच्छेदाने होत असतांना सद्भावनांनाहि स्फूर्ति मिळत जाते. आपल्या लेखनांत जे अनेक गुण आहेत त्यांत मी वर लिहिलेला गुण फार अुत्कटत्वाने दिसतो. 'केसरी'च्या आजच्या अग्रलेखांत मला हा गुण फार दिसला; शिवाय भाषेची विशिष्ट धाटणी तर आहेच. तर मग माझें अनुमान खरें आहे काय? जर असेल, तर मला आपलें हार्दिक अभिनंदन करावयाचें आहे. पण तें आपला हा लेख चांगला म्हणून नव्हे हो! कारण आपले पुष्कळच लेख तसे असतात. मग म्हणाल, अभिनंदन कशाबद्दल? तर आपल्या प्रतिज्ञाभंगाबद्दल! प्रतिज्ञाभंगाचा आरोप केला म्हणून रागवाल व अनौचित्याबद्दल हसालहि. पण तसें करण्याचें कारणच नाही. प्रतिज्ञाभंगाचा आरोप खरा आहे, व कित्येक वेळा प्रतिज्ञाभंगाबद्दल अभिनंदन करणें अुचित व आवश्यक ठरतें. स्वतःचें नाव घातल्याशिवाय 'केसरी'त

यापुढे लेख लिहिणार नाही अशी प्रतिज्ञा पूर्वी आपण अेक वेळ केली होतीना ? आणि येथे तर जो लेख नांवावर लिहिलात तो मामुली आहे, आणि नांव न देतां जो अग्रलेख 'केसरी'त लिहिलात त्याचीच मजा विशेष आहे. भीति अेकच वाटते की, माझे अनुमान चुकलें तर मग कसें ? मी हास्यास्पद ठरेन. माझा हा अपुढव्याप ठरेल. तरी पत्राचें अुत्तर पाठवावें. लेख आपला ठरला तर मात्र मी अभिनंदन कोणाचें करावें याचा प्रश्न पडेल. आपल्या दुर्दम लेखनस्फूर्तीचें ? की तीच स्फूर्ति अुत्पन्न करणाऱ्या मर्हषि कर्वे यांच्या ध्येयनिष्ठ कर्मयोगी जीवनाचें ? असो. माझे अभिनंदन कोणासहि पोंचलें तरी तें सारखेंच. कारण दोघाचें अेक अेक कार्य तसेंच अुच्च प्रकारचें झालें आहे. ”

(४५) सुमारे तीस वर्षेपर्यंत शिवरामपंत परांजपे, श्री. कृ. कोल्हटकर व स्वतः मी असे तिघे समकालीन साहित्यिक आपापल्या वाङ्मय-कार्याने लोकांच्या दृष्टीपुढे वावरत होतो. यामुळे आम्हा अेकमेकांची तुलना मार्मिक प्रेक्षकाला सहजच सुचे. म्हणून ती कोणी कशी केली याचे नमुने याखाली देतो. प्रथम परांजपे व मी यांची तुलना पाहा—

श्री. ग. त्र्यं. बापट, वी. अे., भावे स्कूल पुणे, हे लिहितात—

“तात्या राजकीय प्रबंधांच्या पंख्यालाहि कोरीव आणि कातीव कलाकुसर करून वाङ्मयाची झालर लावतात, तर पंत आपल्या 'दगडी कोळशा'सारख्या रुक्ष विषयाला किंवा शकुंतलेवरच्या ललितलेखालासुद्धा राजकारणाच्या पोलादी चौकटींत बसवतात. ललित वाङ्मयांत, नाटकांत, आणि कादंबऱ्यांत—ज्यांनी राज्यपत्राचा आचार संभाळावयाचा तें केळकर लघुकथेंतील तंत्राचा विचार करण्यांत दंग पाहून टिळकांच्या राजकीय परंपरेच्या कित्येक अभिमान्यांना विषाद वाटतो ! पंतांनी साधेल त्या प्रसंगाने लोकांना स्वातंत्र्याचे घुटके दिले. केवळ लालित्याकरिता म्हणून पंतांनी फारसें लेखन केलें नाही.

“राजकारणानंतर या दोन ग्रंथकारांच्या लेखनशैलीवर शोधकिरणांचा प्रकाश पाडून पाहूं. अेका निबंधनिष्णाताने वाङ्मयाचे 'स्फूर्तिलेखन' आणि 'ज्ञानलेखन' असे दोन भाग कल्पिले आहेत. शिवरामपंतांच्या दुथडी

वाहणाऱ्या लेखनगंते वाचक वाहत जातो; केळकरांचे चौरस लिखाण जीवनाभोवती गुरफटलेले ज्ञानाचे कण प्रत्यही टिपून घेत असते, पंतांचे लिखाण ठरीव पद्धतीचे पण खोलीत जास्त; तात्यांचे व्यापक पण खोलीत कमी. दोघांच्याहि लेखांचे घनपरिमाण (व्हॉल्यूम) मात्र प्रायः सारखेच ! पंत वेळेलाच लिहीत; तात्या अवेळींसुद्धा हुकमी व चांगले लिहितात. पंतांच्या लिखाणांत स्पष्टोक्तीचा अभाव, तर तात्यांचे लिखाण प्रासादिक. पंतांची भाषा बुरखा घेतलेल्या काश्मिरी युवतीप्रमाणे ! शरिराला त्वचा त्याप्रमाणे लेखणीला भाषा ! तात्या अर्थ व्यक्त करण्याकरिता लेखन करतात; पंत कांही वेळीं अर्थ गुप्त ठेवण्याकरिता लेखणी सरसावीत. तात्यांची भाषा देवदर्शनाला निघालेल्या प्रौढ गंभीर महाराष्ट्रीय स्त्रीप्रमाणे आहे.

“ तात्या आधी लेखक आणि नंतर वक्ते; पंत आधी वक्ते आणि नंतर लेखक. तात्यांच्या वक्तृत्वांत ग्रंथकाराचा संयम, तर पंतांच्या ग्रंथांत वक्तृत्वाचा ओध. पंतांची शैली प्रदीर्घ आणि पल्लेदार; तर तात्यांची आटोपशीर आणि सुटसुटीत; पंतांच्या गद्यांतहि काव्याचा विलास तर तात्यांच्या काव्योपाहारांतहि प्रसंगीं गद्याचा साधपणा व तार्किकपणा ! मुक्तेश्वराप्रमाणे पंतांची भाषा जोमदार आणि मर्मभेदक आहे; अर्थाच्या स्वरूपाप्रमाणे ती आकार धारण करते. तात्यांची भाषा श्रीधराच्या भाषेप्रमाणे बहुजनसमाजाला सहज कळेल अशी आहे.

“ केळकरांचे शनवारवाड्याचा जीर्णोद्धार करणारे भरदार वाक्य पाहा—

“ अठराव्या शतकाच्या विशींत बांधलेल्या, अेकोणिसाव्या शतकाच्या विशींत नाश पावलेल्या व विसाव्या शतकाच्या विशींत पाये अुकून काढलेल्या या वाड्याला अेकविसाव्या शतकाच्या विशींत काय दिसणार आहे, ते परमेश्वराला माहीत ! ”

“ हीच कल्पना पंत कशी नटवतील बरे ? प्रतिभेच्या पंखांवर अुड्डाण करून त्यांची तंद्री लागेल. नंतर विकट हास्य करून छद्मी स्वराने, वक्रोक्ति

आणि व्याजोक्ति अशा टोंकांनी त्यांची लेखणी कुरकुळं लागेल. ती काल-कन्या त्या शनिवारवाड्याला म्हणेल—

‘हे शनिवारवाड्या, तूं शनीप्रमाणें मराठ्यांच्या राशीला लागलास ! वास्तविक श्रीवर्धनाच्या धैर्यभेहूंना अंकावर खेळविण्याचें भाग्य तुला लाभलें होतें. . . .’ भावनेची शाओी सुटून लेखणी पल्लवित झाल्यावर, पंत शनिवार-वाड्याला डिवचून म्हणतील—‘जुनाट पुरुषा, फुकट तुझा जन्म ! भेद आपापसांत पाडूं नये, परकीयांत पाडावा, हें राजनीतीचें साधें तत्त्वदेखील तुला समजत नाही, तेव्हा तुला काय म्हणावें ! डोळे मिटल्यावर तूं मला दिसूं लागतोस. आणि तुझ्यावर शिवंदीचे लोक गर्दीगर्दीने चालले आहेत, चौघडे झडत आहेत, भगवीं आणि जरिपटक्याचीं निशाणें जिकडेतिकडे फडकत आहेत, कालभगिनी महांकाळीच्या सरवत्त्या होत आहेत, भालदार चोपदार ललकारत आहेत, मंत्री आणि प्रधान मनसुबे करीत आहेत, सैन्यें लढत आहेत, आणि राजें विजयश्री मिळवीत आहेत, असे अपूर्व समारंभ जिकडे-तिकडे दृग्गोचर होअूं लागतात !’

“पंतांचा भाषाविलास संस्कृताभिमुख, तर तात्यांची भाषा महाराष्ट्रीय वळणाची. दोघांचें अिग्रजी सारखेंच असलें, तरी अिग्रजीच्या प्रकृतीचा परिणाम त्यांच्या शैलीवर झाला आहे. तात्यांच्या शब्दांचीं नाणीं परिचयाचीं, पण अपयोगामुळे किंचित् घासलेलीं. पंतांचीं नाणीं पिवळीं धमक आणि कलदार. पंतांचा खजिना नेहमी भरलेला. कोणत्याहि राष्ट्रीय दामाजीवर संकट आलें की, पंतांच्या कल्पनेचा विठोवा सैरावरा धावूं लागतो. तात्यांची लेखणी तोल संभाळून विचार करूं लागते. दामाजी दरवडेखोर आहे काय ? बादशहांची परवानगी न घेतां कोठारें मोकळीं केलीं हा त्याचा लहान कां होअीना पण अपराधच नव्हे काय ? असे विचार तिच्यापुढे अुद्भवतात.

“दोघांनाहि शब्दचित्रें रेखाटतां येतात. तात्यांचें शाहिराचें चित्रण पाहा—‘बुदलीने ओतल्या जाणाऱ्या तेलाने पेटणारे हिलाल पाजळत आहेत; रंगीवरंगी कपडे घातलेले अर्धअुघडे लोक गोळा झाले आहेत; पायांत तोडा, डोक्यावर कंगणीदार पगडी व त्यांत तुरा खोवलेली अशी अर्धगोंधळी अर्ध-

तमासगीर मंडळी तुणतुणें खेंचून तिसऱ्या सप्तकांत सूर खेंचून गात व साथ करीत आहेत; कडकडीत डफावर डाव्या हाताची टिचकी व अुजव्या हाताची थाप मारून त्यांचा पुढारी अेकाहून अेक सरस असे पोवाडे आठ-आठवून म्हणत आहे; आणि सर्व श्रोतेमंडळी तल्लीन होअून तटस्थ झाली आहे.

“ या चित्रणांत डफावर थाप पडते; पण डफ कडाडत नाहीं. ठराविक मयदिेवर तात्यांची लेखणी थांबते; पंत त्या मयदिेच्या पलीकडे भरारी मारतात. पंतांची शैली श्रद्धा अुत्पन्न करते. त्यामुळे आपणास प्रस्थानत्रयीची अेकवाक्यता पटून, जुनी पुराणांतरीची गोष्ट नवीन रूपांत सापडते. मदनाचें दहत झाल्यावर पुनर्जन्म पूर्वजन्म यांबद्दल जिज्ञासा अुत्पन्न होअून, आपलें लक्ष नव्या सृष्टीतील शब्दांच्या वाढीचा अितिहास आणि त्यामधील कारस्थानें यांकडे जातें.

“ तात्यांचें लेखन अफाट ! सर्व विषयांत लेखणी चालविण्याचा त्यांना हव्यास. त्यांच्या ग्रंथांतील अुतारे काढून अेक वाचनीय ग्रंथ होअील. विषय आत्मसात् करण्याकरिता तात्या ग्रंथ लिहितात. तो विषय त्यांना कळतो; पण खोल दृष्टीच्या वाचकांच्या मनांत भरत नाही त्यामुळे त्यांचें कांही लिखाण कांहीं वाचकांना खडर्चासारखें भासतें. पण पंतांचें बहुतेक लिखाण कित्येकांना कित्यासारखें भासतें. दोघांच्या भाषेंत खळखळ नाही. दोघेहि शब्दांच्या कह्यांत जात नाहीत. तात्यांची भाषा अर्थवती, तर पंतांची अर्थवती असूनहि नादवती. पाठ करण्यासारखे अुतारे पंतवाड्मयांत जास्त. तात्यांची शैली वर्तमानपत्री आहे. पंतांची ओघवती लेखनशैली वर्तमानकाळाचे दरवाजे खुले करून, वाचकाला भव्य भविष्याकडे नेते. तात्यांच्या लेखणीचें टोंक अेकसारख्या लेखनाने झिजल्यामुळे गुळगुळीत झालें आहे. पंतांची लेखणी अुसंत मिळतांच स्फूर्तीच्या वालुकापत्रावर घासून अणकुचीदार बनते !

“ अँडिसन आणि स्विफ्ट यांच्या रचनेची धाटणी अनुक्रमे तात्या व पंत यांच्या लिखाणांत दिसून येते. पंतांजवळ स्विफ्टजवळ नसलेली काव्याची देणगी होती. अँडिसन तात्यांप्रमाणें राजकारणी नव्हता. केळकर अँडिसन-

प्रमाणें विषयाचें निरीक्षण करतील; तर पंत स्विफ्टप्रमाणें चिकित्सेच्या चाकूने त्याचे वाभाडे काढून सत्त्वपरीक्षण करतील. केळकरांच्या सर्वसंग्राहक न्यायालयांत गेलेला अपराधी हसतमुखाने परत जातो. पंतांच्या विरोधाच्या आणि अपुहासाच्या कात्रींत सांपडलेल्या वंदिजनाची अंका डोळ्यांत आसू आणि दुसऱ्या डोळ्यांत हसू अशी अवस्था होते. तात्या कल्पनेचे धागे जमवून त्याचा गोफ विणतात. पंत कल्पनेचें सूत सापडल्यावर सुताने स्वर्गाला जातात. तात्यांचे विचार समतोल, तर पंतांचे विनतोल. पंतांच्या गुलगुलीत लेखनशैलींत मांजरीचीं नखें लपलेली असतात, तर तात्यांनी, प्रो. पोतदारांच्या म्हणण्याप्रमाणें, केसरीच्या खडतर नखाग्रांना कलेचीं कांकणें चढविलेलीं दिसतात. ”

त्याचप्रमाणें मी व श्री. कृ. कोल्हटकर यांची तुलना अ. व. कोल्हटकर व माडखोलकर यांनी केली आहे. तिचे कांही अुतारे याखाली देतो—

“ श्री. कृ. कोल्हटकर हे झाले अेक तात्यासाहेव. आता दुसरे तात्यासाहेव म्हणज श्री. नरसिंह चिन्तामण अूर्फ तात्यासाहेव केळकर. ह्यांची गोष्ट ह्याच्या अगदी अुलट आहे. ते आधुनिकांतले आधुनिक आहेत. त्यांच्यांत जुनेंपानें असें कांहीच नाही. व्यासंगाच्या अभावामुळे श्री. गंगाधरराव देशपांडे जितके मागे पडले, किंवा व्यासंगाच्या अेकदेशीयत्वामुळे श्री. शिवरामपन्त परांजपे जितके मागे पडले, तितकेहि रा. रा. केळकर मागे पडलेले नाहीत ! ते अगदी आधुनिकांतले आधुनिक आहेत— “ मॉडर्न ” तले “ मॉडर्न ” आहेत !

“ ह्याचें अेक कारण त्यांची चौकसबुद्धि व दुसरें कारण त्यांचा वर्तमानपत्राचा व्यवसाय ! चौकसबुद्धि नसली, तर वर्तमानपत्राचा व्यवसाय असूनहि खाडिलकरांसारखीं माणसें जुनींपुराणीं होअूं शकतात, आणि वर्तमानपत्रासारखा व्यवसाय किंवा राजकारणाची रोजची अुठाठेव नसली, तर चिंतामणराव वैद्यांसारख्या चौकस माणसावरदेखील जुनेपणाची हिरवी छाया पडावयाला लागते ! पण तात्यासाहेव केळकरांना दोनहि आहेत ! त्यांच्याजवळ राजकारणाचा रोजचा प्रपंचहि आहे व चौकसबुद्धीहि आहे—

आणि अेखाद्या घासलेल्या तरवारीप्रमाणें त्यांची मेंदूची तरतरी चकचक चकाकणारी आहे !

* * *

“ आणि म्हणूनच साहित्यसंमेलनांतील दोन तात्यासाहेबांचा संयोग म्हणजे प्राचीन युग आणि अर्वाचीन युग ह्यांचा संयोग आहे ! ‘ कृत ’ युग जर ‘ कलि ’ युगाला भेटावयाला आलें, किंवा अश्वत्थामा जर त्रिटिश पलटणींत अुभा राहिला, तर ज्या प्रकारचा संयोग दिसेल तशा प्रकारचा संयोग ह्या दोन तात्यासाहेबांच्या योगाने यंदाच्या साहित्यसंमेलनांत दिसणार आहे ! कारण श्रीपाद कृष्ण म्हणजे प्राचीन जग आणि नरसोपंत केळकर म्हणजे वर्तमानपत्राचा ताजा अंक ! ‘ मौज ’ पत्राच्या पहिल्या पानावर वेद छापवेत किंवा वेदाच्या अेखाद्या अध्यायांत वालगन्धर्वाचें “ लेटेस्ट ” पद आढळावें त्यांतीलच हा संयोग होय ! यंदाच्या संमेलनाला निदान ह्या अेका गोष्टीने जरी अपूर्वता आली तरी त्यांत आश्चर्य नाही.

* * *

“ दोघां तात्यासाहेबांत हा जसा अेक मोठा फरक आहे तसा आणखीहि अेक फरक आहे. दोघेहि तात्यासाहेव रसिक आहेत, प्रेमळ आहेत, रंगदार आहेत, रंगेल आहेत—तथापि अेकाच्या स्वभावांत भयंकर लाजाळूपणा आहे आणि दुसऱ्याच्या स्वभावांत तितकाच ढकलवाजपणा (Pushingness) आहे ! अेकाच्या पुढे पक्वान्नांचे ताट वाढलेलें असलें तरी दुसरे काय म्हणतील ह्या भीतीने ते जपून खातील. दुसरे खुलेपणाने पक्वान्नावर हात मारतील आणि पुनः वर असें म्हणतील की “ काय हो, जिलव्याच जिलव्या झाल्यामुळे तोंडाला कशीं मिठी वसलेली आहे ! ह्या वेळीं जर चार खुसखुशीत भजी असती तर काय बहार झाली असती ! ”

* * *

“ किंवहुना तात्यासाहेव केळकर यांच्या लोकप्रियतेचें हेंच बीज आहे ! ते कोठेहि गेले, तरी मनमोकळेपणाने घरच्यासारखे वागतील आणि लहानापासून थोरापर्यंत आवडणाऱ्या प्रत्येक विषयांत लक्ष घालतील. तात्यासाहेव कोलहटकर यांचें तसें नाही ! त्यांच्याभोवती नेमकी ३४ माणसेंच आहेत

तोंपर्यंत ते खुलेपणाने बोलतील. पण जास्त माणसें जमावयाला लागलीं की, तात्यासाहेबांच्या तोंडाला कुलूप बसलेंच. तात्यासाहेबांच्या ह्या संकोचीपणाचें अनेक वेळ सभाभीरुत्वांत रूपांतर झालेलें आहे ! ते जेव्हा सभेंत बोलतात तेव्हा फारच चांगली भाषणें करतात; पण ते सभेंत बोलावयाला येतातच कशाला ? येतच नाहीत ! त्यांना संकोच वाटतो ! ते “अपसेट” होतात !

* * *

“साहित्यसभा ही अेक शकुन्तला आहे अशी जर कल्पना केली, तर तात्यासाहेब केळकर व तात्यासाहेब कोल्हटकर हे शकुन्तलेच्या बरोबर दुष्यन्त राजाच्या राजवाड्यांत गेलेले दोन ऋषिकुमार आहेत असें म्हणावयाला कांही हरकत नाही ! ह्यांपकी अेकाला सभा आणि थोट आणि गर्दी म्हणजे अगदी कंटाळा-दुसऱ्याला त्याची अतिशय हौस ! त्याला अुलट हाच आनन्द की, शकुन्तलेला पोंचविण्याच्या डेप्युटेशनवर आपण आलों हें सर्व लोकांना समजावें; आणि दुष्यन्त राजाशीं शेकहॅण्ड करावयाला आपल्याला मिळालें ह्याच्या तारा चोहोकडे जाव्यात !

* * *

“श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर हे श्रीपाद कृष्ण यांचीच व्यावहारिक आवृत्ति होत ! श्रीपाद कृष्ण यांनी संसार विसरूनहि आपला सर्व जन्म वाङ्मयास वाहिल्यामुळे वाङ्मयांतील अत्युच्च प्रदेशांना ते केव्हाना केव्हा नरी स्पर्श करूं शकले ! केळकर यांना तसें करावयाला सवड सापडली नाही ! कल्पनेच्या प्रांतांत ते Wit पर्यंत-फुलपांखरी कोट्यांपर्यंत-अुडान करूं शकले. पण सृष्टीच्या निगुढ प्रान्तांमधून ‘हचूमर’च्या थंडगार वाऱ्यांत राजहंसीय अुडानें करावयाला राजकारण व वर्तमानपत्रें ह्यांच्या जंजाळा-मुळे त्यांना वेळच सापडला नाही !

* * *

“आणि म्हणूनच श्री. केळकर ह्यांच्याजवळ Logic (तर्कशक्ति) आहे, पण Initiative (चैतन्यशक्ति) नाही, असा अनुभव येतो. खरोखर तात्यासाहेब कोल्हटकर यांना जर Heart (सहसंवेदन) असतें-केळकर यांना जर Initiative (चैतन्य) असतें-सुवर्णाला जर सुगन्धीत्व असतें-

मयुराला जर गायन असतें-सौन्दर्याला जर स्वारस्य असतें-द्रव्याला जर अयाचित्व असतें-वैभवाला जर विवेचकत्व असतें-मनुष्याला जर अमरत्व असतें-अमरांना जर मानव्य असतें-शौर्याला जर शहाणपण असतें-शहाणपणाला जर यश असतें-सत्याला जर सामर्थ्य असतें-आणि सामर्थ्याला जर विश्वप्रेम असतें, तर ह्या जगांत कोणत्याहि तत्त्वनिष्ठेचे पूर्णावतारच आपणास दिसले असते ! पण तें नाही, म्हणूनच भावनाशीलांच्या ठायीं बुद्धीमत्तेचा अभाव आणि बुद्धीमत्तांच्या ठायीं भावनाशीलतेचा अभाव राहून, कल्पनाजन्य कोटि किंवा विनोद ह्यांना निरालम्ब चिदाकाशांत निःप्रयोजन लोम्बकळत बसल्याचे देखावे नजरेस येतात.

“ श्रीपाद कृष्ण आणि नरसोपंत ह्या दोघांचे असेंच झालेले आहे ! त्यांच्या कोट्या किंवा त्यांचा विनोद ह्यांना भावनाशीलत्वाची आर्द्र भूमिका न मिळाल्यामुळे मसालेवाल्याच्या दुकानाप्रमाणे कल्पनांच्या स्वतंत्र बरण्या भरून ठेवलेल्या त्यांच्याजवळ दिसून येतात. पण असे वाटते की, हा चमचमीत मसाला जर भावनांच्या चमचमीत पक्वान्नांत पडला असता, तर केवढा चमत्कार झाला असता-केवढा लाभ झाला क्षता ! पण भावनेच्या अभावामुळे आज त्या पक्वान्नांच्याअवजी “ पोहे ” मात्र मिळालेले आहेत !

*

*

*

“ तात्यासाहेब केळकरांच्या बुद्धिमत्तेसम्बन्धाने ‘ चावुकस्वार ’ मध्यच अनेक वेळा लिहिण्याचा सम्बन्ध आलेला असल्यामुळे त्याविषयी पुनरावृत्ति करण्याची जरूरी नाही. बुद्धीची कुशाग्रता, व्यापकता, सुपूर्तता व चपलता ह्या चारहि गुणांनी त्यांची तुलना कै. महादेव गोविंद रानडे ह्यांच्याशीच करावी लागते. रानडे यांच्या वेळेपासून अितका बुद्धिमान् पुरुष महाराष्ट्रांत झालाच नाही म्हटले तरी चालेल ! अनेक प्रसंगीं कै. लो. टिळकापेक्षा केळकरांनी सरस बुद्धिमत्ता दाखविलेली आहे ! व्यासंगांत तर ते कोणापेक्षाहि खात्रीने सरस आहेत. [वरील सर्व परिच्छेद ‘ संदेशी अतिशयोक्तीचा अेक मासलेवाजीक नमुना ’ असें म्हणतां येतील !]

“ ह्याच्या अुलट श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांच्याकडे पाहिले म्हणजे सेण्ट हेलेना बेटांतील तुरुंगवासांत अेखाद्या खडकावर शन्यदष्टीने बसलेल्या

नेपोलियन बोनापार्टाच्या चित्राची आठवण होते ! त्याचें राज्य गेलेलें आहे, त्याचें वैभव गेलेलें आहे, पंचवीस वर्षांपूर्वी असलेला त्याचा दरारा गेलेला आहे—आणि आता मूकभाषेंत समुद्राच्या लाटांना आपलें मनोगत सांगत तो अेकान्तवासांत बसलेला आहे !

*

*

*

“केळकर यांचें आयुष्य यशस्वी दिसतें—श्रीपाद कृष्ण ह्यांच्या आयुष्यावर Failure (निष्फळ) असा अेक मोठा फकार किंवा मोठा नकार दिसूं लागतो ! आणि ह्याचें कारण काय तर श्रीपाद कृष्ण यांनी चालू जगावर आपली Hold (पकड) ठेवली नाही ! नरसोपन्त यांनी ह्याच्या अुलट वर्तन ठेवलें ! ते चालू जगांत राहिले—चालू जगांत पोहले—चालू जगाशीं लडले व चालू जगांत मिसळले ! त्यांच्या ढकलबाज स्वभावामुळे प्रत्येक परिस्थितींतून ते सहीसलामत बाहेर पडले ! त्यांना सातव्या मजल्यावर कोंडलें तरी ते पहिल्या मजल्यावरून बाहेर पडले, व पहिल्या मजल्यावर कोंडले तरी तळघरांतून निसटले ! चालू जगाशीं संबंध आल्यामुळे त्यांची बुद्धि अत्यंत क्रुशाग्र राहिली ! बुद्धिमत्तें त्यांचा “नंबर” पहिला लागला ! ”

रा. माडखोलकर हीच तुलना खालील शब्दांत करतात—

“कोल्हटकर यांच्याअितकाच तात्यासाहेबांच्याहि सहवासाचा परिणाम माझ्या वाङ्मय-जीवनावर झाला आहे; व त्या दृष्टीने तेसुद्धा मला गुरुस्थानीच आहेत म्हटलें तरी चालेल. त्यांच्याजवळ मी पांच महिने होतो. या अवधींत जन्मभर पुरेल अितकें लेखनकलेचें शिक्षण त्यांनी मला कळत न कळत दिलें आहे. किंवहुना त्यांचा सहवास हेंच मुळीं अेक प्रकारचें शिक्षण असतें. बकुळीच्या वृक्षाखाली वसणाऱ्या मनुष्याला जसा छायेबरोबर परिमळाचाहि लाभ घडतो तसा त्यांच्या सहवासांत राहणाऱ्या मनुष्याला ज्ञानाबरोबर वाङ्मयाच्याहि अपुभोगाचा आनंद लाभतो. त्यांच्या बुद्धीला अविषय नाही, सहानुभूतीला मर्यादा नाहीत, आणि अुद्योगाला खंड नाही. त्यांच्या अेका मित्राने त्यांना अेकदा असें गमतीने म्हटलें होतें की, “दिवसाच्या प्रत्येक बदलत्या तासागणिक आपण निरनिराळ्या व्यक्तींशीं

निरनिराळ्या विषयांवर बोलत असतां. जणु कांही विषय, व्यक्ति आणि तास यांचा, आपला वेळ केव्हा कोणी किती घ्यावयाचा ह्याबद्दल, आगाऊ संकेत ठरूनच, सारे व्यवहार चाललेले असतात ! ” दुपारची वामकुक्षी आणि रात्रीची झोप यांना वांटून दिलेला मोजका वेळ सोडला, तर बाकीच्या त्यांच्या वेळाचा प्रत्येक क्षण बोलण्यांत, लिहिण्यांत, वाचण्यांत किंवा मनन करण्यांत जात असतो. कोल्हटकर हे आयुष्याकडे अुपभोगाच्या दृष्टीने पाहतात, तर केळकर हे आयुष्याकडे अुपयोगाच्या दृष्टीने पाहतात. आणि या दोघां साहित्याचार्यांच्या या विशिष्ट दृष्टिकोणाचा परिणाम त्यांच्या वाङ्मयावर झालेला स्पष्ट बघावयाला मिळतो. कोल्हटकर यांचें वाङ्मय मुख्यतः रंजनप्रधान, तर केळकरांचें वाङ्मय मुख्यतः ज्ञानप्रधान आहे; व कोल्हटकर यांच्याकडे गेलें असतां मनुष्य जसा आनंदित होअून परत येतो, तसा केळकर यांच्याकडे गेलें असतां तो उद्बोधित होअून परत येतो. कोल्हटकर यांच्या साध्याहि बोलण्यांत जशी कल्पकता व्यक्त झालेली असते, तसा केळकर यांच्या साध्याहि बोलण्यांत त्यांचा बहुश्रुतपणा प्रतिबिंबित झालेला असतो; व त्यामुळे त्यांचे अगदी स्वैर कथालापसुद्धा अुपदेश होअून वसतात.

पण या दोघा मित्रांच्या आयुष्याकडे पाहण्याच्या दृष्टींत जरी फरक असला, तरी त्यांच्या स्वभावांत मात्र पुष्कळच साम्य आढळतें. ”

(वसुंधरा - दिवाळी अंकांत (१९३१) ग. त्र्यं. माडखोलकर).

रा. ग. वि. केतकर, केसरीचे पूर्वी अेक वेळचे व मराठा पत्राचे विद्यमान संपादक लिहितात ---

“ सभाचालकांच्या मनांत हा विश्वास तात्यासाहेब यांनी आपल्या कृतीने अुत्पन्न करून ठेवला आहे. व्याख्यानें अैकून भागलेला व कांटेकोर दृष्टीचा किंवा अेक प्रकारें दुर्ललित बनलेला पुण्याचा सुशिक्षित श्रोतृवृंद हा तात्यासाहेब यांचें अघ्यक्षीय भाषण अैकण्यासाठी, अितर कंटाळावाणी भाषणें अैकण्याची अगर समारंभिक क्रिया पाहण्याची शिक्षा भोगीत बसलेला असतो; व तात्यासाहेब अुभे राहिले, म्हणु ते कांही नवे मार्मिक विचार अुद्बोधक व चटकदार रीतीने मांडतील अशी त्याची खात्री असते.

“याला कारण तात्यासाहेब यांची औचित्याकडे असणारी मार्मिक दृष्टि, विषयाचें मर्म, व त्यांतील नेमका महत्वाचा भाग विश्लेषण करून काढण्याची भेदक बुद्धि, त्यांना स्वाभाविक मुचणाच्या मार्मिक विनोदी उपमा, अेकान्तिक अगर अेकांडेपणाचा अभाव व व्यापक सहानुत्तीची मनोभूमिका, त्यांचें नित्य नवें चालू असलेलें वाचन, त्यायोगें त्यांना प्राप्त झालेला अष्टपैलूपणा, अित्यादि गुणांचा समुच्चय हेंच होय. तात्यासाहेब हे अपुजत वक्ते नसतांना, किंवहुना वक्तृत्वाला हानिकारक अशा कित्येक स्वाभाविक अडचणी असतांनाहि, त्यांच्या वरील गुणांची सरशी होते.

“जे गुण अद्यक्षाला अपुयोगी पडतात, तेच वाङ्मयांत प्रस्तावना लेखकाला असावे लागतात. तात्यासाहेब यांनी प्रस्तावना लिहिली, म्हणजे अेक प्रकारें वाङ्मयक्षेत्रांत त्या ग्रंथाला “राजमान्यता” प्राप्त होते. या दृष्टीने त्यांना मराठी वाङ्मयाच्या राजाची अपुमा शोभेल. आणि राजाच्या शिक्कामोर्तवाला जी किंमत आहे, तीच त्यांच्या अभिप्रायाला अगर प्रस्तावनेला मराठी वाङ्मयांत प्राप्त झाली आहे. (‘वैनतेय’ पत्रांत ग. वि. केतकर.)

“टिळक-केळकर यांची भाषासरणीहि अशीच मनोवेधक आहे. समर्पक दृष्टान्तांनी विषयप्रतिपादन सुलभ करणारे केळकर हे अेकटेच मराठी लेखक होत. मार्मिक कोट्या, सूक्ष्म विनोद, बहारदार वर्णनें, सूचक सुभाषितें व म्हणी, ठसकेबाज व नेमके शब्दप्रयोग, तर्कशुद्ध व पटणारें विषयप्रतिपादन, आणि पुनः समतोलपणाच्या तारेवरील कसरत, हीं सर्व अेका वेळीं व अेका ठिकाणीं पाहावयाचीं असल्यास केळकर यांचा अेखादा सुंदरसा अग्रलेख वाचावा म्हणजे झालें ! टीकेचाहि तोच प्रकार. चिपळूणकर काय, टिळक काय, आगरकर काय, किंवा परांजपे काय, या सर्वांचाच प्रतिपक्षावर ‘ब्रह्मास्त्र’ सोडण्याचा प्रघात, पण केळकर यांचा नेहमीचा प्रघात म्हणजे शत्रूवर टीकेचें ‘मोहनास्त्र’ सोडण्याचा ! यामुळे होतें काय की, प्रतिपक्षाला परांजपे यांची ‘व्याजोक्ति’, किंवा टिळक-आगरकरांची ‘अेक घाव की दोन तुकडे’ करण्याची पद्धति पुरवते; पण केळकर यांचे हे ‘रेशमी चिमटे’ आणि ‘शालजोडींतले’ कांही सोसवत नाहीत ! याचींहि अुदाहरणें ‘केळकरकृत लेखसंग्रहां’त पुष्कळ सापडतील.

“ केळकर यांचा आणखी महत्त्वाचा विशेष म्हणजे हा की, जरनेलिझम् ही अेक कला आहे, विद्या आहे, ही गोष्ट त्यांना जितकी पटली, व ती साध्य करून घेण्यांत त्यांना जितकें यश मिळालें, तितकें त्यांच्यापूर्वी कोणालाहि मिळालें नाही. चिपळूणकर यांची जरनेलिझमची कल्पना ग्रंथ-रचनेहून फारशी भिन्न नव्हती. टिळक-आगरकर यांनी जरनेलिझमकडे कलेच्या दृष्टीने पाहिलें नाही. आणि परांजपे यांना जरी जरनेलिझम् ही अेक कला आहे हें कळलें असलें, तरी त्यांना ती केव्हाहि साध्य झाली नाही. मतप्रसार सर्वांनीच केला. पण चिपळूणकर यांचें विशेष लक्ष ग्रंथ-रचनेवर व भाषाभिवृद्धीवर असे, आणि टिळक-आगरकर यांचें विशेष लक्ष मतप्रसारावर असे. मतप्रसार करीत असतां, स्वतःला न कळत त्यांच्या-कडून कौशल्य दाखविलें गेलें, व अशा रीतीने त्यांनी महाराष्ट्राचा जर-नेलिझम् निर्माण केला हें खरें. पण या धंद्यांत पडण्याच्या वेळीं आपण अुत्तम वृत्तपत्रकार होणार या महत्त्वाकांक्षेने ते प्रवृत्त झाले असें म्हणतां येत नाही. आगरकरांची अशी अिच्छा होती असें वाटतें; पण टिळक तर हिंदुस्थानाच्या सुदैवामुळेच या धंद्यांत गोवले गेले. अेरवी त्यांची महत्त्वा-कांक्षा शिक्षणशास्त्रज्ञ व संशोधक होण्याची होती. साधारण सर्व प्रसिद्ध ‘सौ. वत्सलावहिनी’नी आपल्या अेका ‘पत्रांत’ म्हटल्याप्रमाणें केळकर यांनी केसरीची परंपरा कायम राखली, अितकेंच नव्हे, तर तिच्यांत सुंदर व अलंकारिक भाषासरणीची भरहि घातली. ‘सौ. वत्सलावहिनी’ केळकरांना असें सर्टिफिकेट देतात, यापेक्षा केळकर यांच्या संपादकीय कौशल्याचा आणखी कोणता पुरावा पाहिजे? विषय कसाहि असो, केळकर यांचें प्रतिपादन नेहमी गोडच असावयाचें!” (‘वैनतेय’ पत्रांत येरवडेकर, अेम्. अं. अेल्. अेल्. वी.)

(४६) वाङ्मयोपासनेच्या पंचेचाळीस वर्षांच्या अवधींत अनेक ग्रंथ-कारांचे ग्रंथ वाचल्याने, माझ्या भाषापद्धतीवर त्यांचा कळत न कळत थोडावहुत परिणाम झाला असला तरी, मी पूर्वीच्या जुन्या कोणाहि लेखकाला सोळा आणे आदर्शभूत मानला नाही, किंवा त्याला गुरु करून त्याचा शिष्य म्हणवून घेतलें नाहीं. केसरीसंबंधाने टिळकांची लेखनपद्धति माझ्या डोळ्यांसमोर पंचवीस-तीस वर्षे असतां, त्यांच्या माझ्या

भाषापद्धतीत किती फरक राहिला हें रा. गजानन विश्वनाथ केतकर यांच्या शब्दांनी वर दिलेंच आहे. अुलट, मी जसें या वावतींत कोणाला गुरु केलें नाही त्याप्रमाणें मी कोणाचा गुरुहि होअूं शकलों नाही. कारण माझा 'सांप्रदाय' वनण्यासारखें 'वैशिष्ट्य' मजमध्ये नाही. रा. श्री. कृ. कोल्हटकर यांनी आपला असा अेक 'सांप्रदाय' प्रस्थापित केला आणि गडकरी, खांडेकर हे त्यांचे शिष्य होत, हें जसें यथार्थपणें म्हणतां येतें, तसें माझ्या-संबंधाने कोणाविषयी म्हणतां येणार नाही असें वाटतें. कोल्हटकरांप्रमाणें केवळ विनोद आळविण्याकरिता अेकहि लेख मी लिहिलेला नाही. रा. कोल्हटकर हे विनोदी लेखक, आणि माझ्याहि लेखांत मधून मधून विनोद असतो, यावरून कांही तरुण लेखकांनी मला कोल्हटकर यांच्या सांप्रदायांत गोवून त्यांचा शिष्यहि वनविलें आहे ! पण तें त्यांच्या अज्ञाना-मुळे होय. वस्तुस्थिति मुळीच तशी नाही, म्हणून त्याचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे.

(४७) आणि माझ्या वाङ्मयांतील विनोदाचें वर्णन रा. वि. स. खांडेकर यांनी केलें आहे तेंच येथें देतों. कारण ते विनोदाचार्य कोल्हटकर यांचे शिष्य असून, स्वतः विनोदी वाङ्मय लिहिणारे आहेत, म्हणून या अभिप्रायाला महत्त्व येतें —

“ केळकरांच्या प्रतिभेच्या म्यानांत काव्य व विनोद या दोन्ही तलवारी राहूं शकतात हें खरें. पण म्यानांत दोन तरवारी असल्या तरी त्यांतली अेक सैनिकाची अधिक आवडती व्हावी यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ? त्या दृष्टीने पाहिलें तर केळकरांच्या बुद्धीचा स्वाभाविक कल काव्यापेक्षा विनोदाकडेच दिसतो. त्यांच्या व्याख्यानाला जाणारा वर्तमानपत्राचा प्रतिनिधि, कोऱ्या कागदावर मधून मधून हंशा हे शब्द, घरूनच लिहून गेला तरी चालण्यासारखें असतें. 'संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवना' सारखा गंभीर विषय ! पण त्यांतहि त्यांची सूक्ष्म विनोदबुद्धि, रणभेरी वाजूं लागल्या असतांनाहि सतार छेडणाऱ्या सव्यसाची सेनापतीप्रमाणें, सलील विहार करूं शकते.

“ काव्य काय अगर विनोद काय, दोन्हीचीहि बुद्धि मनुष्याला अुपजतच असावी लागते. आंधळचाला कितीहि जाड कांचांचा चष्मा दिला,

तरी त्याचा जसा अुपयोग नाही, त्याप्रमाणें बहिःसृष्टि व अंतःसृष्टि यांतील सौंदर्याचें संवर्धन करणारी सुसंवद्धता, अगर विनोदविलासाला पोषक असा विसंगतपणा, सूक्ष्मतेने जाणण्याची शक्ति नैसर्गिकच म्हटली पाहिजे. तसें नसतें तर कालिदासाच्या काव्यरसांत बुडून कोरडे राहणारे, अगर बोलण्या-खाण्याखेरीज ओठांना विभक्त होअूं न देणारे, हरीचे लाल जगांत दिसलेच नसते !

“ झाडावर कलम करावें त्याप्रमाणें नैसर्गिक काव्यविनोदशक्तीवर वाचन, निरीक्षण, परिस्थिति व लेखकाचे स्वभावगुण यांचा संमिश्र परिणाम होतो. केळकर यांच्या विनोदाचा या दृष्टीने विचार करूं लागलें की, प्रख्यात विनोदलेखक श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्याशीं कॉलेजमध्ये असतांनाच झालेला त्यांचा स्नेह, वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत पडल्यामुळे त्यांच्या वाचनाला आणि अनुभवांना आलेली विलक्षण विविधता, वर्तमान-पत्री लेखकाला आपलें लिखाण अळणी वाटूं नये म्हणून त्यांत मीठमसाला घालण्याची नेहमी वाटणारी आवश्यकता, अित्यादि गोष्टी सहज सुचतात.

“ सूक्ष्म टीकाबुद्धीच्या पायावर विनोदाचें मंदिर बहुशः अुभारलें जातें. यामुळे टीकाकारांच्या स्वभावभेदांप्रमाणे त्यांच्या विनोदाचेंहि स्वरूप भिन्न होत असतें. टीकाकाराला ‘ नावडतीचें मीठ अळणी ’ लागत असलें की, विनोदांत त्याने अतिशयोक्तीचा आश्रय केलाच म्हणून समजावें. राजकीय व सामाजिक प्रश्न केवळ भावनांवर अवलंबून ठेवणारा टीकाकार विनोदी पद्धतीने लिहूं लागला की, अुपरोध, अुपहास, वक्रोक्ति व व्याजोक्ति ह्या अस्त्रांचा तो पदोपदीं अुपयोग करूं लागतो. टीकाकाराच्या स्वभावाचा अुच्छृंखलपणा त्याच्या विनोदांत प्रतिबिंबित झाल्याचीं अुदाहरणेंहि विपुल सापडतील. केळकर यांचा विनोद बहुधा नेमस्त असतो. याचें कारण त्यांचीं टीकाबुद्धि जितकी मार्मिक तितकीच सात्त्विक आहे हें होय. चिकित्सा आणि सहानुभूति या सवतीसवती त्यांच्या लिखाणांत बहिणीबहिणीप्रमाणें वागत असल्याचें आढळून येतें.

निबंध-चरित्र-इतिहासादि वाङ्मय, ललितलेखणीने लिहिलें तरी, अंकंदरीत विचारप्रधानच. कोटाला लावलेल्या अस्तराप्रमाणें अशा प्रकारच्या

वाङ्मयालाहि केळकर विनोदाची जोड देऊ शकतात. पण अस्तराचें कापड कितीहि तलम (जाड?) असलें तरी त्याचें अस्तित्व कोट वरवर पहाणारांना जसें कळत नाही, त्याप्रमाणें 'टिळक-चरित्र' अगर 'मराठे व अग्रज' हीं पुस्तकें वाचणारांना केळकर यांच्या नाजूक विनोदाची कल्पना येणें शक्य नाही.

“केळकर यांचें बहुतेक निबंधलेखन केसरीसाठीच झालें. राष्ट्रीय जागृतीच्या ध्रुवताऱ्यावर नजर ठेवून, दर आठवड्याला अपस्थित होणाऱ्या नव्या नव्या विषयांच्या किनाऱ्याने त्यांनी वर्षानुवर्षे आपली निबंधनौका चालविली. हें नौकानयन, प्रशांत सरोवरांतील स्वच्छंद नौकाविहारापेक्षा तत्त्वतःच भिन्न असल्यामळे, त्यांच्या निबंधांत आत्मभावना, कल्पनास्वातंत्र्य, व विनोदविलास यांना पूर्ण अवसर मिळाला नाही यांत नवल कसलें? सभेंतील भाषण कितीहि सहजसुंदर असलें तरी खेळीमेळीच्या संवादाचें स्वरूप त्याला कुठून येणार? निरीक्षणसूक्ष्मता, विनोदप्रवणता, व भाषाप्रभुत्व या केळकर यांच्या वाङ्मयगुणांच्या संगमांतून गाडिनर, लिंड, चेस्टरटन, मिलने या लेखकांच्या लिखाणासारखे लघुनिबंध निर्माण होणें अशक्य होतें असें नाही. पण सहजसुंदर भावनिबंध लिहावयाला लागणारें विषय कल्पना व वेळ यांचें स्वातंत्र्य वर्तमानपत्राच्या लेखकाला सहसा मिळत नाही. चित्रकार सैनिक झाला की त्याच्या हाताला रणांगणावरील भव्य देखाव्याचें चित्र रेखाटण्याअवजी तलवारीचे घाव घालण्यांतच दंग व्हावें लागतें.

“भावनिबंधासारखें कलात्मक लेखन केळकर यांच्या हातून झालें नसलें, तरी त्यांच्या निबंधांनी मराठी वृत्तपत्रांना अेक निराळें वळण लावलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. वृत्तपत्राच्या संपादकाला मतप्रसार केला पाहिजे हें तर खरेंच. पण मतप्रसाराचें कडू चाटण विनोदाच्या मधांत मिसळून दिलें तर रोगी तें हसतमुखाने घेतो, हें तत्त्व पुरेपूर ओळखून तें अमलांत आणण्याची पराकाष्ठा करणारे संपादक तीनच—'काळ'कर्ते परांजपे, 'केसरी'कार केळकर, व 'संदेश' स्थापक कोल्हटकर. आगरकर यांच्या लेखनांत प्रासंगिक विनोद असला तरी टिळकांप्रमाणें त्यांच्या लेखनाचाहि ओज हाच आत्मा आहे. परांजपे-केळकर-कोल्हटकर या त्रयींत परांजपे अपरोधाचे

भोक्ते, केळकर कोटीचें भक्त, व अच्युतराव कोल्हटकर सुलभ विनोदाचे पुरस्कर्ते असें ढोबळ वर्गीकरण केलें असतां फारशी चूक होणार नाही. परांजपे यांचें लिहिणें अुन्हासारखे ! सावलींतल्या वाचकाला त्याच्याकडे पाहून आनंद होओल; पण तें प्रत्यक्ष अंगावर घेण्याची वेळ आली तर तो छत्री हुडकायला लागल्याशिवाय रहाणार नाही. केळकर यांचें लिहिणें म्हणजे स्वच्छ चांदणें ! चोराच्या मनाशिवाय त्याचा चटका सहसा कुणाला बसायचा नाही. अच्युतरावांच्या लिखाणांत बहुधा संध्यारंगांचें संमेलनच आढळतें. विनोदी पद्धतीचा अवलंब करून वाचकांचीं मनें अंकित करणाऱ्या या तीन वाङ्मयसेनानींचीं निशाणें अेखाद्या व्यंग्यचित्रकाराच्या हातांत पडलीं, तर तो त्यांच्यावर फार सुंदर चित्रें काढील.

“ शब्द, कल्पना, परिस्थिति, प्रसंग व स्वभाव हे विनोदाचे पंचप्राण होत. यांतील अेक प्राण भाषेच्या शरिरांत असला तरी विनोदाचें अस्तित्व वाचकाला पटतें. प्रासंगिक, स्वभावजन्य, व परिस्थितिमूलक विनोदाला कथा व नाटकें यांच्याअितकें निबंधांचें क्षेत्र अनुकूल नाही. तथापि ‘कृष्णार्जुनयुद्ध’ व ‘वीरविडंबन’ यांतील वातावरण, ‘तोतयाच्या वंडा’तील चवथ्या अंकाचा चवथा प्रवेश, आणि ‘माझी आगगाडी कशी चुकली?’ ही गोष्ट केळकर यांच्या या प्रकारच्या विनोदाची अुत्कृष्ट अुदाहरणें होत. परिस्थितिमूलक विनोद ‘विलायतेच्या बातमीपत्रा’प्रमाणे त्यांच्या निबंध-लेखनांतहि क्वचित् दृग्गोचर होतो. ओहेन्री अगर पी. जे. वुडहाअूस यांचें ‘विनोदाकरिता विनोद’ हें तत्त्व केळकर यांनी ललित-लेखनांतसुद्धा कधीहि अंगीकारिलेलें दिसत नाही. त्याचा स्वाभाविक परिणाम त्यांच्या निबंधांतील विनोद मुख्यतः कल्पनाप्रधान होण्यांत झाला. विनोद म्हणजे गारगोटीवर गारगोटी घासून अुत्पन्न होणारा अग्नि होय. तो उत्पन्न होतांना मौज वाटली, आणि वाऱ्याच्या लहरीवर त्याचें आयुष्य अवलंबून नसलें, तरी त्याचें दर्शन होओपर्यंत केवढी तपश्चर्चा करावी लागते ! अुलट कोटी म्हणजे आगपेटींतील काडी ! ओढली काडी अन् शिलगाविली विडी ! अग्निदेवता क्षणार्धांत प्रसन्न ! पण वाऱ्याने ती मध्येच विझली तर पुनः ओडायची मात्र सोय नाही. अर्थात् वर्तमानपत्रांत गंभीर विषयाच्या विवेचनांत विनोद फुलवित बसण्याला सवड मिळत नसल्यामुळे, केळकर

यांच्या विनोदबुद्धीने कोटीचाच आश्रय केला यांत अस्वाभाविक असें काय आहे !

“ शाब्दिक सहानुभूतीप्रमाणें शाब्दिक कोटीचेंहि महत्त्व फारसें नसलें तरी, तिचें अस्तित्व सर्वत्र आढळतें व प्रसंगीं ती अपकारकहि होते. केळकर यांना शाब्दिक कोट्यांची हौस नाही असें नाही. पण विपुलता, समर्पकता, व सरसता या दृष्टींनी त्यांच्या शाब्दिक कोट्या कोल्हटकर-गडकऱ्यांच्या मानाने फिक्क्या वाटतात. पण केळकर यांच्या शाब्दिक कोट्यांपैकी कांही अितक्या सफाओदार व सुंदर असतात की, त्या पाहून डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तोंच खेळाडूचा त्रिफळा अडवून टाकणाऱ्या कुशल गोलंदाजीचीच आठवण व्हावी.

“ केळकर यांनी विनोदासाठी विनोद लिहिला नसला, नवी विनोद-सृष्टि निर्माण केली नसली, तरी मराठी वाङ्मयाला विनोददृष्टि देणाऱ्या आधुनिक लेखकांत त्यांचें स्थान अत्यंत अुच्च आहे. समतोल बुद्धीमुळे अतिशयोक्तीची अतिशयोक्ति करून हास्यरस निर्माण करायला त्यांची विनोदबुद्धि सहसा तयार होत नाही. प्रतिपाद्य विषय सुबोध व मनोरंजक करण्याकरिताच ते बहुधा आपल्या विनोदशक्तीचा अपुयोग करतात. अशा लिखाणांत कोटीसाठी कोटी तरी कोण करीत वसेल ?

“ प्रत्येक वाङ्मयांत काव्याप्रमाणें विनोदाचे विषयहि बहुधा ठराविक ठशाचे होऊन बसतात. तसें झालें की, त्या वाङ्मयाची स्थिति सांठलेल्या पाण्याप्रमाणें होते. त्यांत क्वचित् कमळें फुललीं तरी स्नानाचें सुख कोणालाहि मिळत नाही. वाङ्मयाचा प्रवाह वाहता राहिला तरच त्याचा विस्तार होण्याची शक्यता. मराठीतील विनोदाचा असा विस्तार करण्याचें श्रेय भाषेचे भावी अतिहासकार ज्या निवडक लेखकांना देतील, त्यांत केळकर यांची प्रमुखत्वाने गणना होतील. ‘ टवाळा आवडे विनोद ’ ही बहुजनसमाजाची विनोदाची कल्पना बदलण्याला केळकर यांचें लिखाण कांही कमी कारणीभूत झालें नाही. अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या विनोदाला त्यांनी राजकारणादि देवमंदिरांचीं द्वारें अुघडीं करून दिलीं. त्यांच्या विनोद-गर्भं वाङ्मयाच्या अभ्यासकांतूनच भावी पिढींतील लघुनिबंधकार निर्माण

व्हावयाचे आहेत. पहाटे पूर्वेकडे दिसणाऱ्या चुक्राचें स्वयंभू तेज मोहक असतें हें तर खरेंच; पण रम्य अुषःकालाचा दूत या दृष्टीनेहि त्याच्याकडे आपण कौतुकाने पाहत नाही काय ?”

(४८) माझ्या या वरील सर्व हकीकतींत, किंवा माझ्या अुदाहरणाने तरुण पिढीच्या लेखकांना नक्की काय बोध घेतां येण्यासारखा आहे हें मला सांगतां येणार नाही. पण कदाचित् बोध घ्यावयाचा तर अितकाच की, ‘लिहिण्याची हौस वाळगून मनुष्य अुद्योगशीलपणाने लिहित राहिला, तर कोणाहि माणसाच्या हातून वाङ्मय या सदराखाली घालण्यासारखे लेखन होअूं शकेल.’ ही हौस कांही अंशीं अुपजत असते हें मी प्रारंभींच सांगितलें आहे. परंतु त्या हौसेचा विकास दोन कारणांनी होअूं शकतो. अेक कारण म्हणजे ‘वाङ्मय ही अेक कलानिर्मित वस्तु आहे’ अशी भावना मनुष्याची असली पाहिजे. म्हणजे सुंदर चित्र, सुंदर अिमारत, सुंदर अभिनय, सुंदर कलाकुसरीचें काम, अित्यादिकांकडे पाहण्याची मनुष्याची जी दृष्टि तीच वाङ्मय—म्हणजे गद्य, पद्य, काव्य—यांच्या संबधानेहि त्याची असली पाहिजे. पण कलेविषयी अिभिरुचि ही अुपजत असेल तरच तिचा विकास अभ्यासाने होअूं शकेल. अुलट चित्र, गायन, अभिनय अित्यादि गोष्टींत ज्यांचें मन रमत नाही, व ज्यांना त्याविषयी अिभिरुचि नाही, असे पुष्कळ लोक जसे आपण पाहातो त्याचप्रमाणें वाङ्मयांतील सौंदर्यप्रतीति होण्याचें अिन्द्रियच ज्यांना नाही असेहि लोक अनेक आढळतात. अशा कोटींतील मनुष्य फारसें चांगलें वाङ्मय लिहूं शकणार नाही. शब्दलालित्य, हृदयंगम सुश्लिष्ट अर्थ, व भाषेंतील नृत्य, हीं पाहिल्याबरोवर त्यांत कांही विशेष आहे असें ज्याला वाटे, त्यालाच वाङ्मय लिहिण्यांत आनंद वाटे. चित्तारी जसा आपण काढलेलें चित्र पुनः पुनः आनंदाने पाहून त्यांत रमतो, तशाच प्रकारची सहृदयता वाङ्मय-लेखकाला पाहिजे. आणि तशी असेल तर आपण लिहिलेलीं पुस्तकेंहि फिरून चाळून वाचण्याची त्याला अिच्छा झाल्याशिवाय राहणार नाही. कोणत्याहि लहान सुंदर मुलाचें दर्शन हें आनंददायकच. पण तें मूल स्वतःचें असलें तर त्यांत आनंदाची भरच पडेल नव्हे काय ? स्वतःचें वाङ्मय मधून मधून वाचून पाहण्यांत, स्वतःच्या मुलाला अपत्य-प्रेमाने मधून मधून कुरवाळण्यापेक्षा अधिक अहंकारबुद्धि आहे, असें

मानण्याचें कारण नाही. वाङ्मय हें जितकें लोकांच्या आनंदाकरिता आपण लिहितों, त्यापेक्षाहि स्वतःच्या आनंदाकरिता तें अधिक लिहितों असें म्हटलें तरी त्यांत चूक नाही.

(४९) पण सौंदर्यसुखास्वाद घेण्याप्रमाणें मतप्रतिपादन हाहि अेक वाङ्मयलेखनाचा हेतु असतो. प्रत्येक मनुष्याला प्रत्येक विषयावर स्वतःचें म्हणून अेक मत असतें. पण तें आपण लोकांना पटवूं अशी अिच्छा किंवा अुभेद सर्वांना सारखी नसते. आता वर्तमानपत्रासारखें साधन हांतीं असलें तर मतप्रतिपादनाचें कार्य अेरवीपेक्षा अधिक प्रमाणावर आणि अधिक यशस्वीपणाने होअूं शकेल हें अुघड आहे. पण जे वर्तमानपत्रकर्ते नाहीत किंवा नव्हते असे ग्रंथकार किती तरी होअून गेलेले दाखवितां येतील. उदाहरणार्थ, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी वर्तमानपत्रांत अेक ओळहि आजवर लिहिलेली नाही. तथापि त्यांचे टीकात्मक लेख किंवा नाटके पाहिलीं, तर त्यांत कलाविलासाप्रमाणें मतप्रतिपादनाची आवडहि तितक्याच जोराने दिसून येते. त्यांच्या प्रत्येक नाटकाचा हेतु त्यांच्या नाट्य-लेखनपद्धतीने हटकून सिद्ध किंवा सफल झाला असें जरी म्हणतां येत नाही, तरी त्यांच्या कथानकांतील व तें रंगविण्याच्या संवादांतील बीजभूत कल्पना पुष्कळशा विशिष्ट सामाजिक मतांशीं निकटपणें निगडित आहेत असेंच दिसून येतील.

(५०) स्वतः मी काव्य नाटक यांचा हेतु किंवा मुख्य कार्य केवळ सामाजिक किंवा नैतिक बोध आहेच असें मानणारा नाही. त्यांतल्या त्यांत बोधापेक्षाहि काव्यविलासजन्य आनंद हाच वाङ्मय निर्मात्याचा मौलिक हेतु असतो व तेंच त्याचें मुख्य कार्यहि असतें असें मानणारा आहे. तथापि मी लिहिलेल्या वाङ्मयांत (नाटके व कविता सोडून) माझा मुख्य भर मत-प्रतिपादनावरच असतो. मी क्वचित् विनोदी लेखहि लिहितों, पण तो विनोद केवळ विनोदाकरिता नसतो. त्याच्या द्वारें मला कांही तरी मतप्रतिपादन करावयाचें असतें. याविषयी माझ्या वाचकांना काय वाटत असेल हें मला सांगतां येत नाही. तथापि या मतप्रतिपादनाच्या मुद्द्यालाच धरून मी असें म्हणतों की, मतप्रतिपादनाची तळमळ मनांत असेल तर, साधारणपणें बऱ्या प्रतीची

लेखनकला कोणालाहि हस्तगत करतां येतील. कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजांतील आमचे प्रोफेसर शिवराम वापूजी परांजपे यांचें अेक वाक्य मला आठवतें. तें असें की, “ वेट्या, Have something to say and it is easily said.” आणि त्याचबरोबर अमेरिकन तत्त्ववेत्ता अिमर्सन यांचें अेक वाक्य मला आठवतें. तें असें की, “ A river always makes its own bed.” हीं दोनहि वाक्यें अेकत्र घेतलीं तर त्यांचा अर्थ असा की, मनांत मतप्रतिपादनाची हौस असली म्हणजे ती शमविष्याकरिता कल्पना सुचूं लागतात, त्या पुष्कळशा मनांत सांठल्या म्हणजे शब्दांच्या द्वारें त्या आपला मार्ग काढतात, व आपल्या प्रवाहाला अनुकूल किंवा पुरेसें पात्र आपल्या सामर्थ्याने निर्माण करतात. नाही म्हणावयाला अुलट बाजूचीहि कांही अुदाहरणें मला माहीत आहेत. म्हणजे मतप्रतिपादन व वादविवाद हें जणू काय त्यांना व्यसनच जडून राहिलेलें असतें. त्या कामीं ते बोलबोलून भांडभांडून आपला जीव घाबरा करतील आणि दुसऱ्याला कंटाळा आणून त्याचाहि जीव नकोसा करतील. पण लिहिण्याची गोष्ट निघाली की त्यांची गति खुंटली ! अेका पोस्टकार्डा-अितकाहि मजकूर त्यांच्या हातून लिहून व्हावयाचा नाही. पण हीं उदाहरणें मी अपवादासारखी मानतों. मला संमत असा नियम म्हटला म्हणजे वरील दोन अिग्रजी वाक्यांत ग्रथित झालेला.

(५१) दुर्दैवाने पुष्कळ लोकांच्या समजुतींत ही गोष्ट येत नाही की, वंशवृद्धीशिवाय ज्याप्रमाणें समाज वाढणार नाही, त्याप्रमाणें मतप्रसारा-शिवाय समाजाची प्रगति किंवा अुन्नति होणार नाही. कांही लोकांना असें वाटतें की “ आमची मते तीं काय, त्यांना किमत कसली ? ” दुसऱ्या कांहींना असें वाटतें की “ आम्हांला काय लिहितां येणार ? ” पण पहिल्या प्रकारचें मत चुकीचें व दुसरें मत भ्रमात्मक आहे. लोकोपयोगी अशा विषयावरील प्रत्येक व्यक्तीचें मत निश्चित ठरणें, व तें त्याने प्रकट करणें, याविषयी समाजाचा व्यक्तीवर हक्क आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या संग्रहीं असलेला पैसा मिळूनच जशी राष्ट्रीय संपत्ति गणतात, त्याचप्रमाणें समाजांतील व्यक्तींचीं मते अेकत्र धरूनच राष्ट्राची विचारसंपत्ति गणली

जाते. 'मला काय लिहितां येणार आहे (!)' ही भावना निवळ भ्रमात्मक असते. अेका अिग्रज ग्रंथकाराने असें म्हटले आहे की "If every man only Makes the effort he can, before his death, produce a book worth reading by the public." म्हणून माझी पुढल्या पिढीच्या तरुण मुलांना अशी स्पष्ट सूचना आहे की, त्यांनी प्रत्येक विषयावर आपापलीं मते निश्चित करावीं. वाचनाने व विचाराने तीं सुधारावीं, परिणत करावीं. साधनांच्या अनुकूलतेप्रमाणें अधिकांत अधिक लोकांना तीं पटवून देण्याची महत्त्वाकांक्षा धरावी. आणि असें झालें तर देशांत वाङ्मय-वृद्धि होतील व ती वाङ्मयवृद्धि समाजाच्या प्रगतीला हटकून उपयोगी पडेल.

(५२) बहुश्रुतपणा या गुणाचें चीज व्हावें तितकें होत नाही असें मला वाटतें. पण बहुश्रुतपणा हाच विद्वत्तेचा मूळ पाया आहे; व तरुण पिढीला वाचनाचें व अभ्यासाचें व्यसन जडलें तर त्यासारखा तिला स्वतःला व समाजाला दुसरा लाभ नाही. वाचनाची आवड, वाङ्मय-विलासाचा आनंद, आणि मतप्रतिपादनाची हौस, या तीन गोष्टी अनुकूल असतील तर समाजांत अनेक निरनिराळ्या प्रकारचें वाङ्मय आपोआप उत्पन्न होऊं लागेल. आणि हें वैचित्र्य सहज सिद्ध होण्याचें कारण असें की, मनुष्य हा त्रिगुणात्मकच नव्हे तर अनेक गुणात्मक असतो. सत्त्व रज तम या गुणांतहि अनेक पोटभेद व बारीक प्रकार असतातच. प्रत्येक मनुष्याची आवड-निवड जशी विविध, किंदा प्रत्येक मनुष्याची चालण्या-बोलण्याची, बसण्याअठण्याची, पोषाख पेहेरावाची ढब जशी निरनिराळी असते, त्याप्रमाणें मतप्रतिपादनांत व लेखनकलेंतहि प्रत्येकाचा गुण अभिर्भूचि हीं वेगवेगळीं असणारच. म्हणून तेंच मत सांगावयाचें असतां, तेंच कथानक कथावयाचें असतां, किंवा तीच कल्पना रंगवावयाची असतां, कोणी निबंध लिहील, कोणी नाटक लिहील, कोणी कविता करील, कोणी विनोदी लेख लिहील. आणि हे सर्व वाङ्मयाचे अभिजात प्रकारच होत. ज्ञानविचार किंवा मत हा आत्मा होय आणि भाषा हें त्याचें शरीर होय. शरीर सुरूप किंवा कुरूप लाभणें हें आपल्या हातचें नाही. त्याप्रमाणें आपण लिहूं तें वाङ्मय चित्ताकर्षक होतील ही गोष्ट आपल्या हांसेची असली तरी हातची

नसते. तथापि साँक्रेटिसाच्या शिष्यांचा त्याच्याविषयीचा आदर त्याच्या नकटेपणामुळे नष्ट झाला नाही, त्याप्रमाणे चित्ताकर्षक नसणाऱ्या वाङ्मयालाहि, तें सुविचारपूर्ण ज्ञानप्रद असल्यास, उपासक मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीत. मात्र हाँस व बुधोग पाहिजे.

(५३) वाङ्मयलेखनाच्या आवडीने मी अनेक ग्रंथ लिहिले असले तरी माझी लेखनव्यासंगाची खरी हाँस केसरी वर्तमानपत्रानेच भागविली. हाँस व ती भागविण्याचें साधन यांचा संयोग दुर्मिळ असतो. पण सुदैवाने माझ्या बाबतींत तो संयोग आयताच साधला. तो असा की, केसरी-सारख्या मोठ्या व प्रतिष्ठित अशा वर्तमानपत्रांत ' हवें तें, हवें तितकें, व हवें तेव्हा ' लिहिण्याला भरपूर वाव असल्याने, मला विचार-प्रगटीकरणाचे जे जे मार्ग सुचले त्या सगळ्यांचा प्रयोग मला करून पाहतां आला. परंतु वर्तमानपत्रांत लिहिणें हाच मुख्य व्यवसाय होऊन राहिल्याने मी वाङ्मयाचे अितर कोणतेहि कितीहि प्रकार लिहिले तरी, माझ्या लेखनाचा मुख्य प्रकार निबंध हाच ठरतो. आणि ही निबंधी पद्धति अितर प्रकारांतहि सांपडेल तेथे आपलें डोकें वर काढते. माझें निबंधलेखन हेंच माझ्या वाङ्मयांतील मुख्य अंग ठरतें असें प्रा. ना. सी. फडके यांना वाटतें. म्हणून त्या दृष्टीने त्यांनी याविषयी जें मत प्रकट केलें आहे त्यांतील अुतारे याखाली देतो—

“या वैभवाच्या स्थितींत केसरी असतांना व लोकजागृतीच्या व भाषावृद्धीच्या अशा दोन्ही दृष्टींनी मराठी निबंधलेखनास भरती येत असतांना, १८९६ सालीं अशा अेका व्यक्तीचा केसरीशीं व केसरीच्या द्वारें मराठी भाषेशीं ऋणानुबंध जडला की, तिनं पुढील तीन तपांत आपल्या अव्याहत विविध लेखनां निबंधलेखनाच्या वाङ्मयप्रकारास अत्यंत हृदयंगम स्वरूप आणलं, आणि मराठी भाषेचं गुप्त सौंदर्य लोकांच्या पूर्ण निदर्शनास आणून दिलं. या व्यक्तीचं नांव नरसिंह चिंतामण केळकर !

“व्यासंग, तर्क आणि विवेक या गुणांचा त्यांच्या ठिकाणीं अत्यंत अुत्कर्ष झालेला असून आपल्या मनांतील विचार अत्यंत सुसंगत पद्धतीनं अतिशय नीटनेटक्या थाटांत, व कमालीच्या डौलदार भाषेंत, व्यक्त

करण्याचं रथांचं सामर्थ्य केवळ असामान्य आहे. म्हणजे आपण असं म्हणू की, कादंबरी-नाटकांसारख्या ललित कृतींना आवश्यक असलेला निर्मितिक्षम कल्पकतेचा गुण केळकरांच्या अंगी नाही; पण प्रसादयुक्त भाषेच्या लालित्याचा गुण त्यांच्या लेखणीत पूर्णशानं आहे. हा गुण त्यांच्या निबंधलेखनांत ओसंडून वाहत आहे, म्हणूनच त्यांच्या निबंधलेखनास अमरत्व प्राप्त झालं आहे. आणि खरे केळकर तुम्हांला पाह्यचे असतील तर, आणि त्यांच्यापासून तुम्हांला कांही शिकायचं असेल तर, तुम्ही त्यांच्या निबंधलेखनाचाच होशील तितका अभ्यास केला पाहिजे.

“वाचकांच्या भावना हालवून सोडण्यासारखं त्यांच्या निबंधांचं स्वरूप कधीच नसतं. अुलट युक्तिवादानं वाचकांच्या गळीं आपलं म्हणणं अुतरविण्याच्या हेतूनं त्यांच्या निबंधाचा प्रवाह संथपणानं पण आत्मविश्वासानं पुढेपुढे वाहत असतो. प्रत्येक विषयाच्या अुलटसुलट दोन्ही बाजू केळकरांना स्वच्छ दिसतात. आणि अुलट बाजूचं म्हणणं वाचकांपासून लपविण्याचा नजरवंदीचा खेळ खेळण्याअैवजी, त्याला उलट बाजू नीट दाखवून मग तितचं खंडन कसं करतां येतील तें दाखविण्याची त्यांची खटपट असते. श्री. वामन मल्हार जोशी हे मराठी साहित्यांतले प्रसिद्ध ‘संशयात्मा’ आहेत. प्रत्येक वादांतील अुभयपक्षांतील सत्य समजून घेण्याची शक्ति व इच्छा या बावतींत श्री. जोशी व श्री. केळकर यांच्यांत साम्य आहे खरं; पण तें साम्य येवढ्यावरच संपतं. कारण “असंहि म्हणतां येतील अन् तसंहि म्हणतां येतील” अैवढंच सांगून वामनराव जोशी स्वस्थ वसतात; पण केळकर मात्र निष्क्रिय संशयांत स्वतः राहत नाहीत व वाचकांनाहि ठवीत नाहीत. अुभयपक्षांतील सत्यांश दाखवूनच ते थांबत नाहीत; तर अेक पाऊल पुढे जाऊन ते त्या दोन सत्यांशांचा समन्वय करतात व प्रत्यक्ष कार्याची दिशा दाखवितात.

“केळकरांचा ‘Sense of humour’ असामान्य आहे याचा अर्थ असाच होईल की, त्यांना लेखनांत त्याचं सुंदर प्रमाण कसं राखावं हें विशेष कळतं.

“केळकरांनी आपली विनोदशक्ति ज्या संयमानं आणि कौशल्यानं आपल्या निबंधांत वापरली आहे तें विशेष ध्यानांत घेण्याजोगें आहे.

केळकरांच्या स्वभावांत विनोदाची आवड प्रामुख्यानं आहे. विनोद करण्यांचं त्यांचं सामर्थ्यहि मोठं आहे.

“ शक्य तितके साधे शब्द, शक्य तेवढी आटपशीर व स्वतःचा तोल अँटीनं संभाळणारीं वाक्यं, अेकामागोमाग अेक लिहिलेल्या वाक्यांची वनत गेलेली ज्योत, अेकदम प्रदीप्त करणारी प्रश्नार्थक अगर अुद्गारात्मक वाक्यं, अित्यादि गोष्टींना केळकरांच्या भाषाशैलीचे खास गुणविशेष म्हणतां येतील. परंतु या गुणांचा परिणाम वाचकांवर घडतो, याचं कारण केळकरांची युक्तिवादात्मक विचारसरणी व त्यांच्या लेखनाची नमुनेदार टापटिपीची रचना, यांना त्याच गुणविशेषांचे अलंकार अगदी बरोबर शोभतात हें होय. काळकर्ते परांजपे व केळकर यांची तुलना मला अिथं करावीशी वाटते. परांजपे अतिशय श्रेष्ठ प्रतीचे वक्ते होते; पण त्यांचं भाषण अँकतांना त्यांचं जणू लेखनच चाललं आहे असं वाटे. उलट, केळकरांचा कोणताहि निबंध वाचतांना ते लिहीत नसून आपल्याशीं बोलत आहेत असा वाचकाला भास होतो ! केळकरांची भाषा प्रतिष्ठित असूनहि अतिशय खेळकर आहे, अेवढं सांगितलं की त्यांच्या भाषेचे सारे गुणविशेष त्यांत आले. अितकी सहज प्रवाही, धावती, व आपल्या बारीक-सारीक हालचालींत सौंदर्य दर्शविणारी भाषा केळकरांनीच प्रथम लिहून दाखवली. आणि अशा या कमाविलेल्या भाषेच्या साहाय्यानं त्यांनी असंख्य नव्यानव्या विषयांचे प्रांत काबीज करून मराठी भाषेचं साम्राज्य कल्पनेबाहेर वाढविलं. चिपळूणकर व आगरकर यांना जर आधुनिक मराठी साहित्याचे शककर्ते म्हटलं, तर त्या न्यायानं मराठी साम्राज्याचा विस्तार करून दिल्लीचं तख्त फोडणाऱ्या सदाशिवरावभाऊंचीच अुपमा नरसिंह चिंतामण केळकर यांना द्यावी लागेल !”

(५४) आता गद्याप्रमाणें मी पद्य (कविता काव्य) वाङ्मयहि थोडें लिहिलें आहे. म्हणून त्याबद्दल दोन शब्द लिहितों—जगांत आजवर असा अेकहि लेखक साहित्यिक झाला नसेल की त्याने कवितेच्या कांही ओळी तरी लिहिल्या नाहीत. पण लेखक नसणारांनाहि कविता करण्याचा मोह होतो. गळ्याने गातां न येतांहि मनुष्य तोंडाने शीळ घालतो. त्याप्रमाणें

चांगलें लिहितां येत नसलें तरी माणसाला अखादी कवितेची ओळ. जुळवावीशी वाटतेच. आपणाला तें गम्य नाही, ती कला साध्य नाही, हें तो विसरतो.

None dares be pilot
 who never steered a craft
 No untrained nurse
 administers a draught
 None but skilled workmen
 handle workmen's tools
 But verses all men scribble,
 wise or fools.

—Horace

But those who cannot write
 and those who can
 All rhyme and scrawl
 and scribble to a man.

—Pope

कवि टेनिसनच्या दोन ओळी अशा आहेत—

In the spring a young man's fancy
 Lightly turns to thought of love.

हें खरें आहे. पण love या शब्दाच्या जोडीला verse हाहि शब्द घालतां येतील असें मला वाटतें. अखाद्या साहित्यिकांत कवि होण्याची पात्रता असते. कारण त्याची प्रतिभा अज्ज्वल असल्याचें स्पष्ट दिसतें. पण अत्कृष्ट काव्य त्याच्या हातून निर्माण होत नाही. 'A great poet who has not written a great poem' असें वर्णन अका जर्मन साहित्यिका-बद्दल माझ्या वाचण्यांत आलें आहे. 'We presume capabilities; we do not find accomplishments'. विज्ञानशास्त्रांत निष्णात असलेले कित्येक लोक प्रतिभासंपन्न असतात. पण त्यांच्या भाषेला काव्याचें वळण

येत नाही. अेखाद्या खाणींतल्या मातींत सुवर्णकण भरपूर असतात. ती हातांत नुसती घेअून पाहिली तर ती आपल्या अंगच्या सोनेरी झाकेने चकाकते. पण अशा मातीचा अलंकार बनवितां येत नाही. ज्ञान हें सोन्याच्या खाणीमारखें आहे. पण प्रतिभा ही भट्टीसारखी आहे. सुवर्णकणपूर्ण अशी ज्ञानमृत्तिका नसेल तर प्रतिभेची भट्टी तरी काय करील? म्हणून दोन्ही परस्पर पूरक समजावीं. अेकाने म्हटलें आहे की 'समजा, अेखादी तरुणी रुग्णशय्येवर पडली आहे. तिच्या अेका बाजूला तिचा प्रियकर बसला आहे. अशा वेळीं दोघांच्याहि तोंडून शब्द निघत असतील. पण दोघांच्या तोंडून शब्द निघतील ते सारखेच असतील काय? दोघांचा आवाज, दोघांच्या डोळ्यांतलें तेज सारखेंच असेल काय? नाही. कारण अेक ज्ञानी आणि दुसरा प्रेमळ.'

(५५) स्वतः मी या पद्यरचनेच्या भानगडींत पडतांना करमणुकीहून अधिक अुच्च हेतूची हाव कधीच मनांत धरली नव्हती. माझ्या 'पद्यगुच्छ' या पुस्तकांतील पुष्कळशा कविता केवळ वेळ घालविण्याचें अेक साधन म्हणूनच मी लिहिल्या आहेत. केव्हा ठरीव कार्यक्रम संपून गेल्यामुळे अुरल्या वेळेचें काय करावें हें समजत नाहीसें झालें आहे. केव्हा आजारांतून अुठून बरा होतांना घरच्या घरीं बसून राहावें लागलें आहे. केव्हा विलायतेसारख्या लांबच्या प्रवासांत, अितरांच्या ख्यालीखुशालींत समरस होतां येत नाही; पण समुद्राकडे अेकसारखें पाहात बसण्याचाहि कंटाळा आला आहे. अशासारख्या स्थितींत रचलेल्या पद्यांत करमणूक होअून पुनः मनःप्रसन्नता लाभावी याहून दुसरा हेतु कोणता असणार? मात्र कोणीहि मनुष्य, पाण्याच्या चुळा सहज थुंकीत बसला असतां, त्याच्या तोंडून अुडणाऱ्या पाण्याने देखील जर यदृच्छेने कमीअधिक रम्य आकार भूमीवर निर्माण होतात, तर निवांत वेळीं मन गंभीर असतां निघालेल्या अुद्गारांतून कांही बोधप्रद, आणि प्रसन्नतेच्या अुपासनेंतून कांही विनोदकारक, असे विचार निघून त्यांनी न कळत कला-विलासाचें रूप घेतल्यास त्यांत अस्वाभाविक असें काय आहे? पद्यरचनेला सकृद्दर्शनीं गद्यापेक्षा कांही अधिक बंधनें असलेलीं दिसतात. म्हणून कोणाला वाटेल की, गद्यापेक्षा पद्य लिहिणें हें करमणुकीच्या खेळाला अुपकारक न होतां अपायकारकच होअील. पण दुसऱ्या अनेक

दृष्टीने पाहतां गद्यलेखनापेक्षा पद्यलेखनानेच मनाचें रंजन अधिक होण्यासारखें असतें. आणि खेळाकडे कोणी अपयुक्ततेच्या दृष्टीने पाहता नसला तरी गद्यापेक्षा पद्याची कांही अेक विशेष अपयुक्तता असते हा विचारहि जमेस धरावा लागतो.

(५६) मी कवि नसतांहि कविता करण्याच्या नादांत, अगदी क्वचितच कां होअीना, पण पडलों याचें प्रांजल समर्थन करितां येतें. १९३१ च्या डिसेंबरांत अज्जयिनी येथे कविसंमेलनाचा अध्यक्ष होण्याचा विकट प्रसंग मजवर येअून पडला. त्या वेळच्या माझ्या भाषणांत मी असें म्हटलें होतें—
“माझी विनयबुद्धि मला असें सांगते की, मी स्वतःला कवि म्हणवितों असा लोकांचा गैरसमज न होअूं देण्याची खबरदारी मला घेतली पाहिजे. अवंती येथील कविसंमेलनाचा अध्यक्ष म्हणजे काव्यसिंहासनावर, क्षणभर कां होअीना पण मान्यतापूर्वक बसविला जाणारा राजा ! म्हणून त्या पदाला स्पर्श करतांना, विक्रमाच्या खांद्यावर बसणारा वेताळ किंवा भोजाच्या सिंहासनाला जोडलेल्या पुतळ्या यांनीं जसा त्या राजांना त्यांच्या पात्रतेविषयी प्रश्न विचारून कुंठित केलें तसेंच, मला कोणी दुसऱ्यानें न म्हणतां मी होअूनच उत्तर देत आहें कीं, कोणताच कविगुण मजमध्ये नाही. कविसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा जुलूमच मजवर झाला आहे.”

(५७) मी मनःप्रकृतीने विचारी. चिकित्सक, आणि विनोदप्रिय असा आहें. हे तीनहि धर्म काव्यनिर्मितीला वावडे असतात. जातिवंत काव्य निर्माण होण्याला लागणारें भावनाप्राधान्य मजमध्ये नाही. मी फार तर विकार व विचार यांचा चांगला मेळ घालूं शकतो. तथापि, “दगडालाहि पाझर फुटूं शकतो” या म्हणीप्रमाणें ज्यांत भावना खुल्ली किंवा फुलली अशा माझ्या कवितांचीं अुदाहरणें म्हणून माझ्या पद्य-गच्छ ग्रंथांत छापलेल्या कवितांचे मथळे आकडेवार देतो—

चरख्याचें गाणें (९) महानुभावप्रशस्ति (१२) रायगडावरील हिरकणी बुरुजाचा पवाडा (१५) मराठा स्त्रीचें गाणें (१६) देशमातेला शेवटची विज्ञप्ति (१८) दुर्योधनाचे शेवटचे अुद्गार (१९) कांटेरी गुलाब (२९) फुलराणीला ओवाळणी (३०) अपूर्व देणगी (३४) प्रेमाचे प्रश्न

(३५) गणेशचतुर्थीचें चंद्रदर्शन (३६) विरहिणीची प्रणयपत्रिका-विशिष्टा-द्वैत (३७) चिमणीचें घरटें (४५) पाळणा (५४) सुगृहिणीचा वेदान्त (५५)-म्हणजे साठ कवितांपैकी पंधरा तरी कविता भावनाप्रधान आहेत ! तथापि ही गोष्ट खरी की कवितेंतहि माझा बहुतेक भर अलंकृतीपेक्षा चिकित्सा, व चिकित्सेपेक्षाहि विनोदी थट्टा, यांवर पडला आहे. मात्र अितक्या थोड्या कवितांत जितकें वैचित्र्य दिसून येतें तितकें अितर कोणा कवींच्या कवितासंग्रहांत क्वचितच आढळेल, असें मी अभिमानानें म्हणूं शकेन.

(५८) ग्रंथरूप वाङ्मयांत माझा प्रवेश अेका भाषांतरित विनोदी प्रहसनाने झाला. आणि पुढे अेखाद्या गंभीर विचारांच्या लेखांतहि मी विनोदबुद्धीचा हात अजीवात झिडकारला नाही; अुलट योग्य त्या रीतीनें तिचें सहायच घेतलें. तरी वर्तमानपत्रांनाच मी प्रथमपासून वाहिला गेलों, यामुळे माझ्या लेखनाला विवेचक धोपटमार्गी स्वरूप प्राप्त झालें. माझ्या गद्याने माझें काव्य मारलें, तसें माझ्या निबंधांनी माझें विनोदी लेखन मारलें. मी वर्तमानपत्राचा संपादक झालों नसतों तर फार मोठा कवि झालों असतों किंवा फार मोठा विनोदी लेखक झालों असतों असें मी म्हणत नाही. कारण कवि होण्याला माझ्या मूळच्या स्वभावांतच अव्यवहार्यता, बेछूटपणा, अतिशयोक्त भावना, यांचा जोर कमी. तसेंच विनोदाच्या नादीं लागून वाहवत जाण्याचीहि मला आवड नाही. संयमाचा जोर जास्त. परंतु हेंहि खरें की वर्तमानपत्री भाषेचें वळण अेकदा लेखणीला लागलें म्हणजे मग त्याचा छाप ललितलेखनावरहि पडतो. मी १९२० च्या पुढे लेखकाच्या जन्माला आलों असतों, किंवा प्रथमपासून 'संपादक' झालों नसतों, तर माझ्या लेखनाचा प्रारंभ निबंधापासून न होतां लघुकथांपासूनच झाला असता. पण अुशिरा कां होअीना, मी निबंधांच्या अितिहासांच्या जोडीला नाटकें कादंबऱ्या लघुकथाहि लिहिल्या. हरिभाअू आपटे लघुकथा लिहीत; पण त्यांचें स्वरूप संक्षिप्त गोष्टीचें असे. ललिताची लज्जत त्यांत बरीच कमी. मी त्यांच्यानंतर दहा वर्षांनी लिहूं लागलेला. यामुळे माझ्या लघु-लेखांना वैचित्र्याचें व ललितविनोदाचें रूप त्यांच्याहून थोडें अधिक आलें. माझा लघुलेख लिहिण्याला प्रारंभ झाला तो १९१३।१९१४ सालच्या

सुमारास; म्हणजे हरिभाऊ आपटे यांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस. या प्रारंभाला 'केसरी' हें वर्तमानपत्र तेव्हा अुपयोगी पडण्यासारखें नव्हतें.

(५९) पण या सुमाराला चित्रशाळेंने 'चित्रमय जगत्' हें मासिक सुरू केलें, व त्याकरिता कांहीं तरी लिहावें असें सांगण्यांत आल्यावरून, मी त्यांत ओळीने तीन विनोदी लेख लिहिले. ते म्हणजे 'गीताराव' 'सामाजिक चालीरीतींचा फरक' आणि 'माझी आगगाडी कशी चुकली' हे लेख मी 'आत्मानंद' या टोपणनांवाने लिहिले. कारण असल्या प्रकारचे लेख नवे, आणि विशेषतः केसरीच्या संपादकाने लिहिलेले, म्हणून लोकांना ते कदाचित् आवडणार नाहीत अशी भीति वाटत होती. आणि श्री. कृ. कौलहटकरांनी आपले सुदाम्याच्या पोह्यांचे विनोदी लेख 'विविधज्ञान विस्तारांत' लिहिले. त्यांत पावित्र्यविडंबन बेसुमार झाल्यामुळे, विनोदी लेखांविरुद्ध लोकमत बनत चाललें होतें. वास्तविक माझ्या वरील तीन लेखांत कोणाला लागण्यासारखें कांहींच नव्हतें. ते सर्वस्वी निरपवाद आहेत. 'माझी आगगाडी कशी चुकली' या विनोदी लेखाविषयीं तर रा. खांडेकर यांनीं असें लिहिले आहे की 'या लेखाचा अंतर्भाव केल्याशिवाय कोणत्याहि विनोदी लेखसंग्रहाला पूर्णता येणार नाही.' पण 'केळकर, तुम्ही असले लेख आमच्या मासिकांत लिहूं नका! दुसरें कांहीं वाटलें तर लिहा' असें त्या मासिकाचे मालक वासुकाका जोशी यांनी मला स्पष्ट शब्दांनी सांगितलें असें पक्कें आठवतें. पण यानंतरच माझीं नाटकें लिहून झाल्यामुळे, ललित लेखनाची हीस त्या द्वारानें थोडीशी भागली. आणि १९१९ मध्ये निवडणुकीना अुद्देशून 'म्हणा स्वराज्य मतदार की जय' हा विनोदी पण मतप्रसारक लघुलेख खुद्द टिळकांसमक्ष केसरींतच लिहून, त्या गंभीर वर्तमानपत्री मैदानांत माझें ललितकलेचें निशाण मी प्रथमच अुभारलें.

(६०) वास्तविक 'चित्रमयजगतां'तील हे तीन लेख 'लघुकथा' नव्हेत. तसेंच लघुनिबंधहि त्यांना म्हणतां येणार नाही. तर वक्रोक्ति-लेख किंवा विनोदी चुटके (Skits) असें म्हणतां येतील. आणि याच जातीचे यापुढचे लेख म्हणजे 'शृंगाल-संमेलन', 'दुर्जनसिंग महाराजांची नवसफेड',

‘ शेवटचे लडाखू जहाज ’, ‘ वेताळाचा घाट ’, ‘ न्यायकोर्टातील अेक दृश्य ’, अित्यादि होत. खरी लघुकथा अशी मी सिमल्याच्या अेका मुक्कामांत ‘ मौज ’ वर्तमानपत्राच्या अेका दिवाळी-अंकाकरितां लिहिली. आणि मला सांगावेसें वाटते कीं माझे पहिलें नाटक ‘ तोतयाचे बंड ’ हें जसें चांगलें वठलें, तशीच माझी पहिली लघुकथा ‘ दुधाची धार ’ ही देखील चांगली वठली. कारण ती वाचतांना अजूनहि माझ्या तरी डोळ्यांना पाणी येते. मग अितर कोणाच्या येवो वा न येवो.

(६१) नंतर आतां माझ्या नाट्य-लेखन-व्यवसायासंबंधाने सविस्तर लिहितों. नाट्य विषयाची हौस मला लहानपणापासूनच होती. शाळेंत व हायस्कुलांत असतांना, बक्षिसमारभाच्या वेळीं, माझ्याकडे संभाषणांतील महत्त्वाचा पार्ट असावयाचा. अेका जरीच्या टोपीच्या मुगुटावर आणि रुपेरी मठीच्या छडीच्या राजदंड वैभवावर मी राजा कॅन्यूट होऊन तोंड-पुज्या दरबारी लोकांची फजिती केली ! दुसऱ्या प्रसंगीं असाच अेक राजा होअून शिकारीला गेलों, व अरण्यांत भुकेने व्याकुळ झालों असतां ज्या प्रामाणिक शेतकऱ्याने मला भाकरी खाअूं घातली त्याला मी जागच्या जागीं छोटेंखानी सरदार बनविलें ! राजा अलेक्झांडर होअून, माझ्या-समोर धरून आणलेल्या अेका दरवडेखोराकडून मलाच “ मोठ्यांतला मोठा दरवडेखोर ” म्हणवून घेतलें, तरी अुदार मनाने त्याला बंध-मुक्त केलें ! आणि पुण्यांतला अेक विद्यार्थी होअून, चतुरशिगीच्या यात्रेला जाअून चैन करण्याकरितां घरीं आओीच्या पेटीतले पैसे चोरून घेण्यास मला सांगणाऱ्या मित्राचा निषेध केला ! नाटक पहावयास जाणें ही माझी मोठ्यांतली मोठी करमणूक असे. आणि रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांसारख्या नाट्यप्रेमी गृहस्थाचा स्नेह असल्यामुळे, मुंबओीस अेल्.अेल्. बी.चा अभ्यास करतांना आम्ही महिन्यांतून कमींतकमी दोन नाटके तरी पाहावयास जात असूं. त्या वेळीं मराठी संगीत नाटके अेकटी किलॉस्कर मंडळीच तेवढी करीत असे. गद्य नाटके करणारी प्रमुख नाटक कंपनी ‘ शाहू नगरवासी नाटक मंडळी ’ हिची सुरवात असेल नसेल. यामुळे मुंबओीस पार्शी व गुजराती नाटक कंपन्यांचे खेळ पाहूनच आम्हांला आपली हौस भांगवून घ्यावी लागे. या कंपन्यांचा

अुपयोग कोल्हटकरांना पदांच्या दृष्टीने होअी. मी तेव्हा पदे करीत नसें, व मला गातांहि येत नव्हते, यामुळे मला तो अुपयोग नव्हता. पण विनोदाच्या दृष्टीने मला हीं पारशी गुजराती नाटके मोठ्या करमणुकीचीं वाटत. विनोद म्हणजे चांगल्या प्रकारचा सरस व शुद्ध विनोद नव्हे. पण या नाटक-कंपन्या विनोदाच्या नांवाने जो गोंधळ घालीत त्याने पुष्कळ हसूं येअी. आणि विनोदी पात्रांकडूनच काय, पण आपणाकडून गंभीरपणाचीं कामे करणाऱ्या पात्रांकडूनहि, वेष, भाषा हाव-भाव या सर्वांत जे असंबद्धतेचे प्रकार घडत ते पाहून हसून हसून आमचें पोट दुखे. पारशी गुजराती नाटक मंडळांच्यांना पोषाख, सीन-सीनरी झगझगीत करतां येअी. पण त्यांचें शिक्षण थोडें व अभिरुचि हीन दर्जाची. यामुळे हास्यास्पद प्रकारांची त्यांच्या नाटकांतून खूप चंगळ असे. अशा अेका कंपनीने "हास्यरसपरिपूर्ण हरिश्चंद्र" नाटकाची जाहिरात दिली होती ! पण तशी जाहिरात दिली नसती तरीहि भागलें असतें. शोक करणें तो देखील कांही पात्रें असा करीत की त्यांनी डोळ्याला पदर लावून रडावे व आम्हीं पाहणारांनी तोंडाला पदर लावून हसावें ! गाणें मात्र केव्हा वाअीट तर केव्हा खरोखर चांगलें असे. पण चांगलें तेंहि कवाली ! चालींमध्ये नवीनपणा असे व त्या तालबाज असत. यामुळे तत्कालीन किलोस्कर कंपनीच्या नाटकांतील हरिदासी चालीपेक्षा त्या बऱ्या लागत. रा. कोल्हटकर हे स्वतः चांगले गाणारे होते. पण केवळ गाण्याच्या माधुर्याच्या व तलम तानबाजपणामुळे. त्यांना गळा अितका अनुकूल असतां त्यांनी शास्त्रीय पद्धतीने गाण्याचा कधीहि सराव केला नव्हता. पण त्या पद्धतीच्या गाण्याची त्यांना मनापासूनच गोडी नव्हती याचें मात्र आश्चर्य वाटे. त्यांना ठुंबऱ्या, पदे, गज्जल हीं अधिक आवडत, व त्यांचा संग्रह कंठगत करणें हा, तीं तसलीं नाटके पाहण्यास जाण्यांत, त्यांचा अेक हेतु असे. आणि त्यांचें पहिलें संगीत 'वीरतनय' नाटकच काय, पण अगदीं पुढच्या पुढच्या नाटकांतूनहि, या मुंबअीच्या पारशी-गुजराती नाटकांच्या पदांच्या चालींची छाय्या भरपूर दिसते. गद्याच्या बाबतींत मात्र ही छाय्या तितकीशी पडली नाही. तथापि प्रवेशरचनेंत म्हणजे आलटून पालटून गंभीर व विनोदी पात्रांचे प्रवेश घालण्याच्या पद्धतींत पडली. पण या बाबतींत कोल्हटकरांनाहि मागे टाकणारा अेक नाटककार भेटला तो गडकरी.

गडकरी यांचीं नाटके रंगभूमीवर पाहत असतां मी मुंबाीच्या या जुन्या नाटकगृहांत बसलों आहें की काय असा मला पुष्कळ वेळां भ्रम होअी !

(६२) माझ्या या नाट्याच्या आवडीचा परिणाम ग्रंथलेखनांत मात्र लवकर दिसून आला नाही. १८९४ मध्ये मी शेरेडनच्या 'रायव्हल्स' चें भाषांतर केलें; पण तें केवळ वेळ जाण्याकरिता, करमणुकीकरता. पुढील सालीं बंगाली भाषा शिकण्याकरिता म्हणूनच बंगाली नाटककार ज्योतिरींद्रनाथ टागोर (स्वींद्रनाथ यांचे वडील बंधु) यांच्या 'सरोजिनी' नाटकाचें भाषांतर केलें. यानंतर १९०८ सालीं 'बलिदान' नांवाचें नाटक लिहिण्यास हातीं घेतलें; पण त्याची मजल अेक अंकापलीकडे गेली नाही. हें नाटक लिहिण्यांत, मवाळ व जहाल या पक्षांच्या गुणदोषांची तुलना व वर्णन नाट्यरूपाच्या पर्यायाने करण्याचा माझा विचार होता. म्हणून बौद्ध (मवाळ) व शाक्त (जहाल) या धर्मांच्या लोकांसंबंधाचें अेक कथानक मी योजिलें होतें; पण तें अर्धवटच राहिलें. मौज ही वाटते की, यानंतर नक्की सहा नाटके समग्र स्वतंत्र लिहिलीं असतां हें त्रुटित नाटक मात्र पुरें करण्याला मला वेळ मिळाला नाही ! पण पुष्कळ वेळा असेंच कांही होतें. शेवटी १९३६ सालीं या कथानकावर कादंबरी (बलिदान नांवाची) लिहून मी ती सह्याद्री मासिकांत प्रसिद्ध केली !

(६३) आपण नाटक लिहावें व तें रंगभूमीवर यावें अशी माझी स्वाभाविक अिच्छा व मनांतून हौस असतांहि, माझ्या हातून नाटक पुरें लिहून न होण्याचें अेक कारण असें की, प्रयोग करण्याकरिता नाटक स्वीकारणें न स्वीकारणें हें नाटक कंपनीच्या मालकांच्या लहरीवर असतें. आणि तें स्वीकारण्याची लहर यावयाची तर त्या नाटकाने आपणाला खूप पैसे द्यावे अशी त्यांची खात्री पटावी लागते. आता त्यांच्या दृष्टीने यांत वावगें असें कांही नाही. कारण नाटकाचा धंदा जसा अुत्तन्नाचा तसा फार खर्चाचाहि असतो. पण माझें माझ्यापुरतें पाहणें असें की, आपण अिच्छा प्रकट करावी व कंपनीने नाटक नाकारावें, ही गोष्ट अपमानास्पद म्हणून त्या भानगडींत पडूच नये असें वाटे. अितकेंच नव्हे तर कंपनीने नाटक बसवावें, पण लोकांच्या नव्या अभिरुचीला तें पटूं नये, हेंहि वाअीट वाटण्याचें अेक

कारणच झाले असते. जुन्या काळासारखी अितर ग्रंथांप्रमाणे नाटके ही नुसत्या वाङ्मयलेखनाची अेक गोष्ट असती तर वेगळे. पण नाटक लिहिले आणि त्याचा प्रयोग न झाला तर ते फुकट श्रम झाले असे वाटू लागले होते. नाटकांत चित्रे घालावयाची तर तीं नटांच्या प्रवेशांचीं. पण प्रयोग बसल्याशिवाय अशीं चित्रे कशीं मिळणार ? चित्रांची सवय लोकांना लागल्याने बिनचित्रांची नाटके छापलीं तर कशीं खपणार ? अशा रीतीने या विषयांत पायांत पाय अडकून राहिले होते. रंगभूमीवर यशस्वी न झालेलीं अशींहि कांही नाटके नाटक कंपन्यांनी स्वीकारल्याचें दिसत होते. पण तो जुलमाचा रामराम व भिडेची भीक होती. शिवाय ज्यांचीं नाटके स्वीकारलीं गेलीं त्यांतल्या कांहीचे कर्ते स्वाभिमान सोडून नाटक कंपनींत कशा लाचारीने लाळघोटेपणा करीत, किंवा निदान तद्रूप होऊन जात, याची बाहेर पुष्कळांना माहिती नसते. नाही म्हणावयाला देवल-खाडिलकर व कोल्हटकर हेच प्रतिष्ठा ठेवून खरोखर 'मास्तर' या शब्दाला अुचित अशा मानाने आपली वागणूक नाटक कंपन्यांत ठेवीत. रा. गडकरी यांच्या नाटकावर पुढे पुढे पुष्कळ अुड्या पडत हें खरें. तथापि त्यांचा अुल्लेख या बाबतींत देवल-खाडिलकर यांच्या बरोबरीने करता येत नाही. गडकऱ्यांना आपले नांव अडचणींतून कसे तरी वर काढावयाचें होते. त्यांना निर्वाहाचें अितर साधन नव्हतें. या गोष्टीमुळे त्यांना प्रथम प्रथम नाटक कंपन्यांतून मुलांचे मास्तर पण मालकांचे पगारी नोकर अशा नात्याने राहावें लागे. कोल्हटकर यांचा संबंध नाटक कंपन्यांशीं देवल खाडिलकर यांच्यापेक्षाहि कमी येअी. पण ते जरी मानी होते तरी कंपनीतील लोकांशी आढचतेने वागत नसत. समरस होऊन जात.

(६४) नाटक कंपन्यांचा मीहि अेक ऋणानुबंधी होतो. पण माझा त्यांच्याशीं संबंध अर्थातच या सर्वांपेक्षाहि कमी येअी. किलोस्कर कंपनीने आपले अेक पुरस्कर्ते म्हणून, पूर्वीच्या प्रो. आगरकरांच्या जागी आपल्या हँडबिलावर, डॉ. गर्दे यांच्याबरोबर माझे नांव घालण्याचा मान दिला होता (सन १८९८ पासून). तथापि कंपनींत माझे प्रत्यक्ष जाणे-येणे अगदीच जुजबी व कारणपरत्वे असे. तसेंच "तुम्ही लिहून द्याल तसले नाटक आम्ही करूं. तुम्हाला त्याची कां पंचाअीत ?" असे किलोस्कर

कंपनीचे चालक मला म्हणत. पण या म्हणण्याच्या परीक्षेची वेळ न आलेलीच बरी असें मला वाटे! महाराष्ट्र नाटक मंडळीचेहि असेंच म्हणणें असे. पण कंपनीने रा. खाडिलकर यांचा व रा. खाडिलकर यांनी कंपनीचा असा द्रुतफीं जवळ जवळ मक्ताच ठरल्यासारखा झाला असल्याने, त्यांत दुसऱ्याला खरोखरच वाव नाहीं हें अुघड दिसण्यासारखें होतें. कसेंहि असो. आपण होअून कोणाला नाटक देणें व करा म्हणणें हा प्रसंगच सहसा मीं येअूं दिला नाही किंवा आला नाही ही गोष्ट खरी.

(६५) पण १९१२ सालीं महाराष्ट्र नाटक मंडळींत फूट झाल्याने, खाडिलकरांच्या मक्तेदारीचे दिवस संपले. महाराष्ट्र नाटक मंडळींतून कांही लोक बाहेर पडून त्यांनी भारत नाटक मंडळी या नांवाची अक नवी मंडळी काढली व मजजवळ नाटक लिहून मागण्यासंबंधी जवळ जवळ धरणेंच धरलें. कर्मधर्मसंयोगाने याच सुमारास, कै. रावबहादुर दत्तात्रय वळवंत पारसनीस यांनी त्यांना मिळालेले तोतयासंबंधाचे कागदपत्र मला वाचण्यास दिले होते, व ते वाचून हा विषय अेखाद्या नाटकाला फार चांगला होअील असें माझ्या मनांत सहज येअून गेलें होतें. म्हणून अक दिवस अेखादा प्रवेश लिहावा म्हणून बसलों. आणि पार्वतीबाअी पूजा करीत बसली असतां तिजपार्शीं बगंभट हा नाना फडणिसाची निंदा करतो तो 'तोतयाच्या बंडा'-तील प्रवेश लिहिला. तो माझा मला चांगला वाटला. आणि लिहिण्याची अकदा जी घडी बसली ती अशी कांही बसली की, अवघ्या दहा दिवसांत माझे सुमारें चार सवाचार अंक ओळीने लिहून झाले. अक प्रकारें तो नादच लागला. केसरी ऑफिसांत जाअून सकाळी अकरा साडेअकरा वाजेपर्यंत वर्तमानपत्राचा मजकूर लिहावा, आणि दोन प्रहरापासून रात्रीपर्यंत घरीं नाटक लिहीत बसावें, असा प्रकार सुरू झाला तो दहा दिवस अबाधित टिकला. तीन साडेतीन अंक होतांच नाटकाच्या कथानकाची चढण संपून अुतार लागला. आणि पुढचा भाग हस्तगत होणें हें अगदी सोपे आहे असें दिसून येतांच, अक संपूर्ण नाटक आपल्या हातून लिहून होणार याचा किती आनंद वाटला तो सांगतां येत नाही.

(६६) भारत नाटक मंडळीचे चालक हे पाळतीवर होतेच. त्यांना

तोंपर्यंत तयार झालेला भाग सर्व वाचून दाखविला, तेव्हा अगदी अुडी घातल्यासारखे करून ते म्हणाले, “ बस, नाटक आमचें झालें. आम्ही तें अुद्यापासून बसविणार. अुरलेला भाग आता वाटेल तेव्हा लिहा.” त्याप्रमाणें त्यांनी तें बसविण्यास सुरुवातहि केली. नंतर शेवटच्या प्रवेशापर्यंत अुरलेला भाग लवकरच त्यांना लिहून दिला. शेवटचा प्रवेश तर खरोखरच पहिल्या रंगीत तालमीच्या दिवशींच दिला ! भारत नाटक मंडळीला माझें हें नाटक मिळालें हें पाहून महाराष्ट्र नाटक मंडळीला सहजच फार वैषम्य वाटलें, व तें नाटक आम्हाला द्या असें तेहि म्हणूं लागले. पण भारत मंडळीला देण्याचें कवूल करून त्यांनी तें बसविण्यासहि घेतलें, तेव्हा महाराष्ट्र मंडळीची विनंति मान्य करणें सहजच अशक्य झालें. मात्र माझें नाटक भारत ना. मंडळीला दिलें तें महाराष्ट्र मंडळीचे प्रतिस्पर्धी म्हणून विशेष अुत्तेजन देण्याकरितां किंवा विशेष मदत करण्याकरितां दिलें नव्हतें. कारण वास्तविक माझें व महाराष्ट्र मंडळीचें चांगलेंच सख्य होतें. पण योग तसा आला व देखावाहि विनाकारण तसा दिसला खरा ! यामुळे महाराष्ट्र मंडळीनी मजवर अेक प्रकारचा बहिष्कार, अर्थात् नाटकापुरता, घालण्याचें धोरण स्वीकारलें. त्यानंतर तें करण्याचा हक्क ज्या चित्ताकर्षक नाटक मंडळीला दिला तीहि लवकरच नामशेष झाली. आणि मुंबयी, नागपूर विद्यापीठांतून हें नाटक बी. अे., अेम्. अे. च्या परीक्षांना ठेवलें जातें, व बहुतेक लोक त्याला माझ्या नाटकांत अग्रस्थान देतात, असें असतां महाराष्ट्र मंडळीनी तें करण्याची अिच्छा पुढे केव्हाहि दर्शविली नाही. माझा योगच असा दिसतो की, माझीं नाटके अग्रसिद्ध कंपन्यांच्या हातीं तरी पडावीं, किंवा ज्या चांगल्या कंपन्यांच्या हातीं तीं पडलीं त्या लवकरच बुडाव्या. कसेंहि असलें तरी, कांही नाटके चांगलीं असतांहि तीं राहावीं तशीं रंगभूमीवर राहिलीं नाहीत अितके मात्र खरें.

(६७) भारत नाटक मंडळीचा स्वभाव प्रथम मला माहीत नव्हता. नाटक मागून घेतांना तर त्यांनी लीनता, आदर, आज्ञाधारकत्व, हौस हीं अितकीं कांही दाखविलीं की बोलून सोय नाही. पण त्यांच्या खऱ्या स्वभावाची परीक्षा नंतर लवकरच झाली. हातीं नवें किंवा चांगलें नाटक नाही. पुण्यास कंपनीचा मुक्काम पडलेला. तेव्हा कसें तरी नवें नाटक पुढे आणून

चार पैसे मिळवून पुण्यांतून जावें अशी घाभी त्यांना होणें साहजिक होतें. परंतु माझें पाहणें तसें कसें असणार ? मी केवळ पैसे मिळण्याच्या अुद्देशाने नाटक लिहिलें नाही किंवा प्रयोगाला दिलें नाही. तेव्हा माझी हाँस अितकीच की नाटक चांगलें वसल्यावर मगच तें लोकांसमोर यावें. मी त्या वेळीं पुण्यांत केसरीचा संपादक, व माझें हें पहिलेंच नाटक रंगभूमीवर येणार. तेव्हा तें कसें काय येतें याविषयी मी चिंतातुर असावें, हें स्वाभाविक नव्हतें काय ? पण कंपनीची दृष्टि ती नाही. तें नवें नाटक व केळकरांचें नाटक. म्हणून कसेंहि वठलें तरी चारदोन प्रयोगांना पैसे देणारच. आणि आपण पुण्यांतून बाहेर पडून अितर गांवीं त्याचे जसजसे प्रयोग करूं तसतसें तें अधिक चांगलें वसेल. तेव्हा तें घाभीने पुण्यास काढलें तरी काय हरकत ? अशा विचाराने कंपनीने घाभी चालविली. तसेंच मी नाटककार गांवांत होतो म्हणून त्यांनी, कच्च्या विनरंगी तालमी होत असतां, अभिनय-भाषणें वगैरे कशीं काय होतात, कोठे चूक निघते, कोठे दुष्टी करण्यास पाहिजे, कोठे पात्रांना भाषणांतील मर्माची समजूत करून द्यावयास पाहिजे, हें पाहण्याकरिता मला तालमीला निमंत्रण करावयास पाहिजे होतें. तेंहि कधी केलें नाही. परंतु घाभीघाभीने कशा तरी नकला, धड पाठ न करतांहि, ओरवाडून घेऊन, रंगीत तालमीची तारीख ठरविली; व प्रयोगाच्या परवानगीकरिता त्याचें हस्तलिखित डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटाकडे पाठविलें.

(६८) मी रंगीत तालीम पाहिली तेव्हा नकलाहि धड पाठ नाहीत असें दिसून आलें. तेव्हा नाटक आणखी थोडें वसल्याशिवाय करूं नका, दोन आठवडे तरी थांवा, व तोंपर्यंत मी प्रयोगाला परवानगी देत नाही असें समजा, असें त्यांना सांगून मी निघून आलों. पण कंपनीचे मालक अत्यंत अहंमन्य. त्यांना आपल्या नाटककौशल्याचा अभिमान होता, व त्यांतूनहि ते स्वतःच यापूर्वी नाटक-ग्रंथकार बनले होते. तेव्हा त्यांच्यापुढे मी माझें शहाणपण चालवावें हा त्यांना माझा मोठा गुन्हाच वाटला ! त्यांनी मी गेल्यावर मागे अकांडतांडव केलें, व आम्हां 'पदवीधर' नाटक-ग्रंथकारांवर खूप तोंडसुख घेतलें ! पण मी परवानगी देत नाही म्हटल्यावर घोडें थोडेंसें अडलेंच. म्हणून त्यांनी दुसऱ्या दिवशीं कांही मंडळी मध्यस्थीला

पाठवून आपल्या सांपत्तिक दुर्दशेचे वर्णन केले, व कसेहि करून परवानगी द्या अशी भीड घातली. तेव्हा मलाहि ती द्यावीशी वाटली व मी ती नाअिलाजाने दिली. पहिला जाहीर प्रयोग किलॉस्कर नाटकगृहांत झाला. प्रयोग साधारण बरा झाला. पण नाटक नीट न बसल्याने रंग भरावा तसा भरला नाही. लगेच तीन दिवसांनी दुसरा प्रयोग झाला. पण तीन दिवसांत सुधारणा ती काय होणार ! अशा रीतीने मला नाखूष करून भारत नाटक मंडळी पुण्याहून सोलापुराला गेली. बरं, नाटक घाभीघाभीने बसविलें तरी त्याची खरी योग्यता त्यांना माहिती नव्हती असें नाही. आणि त्यांना जर नाटकाची परवानगी पाहिजे होती, तर त्याच्या मोबदल्यासंबंधी कांही करार वगैरे करण्याबद्दल त्यांनी आपण होअून मला विचारावयास पाहिजे होतें. पण पुण्याहून जातांना तेंहि केले नाही. तेव्हा मलाहि थोडा राग आला. आणि मी त्यांना पत्र लिहून कळविलें की, कराराचें बोलणें करण्यास या. तेव्हा त्यांना यावें लागलें. परंतु आल्यावर बोलणें काढलें त्यांत 'मोनापली'च्या हक्काकरिता फक्त २०० रुपये देअूं असें सांगितलें ! मला ते मेहेरबानीखातर नाटक फुकट मागते, व माझ्या हौसेप्रमाणें तें बसवून त्याचे प्रयोग करते, तर मी कदाचित् कांही न घेतांहि त्यांच्या-पुरता तरी प्रयोगाचा हक्क दिला असता. परंतु त्यांची अेकंदर वागण्याची पद्धतीच अशी चढेलपणाची दिसली की, मी कांहीच न बोलतां त्यांना निरोप दिला.

(६९) कर्मधर्मसंयोगाने त्याच वेळी पुण्यास 'चित्ताकर्षक' नांवाची नाटक मंडळी आली होती. तिचे प्रयोग दुसऱ्या अेका थिअेटरांत सुरू होते. तिच्यांतील मंडळींनीं भारत नाटक मंडळीचा प्रयोग पाहिला, तेव्हा नाटका-बद्दल त्यांचें मत फार चांगलें झालें. आणि माझा व भारत नाटक मंडळीचा बेवनाव झाला असें समजतांच, त्यांनी येअून आपल्यास परवानगी मिळण्या-विषयी फारच गळ घातली. नंतर या मंडळीचा मी अेक दुसऱ्या नाटकाचा प्रयोग मुद्दाम जाअून पाहिला. त्यावरून त्यांच्या नाट्यनैपुण्याविषयीं माझा ग्रह चांगला झाला, व त्यांची हौस व लीनता पाहून त्यांना हें नाटक देण्याचें मी ठरविलें. आणि दोन दिवसांनी सोलापुरास भारत नाटक मंडळी प्रयोग करणार तोंच त्यांना मी तारेने मनाभी केली व "तुम्हाला हक्क

दिलेला नाही, माझ्या नाटकाचे प्रयोग तुम्ही यापुढे कळू नये ” असे नोटिसवजा लिहिले. तेव्हा कंपनीचे मालक ताबडतोब आले. पण त्यांच्या अेकंदर वर्तनाचा मला अितका राग आला होता की, मी त्यांना विशेष कांही न बोलू देतां तारेंतलाच मजकूर तोंडाने सांगून परत लावून दिले.

(७०) पुढे ‘चित्ताकर्षक’ मंडळीने हें नाटक फार चांगले वसविले, व त्यांतील नानवा गोखले यांचें नाना फडणिसाचें काम तर अितकें अुत्तम ठरलें कीं तें काम करणारा त्यांच्या जोडीचा दुसरा मनुष्य मिळणें अशक्य आहे असें तज्ज्ञ लोकहि म्हणूं लागले. अशा रीतीने तोतयाचें बंड या नाटकाला मला नाटक मंडळी बरी मिळाली. मंडळींनाहि नाटक चांगले मिळालें व तिचें या नाटकामुळे नांव झालें. तेव्हा मजकडून आणखी कांही नाटके लिहून घ्यावीं अशी अिच्छा या कंपनीला झाली. आणि अेक नाटक पुरें लिहून होअून तें रंगभूमीवर आलें व लोकांना आवडलें, यामुळे दुसरें अेखादें नाटक लिहावें अशी मलाहि हौस अुत्पन्न झाली. त्याप्रमाणें दुसरें नाटक चंद्रगुप्त हें लिहिलें. तें लिहिण्याला कारण वास्तविक चंद्रगुप्तासंबंधाने आवड असें नसून पूर्वापासून चाणक्यासंबंधाने मनावर गंभीर विचारांची पडलेली छाप. पूर्वी हायस्कुलांत मी मुद्राराक्षस नाटक वाचलें होतें, व त्यावरून आर्य चाणक्याच्या कर्तृत्वाविषयीं अेक प्रकारचा ठसा मनावर अुमटून राहिला होता. पण त्याच्या तामसी स्वभावाबद्दल थोडासा रागहि मनांत होता. तेव्हा त्याला मिथ्याप्रतिज्ञ करून त्याची किंचित् फजिती करावी अशी अेक कल्पना सुचून मी चंद्रगुप्ताचें कथानक हातीं घेतलें. तोतयाच्या बंडाला अैतिहासिक कथानकाचाच मुख्य आधार होता. पण माझ्या चंद्रगुप्त नाटकाला अितिहासाचा खरा आधार नसून, कथानक अगदी कपोलकल्पित असें रचलेलें आहे. मात्र वॉल्टर स्कॉटच्या वुडस्टॉक नामक कादंबरींत राजपुत्र चार्लस् याच्या चरित्राचें वर्णन फार वर्षापूर्वी वाचलें होतें, त्याचा या ठिकाणीं किंचित् अुपयोग केला. “दैवहत राजपुत्र स्त्रीवेषाने अेका राजनिष्ठ कुटुंबाच्या संरक्षणांत राहून त्याने शत्रूपासून आपला बचाव करून घेतला ” ही चंद्रगुप्त नाटकांतील मूळ कल्पना होय. पण याच्याच अनुषंगाने, ‘यच्चयावत् सर्व नन्दवंशीयांचा मी संहार करीन’ अशी प्रतिज्ञा चाणक्याकडून करवून तीच पुढे

त्याच्या हातून मी मोडविली आहे. आणि ती मोडविण्याचा प्रकार असा की, जो आपला शिष्य चंद्रगुप्त नन्दांना मारल्यावर त्यांच्या राज्यावर चाणक्याने बसविला, तो मूळ अरण्यांत सोडून दिलेला व नापत्ता झालेला नंदांचाच मुलगा होता ! नंदवधाची शब्दशः प्रतिज्ञा खरी व्हावयाची तर चंद्रगुप्ताचाहि वध चाणक्याला करणे प्राप्त; व तो तर त्याच्या हातून होणे शक्य नाही. कारण त्याला विद्या शिकवून चाणक्यानेच मोठा केला, व त्याच्याच हातून नंदांचा वध व राज्यक्रान्ति करून त्या गादीवर चंद्रगुप्ताला चाणक्यानेच बसविलें. यामुळें आपली प्रतिज्ञा फुकट गेली असें चाणक्याला आपल्या तोंडाने कबूल करावें लागलें. मानी मनुष्याने अशी गोष्ट आपल्या तोंडाने कबूल करणे हीच अीश्वराची अहंकारी मनुष्याला शिक्षा होय या तत्त्वाची मौज या नाटकांत दिसून येते.

(७१) 'तोतयाचें बंड' शोकपर्यवसायी होण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें, व तें पर्यवसान चांगलें साधलें आहे असें मला वाटतें. त्या नाटकांत मी विनोद पुष्कळ ठेवला आहे. परंतु तोतया पुण्यास धरून आणल्याची हकीकत जेथे खरी सुरू होते तेथून पुढे विनोदाचा एक शब्दहि मी ठेवला नाही. आणि नाना फडणवीस व अमला यांच्या प्रवेशापासून तर दुःखभावनेचें जें आभाळ भरून येण्याला सुरुवात होते तें कडेपर्यंत तसेंच टिकतें, व अखेर तें अगदी गडद होऊन अश्रुपाताचा पर्जन्य पडतो. चंद्रगुप्त नाटकाची कल्पना मुळापासून संकटग्रस्त पण शेवटीं आनंदपर्यवसायी आहे. तोतयाच्या बंडापेक्षा यांत विनोद असा कमी आहे, व कहरास्पद प्रसंग अेकामागून अेक वाढत जातात. तरी त्या सर्वांचा अंत कांही तरी आनंदाच्या प्रसंगांत होणार अशी आंतून मनाला अेक प्रकारची जाणीव असते.

(७२) तोतयाच्या बंडावर, त्या वेळीं, वर्तमानपत्रांतून किंवा मासिकांतून परीक्षणात्मक टीका आल्या नाहीत. पुढे पुष्कळ दिवसांनी रा. कोल्हटकर यांनी टीका लिहिण्याला सुरुवात केली. पण लवकरच या नाटकाचा विषय बाजूला राहून त्यांनी नाट्यतत्त्वांच्या चर्चेला जो प्रारंभ केला तिचाच अेक स्वतंत्र ग्रंथ झाला. चंद्रगुप्तावर परीक्षणात्मक अभिप्राय अेकदोन आले. ते दोनहि फार अनुकूल असे होते. पैकी अेक पुण्याचे प्रो.

खाडचे यांनी लिहिला होता, व दुसरा नागपूरचे प्रो. वेहेरे यांनी लिहिला होता असें वाटतें. आणि नाटक रंगभूमीवर आणण्यापूर्वी, महाराष्ट्र मंडळींतील नट रा. कारखानीस यांना सगळ्या नाटकाची तालीम अेका वैठकीस दाखविली. तेव्हा त्यांनी असे अुद्गार काढले कीं, हें नाटक तोतयाच्या बंडापेक्षाहि अधिक चांगलें वठलें आहे. कथानक स्वतंत्र व चांगलें रंगलेलें या दृष्टीने माझ्या सर्व नाटकांत व्यक्तिशः मला तरी हेंच नाटक सर्वांत अधिक आवडतें.

(७३) यानंतर तिसरें नाटक लिहिलें तें कृष्णार्जुनयुद्ध. यांतील कथानक मुळीच स्वतंत्र नाही. ते सर्वच्या सर्व अेका हरिदासी आख्यानावरून घेतलेलें आहे. फक्त प्रवेशरचना व संभाषणांतील खटके, अुत्तरें, प्रत्युत्तरें हीं कपोलकल्पित आहेत. या नाटकांत करुणास्पद असा भाग म्हणजे चित्ररथ गंधर्वाचा होअूं घातलेला वध. पण कांही अंशीं चित्ररथ हा प्रथम दारूच्या धुंदींत असतो तेव्हा त्याचा अुन्मत्तपणा हा हास्यरसपोषक होतो. तसाच दारूची धुंदी अुतरल्यावर तो जो भिन्नेपणा दाखवितो व शोक करतो त्याचाहि परिणाम हास्यास्पदच होतो. नाही म्हणावयाला बिचाऱ्या त्याच्या स्त्रीचें दुःख मात्र खरें वाटतें. गंगाकांठच्या स्मशानांतील प्रवेश अेरवी करुणास्पद व भयानक वाटावयाचे; परंतु आधीपासून नारदाच्या लावालावीचा प्रकार सुसंगत चालू राहिला असल्याकारणाने, समोर स्मशानांत चिता पेटलेली दिसली तरी, ही नारदाच्या कारस्थानाची परिणति व अेखाद्या नव्या विनोदी प्रसंगाची प्रस्तावना असेंच प्रेक्षकाला वाटूं लागतें. या सर्व नाटकांत खरा गंभीर प्रवेश म्हटला म्हणजे अगदी शेवटचा — कृष्ण व अर्जुन यांची प्रत्यक्ष रणांगणावर गाठ पडते तेव्हाचा. त्यांतील अुत्तरें व प्रत्युत्तरें कोटिक्रमाच्या दृष्टीने चटकदार व समर्पक असल्यामुळें, विनतोड प्रत्युत्तराने अुत्पन्न होणारा विनोद या गंभीर प्रवेशांतहि प्रगट होतो. तात्पर्य, या नाटकांतील असा अेकहि प्रवेश नाही की ज्यांत विनोद रंगत नाही व प्रेक्षकाला हसूं येत नाहीं. या नाटकाचा प्रयोग पंढरपुरास प्रथम झाला तेव्हा “ हास्ययुक्त अशा १३४ टाळ्या पडल्या ” असें वर्णन कंपनीतील एका निकाम्या नटाने आठवण ठेवून पत्राने मला कळविल्याचें स्मरतें. पण या संख्येंत विशेष असें कांही नाही. कारण नाटक-गृहांत अेकदा प्रारंभींच

प्रेक्षक हसूं लागले व टाळ्या वाजवूं लागले, म्हणजे एक प्रकारें तोच छंद त्यांना सर्व नाटकभर लागून राहातो असा माझा अनुभव आहे. कदाचित् असेंहि असेल कीं, पंढरपुराचें वातावरण भजनी असल्यामुळे, तेथील प्रेक्षकांना इतर गावच्या प्रेक्षकांपेक्षा टाळी वाजविण्याची अधिक संवय असेल. पण कसेंहि म्हटलें तरी प्रथम प्रयोगापासून त्या नाटकाची लोक-प्रियता सिद्ध झाली, ती पुढेहि सतत कायम राहिली, व नाटक पडलें असें कधी कोठेंच झालें नाही. पण त्यांतहि अेक असा धोका आहे कीं हें नाटक म्हणजे अेकखांबी वंगल्यासारखें आहे. कारण खरोखरच नारदाचें पात्र यांतून काढून टाकलें म्हणजे नाटकांत कांहीच शिल्लक राहात नाही ! आणि नारदाचें काम करणारा मनुष्य जर ढिला मिळाला, किंवा चतुर नसला, तर मात्र नाटक पडल्याशिवाय राहाणार नाही. पण सुदैवाने 'चित्ताकर्षक' मंडळीच्या हातीं हें नाटक असता, त्यांतील मुख्य नट नानबा गोखले हा हें काम नाना फडणिसाच्या कामाभितर्केच अत्तम करी. वास्तविक या नुसत्या नाटकाचें पुस्तक हातांत घेऊन सामान्य वाचकाने वाचलें असतां, नारदाच्या भाषणाच्या 'शब्दांत' विलक्षण असें कांहीच त्याला दिसत नाही. शब्द अगदीच साधे आहेत. कोठेहि नारदाला आवाज चढा करून बोलण्याचाहि प्रसंग आला नाही. पण खालच्या अर्थसप्तकांतल्या अर्थसप्तकांतच जरूर तेवढा व योग्य ठिकाणीं आवाज बदलला, योग्य शब्दावर किंचित् अधिक जोर दिला, व किंचित् ढोंगीपणा स्वरांत आणला, म्हणजे तेवढ्याने नारदाचें पात्र यशस्वी होऊं शकतें. सर्व नाटकभर भरपूर काम असतां नारदाचें काम करणाराला आपण दमलों असें मुळीच वाटण्याचें कारण नाही. आणि आरड्याओरड्याचीं भाषणें न करतां, स्वतः न रडतां न हसतां, केवळ साधीं भाषणें करणाऱ्या पात्राने नाटक रंगतें अशीं या नाटकासारखीं अुदाहरणें फार थोडीं सापडतील असें वाटतें. पण त्याचें श्रेय, नाटकांत कथानकाच्या गुणामुळे सहज अुत्पन्न होणाऱ्या गमतीच्या प्रसंगांना द्यावें लागतें. या अवघ्या नाटकांत अेकहि शब्द असा नाही की जो ग्राम्य किंवा थिल्लर किंवा फाजील थट्टेबाज असा म्हणतां येतील. असें असतां विनोद मात्र सर्व नाटकभर खेळत राहातो. पात्रें देव-गंधर्वादिकांचीं असल्यामुळे नाटक प्रहसनाच्या सदराखाली कोणी ढकलील असें वाटत नाही. तर त्याला 'हायक्लास कॉमेडी' असेंच नांव

मिळेल. रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी हें नाटक पाहिल्यावर व वाचल्यावर " The Most successful comedy in The Marathi Dramatical Literature " असें या नाटकाचें वर्णन मला लिहून पाठविलें. त्यांत मित्रपक्षपाताच्या अतिशयोक्तीचा भाग कांही असला तरी अेकंदरीने त्यांचें वर्णन फारसें चूक नाही असें मला वाटतें. 'फाल्गुनराव किंवा तसबिरीचा घोटाळा' हें नाटक देखील हास्यरसाच्या दृष्टीने फारच चांगलें साधलें आहे; पण त्याला प्रहसनाचें थोडेंसे थिल्लर स्वरूप येतें. पण तें कृष्णार्जुन-युद्धांत येत नाही. हें नाटक माझ्या अितर कोणत्याहि नाटकांपेक्षा मराठी नाटक कंपन्यांना अधिक आवडलें असें दिसतें. कारण संगीत करून द्या अशा मागण्या या नाटकासंबंधानेच अधिक आल्या. 'ललितकलादर्श' नाटक मंडळीला तें देण्यापूर्वी गंधर्व मंडळीने तें मागितलें होतें. तें त्यांना देण्याचें ठरलेंहि होतें. नाटक वाचून घेऊन पात्रांच्या रचनेपर्यंत मजल आली होती. पण मुंबअीची सावकारी व मक्तेदारी या दोन्ही आड आल्याने कंपनीला वचनभंग करावा लागला, व मला स्वतःची निराशा करून घ्यावी लागली. नाटककलेच्या दृष्टीने अेक मोठी हानि झाली ती अशी की, रा. राजहंस म्हणजे बालगंधर्व यांनी या नाटकांत नारदाचें काम करावें असें ठरलें होतें; पण अेकजात स्त्रियांच्या भूमिका घेण्याची परंपरा मोडून, पुरुष पाटांची भूमिकाहि आपण चांगली वठवूं शकतो हें प्रेक्षकजगाला दाखविण्याची बालगंधर्व यांची संधि हुकली.

(७४) माझे चवथें नाटक 'अमात्य माधव' हें लॉर्ड लिटन याच्या 'Richlieu' या नाटकावरून सुचलें. आणि मुख्य कथानक व कित्येक प्रवेशांची ठेवणहि त्या नाटकावरून घेतली आहे. पण कार्डिनल रिचलियो या पात्राच्या बरोबर तोडीचें पात्र माधवाचार्याचें घेतल्यामुळे त्या नाटकाचें निवळ रूपांतराचें स्वरूप जाअून असलीचें त्याला स्वरूप आलें आहे. प्रो. चिंतामणराव भानू यांनी या नाटकाचें परीक्षण 'विविधज्ञानविस्तारांत' करून त्याची फारच स्तुती केली आहे. विद्वत् मुगुटमणी ब्रह्मचारी तपस्वी असतां, त्याबरोबरच राज्यस्थापन व राज्यसंरक्षण असल्या जबाबदारीचीं राजकीय कामें करणारा शुद्धचारित्र्याचा माधवाचार्य हा कार्डिनल रिचलियोपेक्षा पुष्कळच श्रेष्ठ ठरतो. कारण रिचलियो हा फक्त नांवाचा ब्रह्मचारी होता. त्याच्या अंगांतला तांबडा झगा, घर्माध्यक्षाची टोपी, व

हातांतली माळ यांशिवाय धार्मिकतेचें भांडवल त्याच्याजवळ कांही नव्हतें हें इतिहास-वाचकांना माहीत आहे. आणि नाटक लिहितांना मी अितक्या खोल पाण्यांत शिरलों की, शेवटीं माधवाचार्यांच्या खऱ्या वैराग्याचाच गंभीर ठसा वाचकां-प्रेक्षकांच्या मनावर राहतो.

(७५) चित्ताकर्षक नाटक मंडळीला चवथ्या अंका नाटकाची गरज होती. कारण या चार नाटकांच्या संचावर बाहेर कोणत्याहि गांवीं तिला आपला मुक्काम निभावून नेतां येणार होता. मींहि त्या सुमारास लॉर्ड लिटन याचें हें नाटक वाचीत होतों. तेव्हां रूपांतराकरिता माधवाचार्यांची भूमिका सुचली व त्यापुरतें, (मात्र त्या भूमिकेपुरतेंच) तें नाटक यशस्वी झालें. परंतु अतिहासिक नाटक या दृष्टीनें त्याची योग्यता कांहीच नाहीं. तोतयाच्या वंडांत मात्र ही दृष्टि फार चांगली साधली आहे. त्याचा अुत्तम निर्विवाद पुरावा म्हणजे कै. वासुदेवशास्त्री यांचा या नाटकाबद्दलचा अभिप्राय असा होता की, “ निवळ काल्पनिक पात्रें व प्रसंग सोडून दिल्यास खरोखर अतिहासिक पात्रांच्या स्वरूपांत व वर्णनांत काडीचीहि चूक झालेली नाहीं. ” याचें अेक कारण, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, मी हें नाटक लिहितांना तोतयासंबंधी मिळेल तितकी सर्व माहिती अतिहासाच्या पुस्तकांवरूनच नव्हे तर अस्सल अतिहासिक कागदपत्रांवरूनहि मिळविली होती. आणि त्यानंतर अलीकडेहि जे कागदपत्र नवे सापडले आहेत, त्यांनी देखील माझ्या नाटकांतील कल्पनेने बसविलेल्या प्रसंगांचें व भाषणांचें समर्थन होत आहे. पण विजयनगरचा अतिहासच मुळांत पुष्कळसा दंतकथेच्या स्वरूपाचा आहे. यामुळे कोणाच्या अतिहासविषयक अभिरुचीचा अपमर्द माझ्या अमात्यमाधव नाटकाने होण्याचा फारसा संभव नाहीं अेवढीच त्यांतल्यात्यांत बरी गोष्ट. कसेंहि असलें तरी अमात्यमाधव हें माझें सर्वांत नावडतें नाटक आहे. माधवाचार्यांच्या कांहीं कांहीं भाषणांशिवाय, व दुसऱ्या अंका पात्राने केलेल्या त्याच्या वर्णनाशिवाय, त्या नाटकांत माझ्या मनाला बरें वाटण्यासारखें फारसें कांही नाहीं. प्रत्यक्ष प्रयोगांत दोन तीन प्रवेश खटकेदार वठतात; परंतु त्याचें श्रेय मला मुळीच नाहीं. ते लॉर्ड लिटन याच्या पुस्तकावरून बहुधा जसेच्या तसे घेतलेले आहेत. शिवाय हें नाटक रंगभूमीवर फार दिवस राहिलेंहि नाहीं. चित्ताकर्षक नाटक मंडळी अितर चार नाटक

मंडळचांच्या मार्गाने जाअून अल्पायुषी ठरली; व अमात्यमाधव हें नाटक शेवटचें असल्यामुळे त्याचे प्रयोगहि तिच्या हातून फारसे झाले नाहीत. पहिल्या तीन नाटकांपैकी चंद्रगुप्त नाटक हें कांही विशेष कारणामुळे मला स्वतःला अधिक आवडत असलें तरी, त्यांत विनोदाचा भाग बराच कमी असल्यामुळे चित्ताकर्षक नाटकमंडळी त्याचे प्रयोग थोडे कमी करी. मात्र ' तोतयाचें बंड ' आणि ' कृष्णार्जुनयुद्ध ' यांच्यावर त्यांचा भर असून तीं त्यांच्या हातून फार चांगलीं वळत.

(७६) माझीं हीं पहिलीं चार नाटके १९१२ ते १९१५ या तीन वर्षांत लिहून झालीं आणि चित्ताकर्षक नाटक मंडळी मोडल्यामुळें नवीन नाटके लिहिण्याचें माझे काम कांही काळ थांबलें. पण १९१८ सालीं फिरून दोन नाटके लिहिण्याचा प्रसंग आला. तीं ' वीरविडंबन ' व ' संत भानुदास ' हीं होत. नाटक न लिहिलें तरी नाटकाला अुपयोगी पडण्यासारखीं कथानके माझ्या डोक्यांत घोळत असतात. त्यामुळे बलवंत नाटक मंडळीने नाटक लिहून मागतांच विराटपर्वातील अुत्तर गोग्रहणाचा प्रसंग मी नाटक लिहिण्यास घेतला. तो घेण्याचें त्यांतल्या त्यांत अेक विशेष कारण नुकतेंच झालेलें (१९१४-१८) महायुद्ध हें होतें. कीचकवधानंतर लवकरच घडलेला हा प्रसंग असें कल्पून या नाटकाला सुरुवात केलेली आहे. महायुद्ध चाललेलें असतां वीरवृत्तीच्या हिंदी शिपायांना जुलमाने परदेशांत युद्धावर पाठविण्यांत आलें. वाटेल तशी रिक्रूटभरती केली. पण पुष्कळ खरे वीर अज्ञातवासांत राहिले. त्यांना पराक्रम करतां आला नाही. ज्यांनी पराक्रम केले त्यांनाहि त्यांचें यश अुघडपणें मिळालें नाही. भलत्याच्या पराक्रमावर भलत्याची कीर्ति व्हावी अशाहि गोष्टी पुष्कळ घडल्या. अिकडे युद्ध चाललेलें असतां चैनबाजी व रंगेलपणा अिग्रज लोकांचा कमी झाला नव्हता. अित्यादि अनेक गोष्टींचे ध्वनि मनांत सारखे अुमटत असतां हें नाटक लिहिलें गेलें आहे. आणि त्याचे प्रयोग होत असतां, प्रथम कांहीं दिवस, महायुद्धाच्या या आठवणी सामान्य माणसाच्याहि मनांत असल्यामुळें, प्रयोग चालला असतां कांहीं खटकेदार वाक्यांवर नेमकी टाळी पडे.

(७७) ' वीरविडंबन ' नाटकांत अुत्तराचें पात्र मूळ भारतांत आहे त्याप्रमाणेंच मी रंगविलें आहे. मात्र गायनशाळेंतील प्रसंग अतिशयोक्तिपूर्ण

घातले असल्यामुळे, हास्यास्पदतेत माझ्या 'अुत्तरा'ने भारतातील अुत्तरावर ताण केली आहे. परंतु पुढे युद्धावरून परत आल्यावर त्याने आपला सत्कार-समारंभ चालला असतां जो आत्मनिषेध केला, तो भाग मूळ भारतांत नाही; व या प्रसंगाच्या भाषणावरून अुत्तराच्या पूर्वीच्या थिल्लरपणाचें परिमार्जन होअून, त्याच्या मनांत येणाऱ्या पश्चात्तापात्मक सद्विचारांनी त्याच्या स्वभावरचनेत पुढे थोडासा अुठावदारपणा आलेला आहे. रंगशाळेंत बृहन्नडा वेषांत असलेल्या अर्जुनाकडून अुत्तर हा नृत्यगायनाचे पाठ घेत असल्याची कल्पना, व असें थिल्लरपणाचें आचरण तो करीत असतां त्याच्या तोंडून मोठमोठ्या वीरांची तुच्छतागर्भ निन्दा, मी करविली आहे. तो भाग लिहितांनाहि मला मोठी मौज वाटली. पण लाकूड हातभर आणि ढलपी सवाहात असा प्रकार पुष्कळदा नाटकाचा प्रयोग करतांना होत असतो. तसाच या नाटकासंबंधाने थोडासा झाला. कारण नृत्यगायनाचे पाठ घेतांना अुत्तराने घेतलेला अर्धवट स्त्रीवेष व त्याचें अभिनयशिक्षण, यांच्यामुळे कथानकगुणाने त्या प्रवेशाला आधीच हलकेपणा येणारा असून, अुत्तराचें काम करणारा मुलगा फाजील हुशार असल्यामुळे एखादे वेळीं त्याच्या हातून त्या प्रवेशाच्या एका भागाला फारच ग्राम्य स्वरूप येई. म्हणून मला नाटकमंडळीला वरचेवर बजावून सांगावें लागे कीं 'कृपा करा व हा प्रवेश अशा रीतीने अितका रंगवूं नका.' कारण तो अितका विकृत करावा असें माझ्या मनांत मुळांत नव्हतें व तें दिसण्यांतहि चांगलें दिसत नाही. नाट्यांत कांहीं प्रकार सद्विचारीला सोडून होअी. नाटकाच्या अुत्तरभागांत द्रौपदीकडून विराटनगरीचें रक्षण, हातांत हत्यार घेऊन व स्त्रियांना सैनिक बनवून, केल्याचें मी दाखविलें आहे तें अर्थात् सर्वच काल्पनिक आहे. शकुनीमामाची फजिती झालेली मी नाट्यांत दाखविली आहे ती केवळ कथानकाचा जम बसविण्याकरिता. त्याला मुळांत कांही आधार नाही. तसेंच पांडवांच्या शोधाकरिता शकुनीने पाठविलेले गुप्तहेर त्याजकडे परत येअून आपल्या फसलेल्या कामगिरीचें वर्णन करतात असा अेक प्रवेश घातला आहे. त्यांत सरकारी गुप्त पोलिसखात्याचे लोक भत्ते कसे अुपटतात, हवा तितका खर्च कसा करतात, व त्यांतले कांही स्वार्थसाधु तर कांही अगदी मूर्ख कसे असतात, याची जी अेक कल्पना करतां येण्यासारखी आहे ती या प्रवेशांत

मी रंगविली आहे. हें नाटक सर्वस्वी हास्यरसोत्पादक आहे. पण कृष्णार्जुन-युद्ध नाटक व हें नाटक यांतील विनोदांत अेक मोठा फरक आहे. तो असा की, कृष्णार्जुनयुद्ध नाटकांतील विनोद सर्वस्वीं माझ्या मनासारखा, माझ्या अभिरूचीसारखा, म्हणजे केवळ परिस्थितींतून आपोआप निर्माण होणारा आहे. त्यांत अतिशयोक्ति नाही व कृत्रिमपणाहि नाही. पण वीरविडंबन नाटकांतील विनोद बराचसा कृत्रिम आहे. म्हणजे तो साधण्याकरिता अतिशयोक्ति व कृत्रिमपणा यांचा बराच अुपयोग करावा लागला आहे.

(७८) १९१८ सालीं विलायतेस जाण्याकरिता टिळकांबरोबर कोलंबो येथे गेलों. पण आयत्या वेळीं पासपोर्ट रद्द झाल्याने परत आलों. अुलट अिकडे मी विलायतेस जाणार म्हणून खाडिलकर यांचें नांव केसरीवर घालण्यांत आलें होतें. यामुळे मला केसरींत लिहिण्याच्या बाबतींत थोडी विश्र्वांति सहजच मिळाली होती. त्या अवधींत म्हणजे फिरून १९१९ सालीं विलायतेला जाण्यास निघण्यापूर्वी मीं वीरविडंबन नाटक लिहिलें. पण तें प्रत्यक्ष लिहिण्याला मला फार वेळ लागला नाही; व तें किती सहजासहजी हातून लिहून झालें हें त्या नाटकाची मूळची हस्तलिखित प्रत मजजवळ आहे त्यावरून पाहिलें म्हणजे लक्षांत येतें. पदें देखील कांही कांही तालीम चालू असतां, व पदांच्या चाली कानाने अैकत असतां, जागच्याजागीं करून दिली आहेत. याचें कारण नाटक ताबडतोब रंगभूमीवर आणण्याची नाटक मंडळीची जरूरी. नाटकाचा प्रयोग एकंदरीने चांगला होअी. परंतु केव्हा अर्जुनाचें पात्र व केव्हां द्रौपदीचें पात्र हीं कल्पनेप्रमाणें असावीं तशीं शरिराने भरदार नसल्यामुळे रंग चढत नसे. तथापि या नाटकावर बलवंत संगीत मंडळीला एकंदरीने पैसा चांगला मिळाला, व मलाहि त्यांनी मोबदला चांगला दिला.

(७९) माझें शेवटचें नाटक 'संत भानुदास' वन्हाडांत नवीन स्थापन झालेल्या कोणत्याशा अेका (आता नांवहि आठवत नाही) नाटक मंडळी-करिता मीं हे नाटक लिहिलें. राजापूर नाटक मंडळीचें यश पाहून याहि नाटक-मंडळीला साधुसंतांचीं नाटके करावींशीं वाटलीं; व त्यांनीं मला अेखादे संत-चरित्राचेंच कथानक घेण्यास सांगितल्यावरून मी भानुदास-चरित्र घेतलें. ही

नाटक मंडळी पांच-सहा महिन्यांतच नामशेष झाली. पण राजापूरकर नाटक मंडळीने या नाटकाचा प्रयोग वऱ्हाडांतच पाहिलेला होता, यामुळे ती दुसरी नाटक मंडळी मोडतांच राजापूरकर मंडळीने हें नाटक मजकडे मागितलें व मी तें त्यांना दिलें. साधुसंतांचीं नाटके या नाटक मंडळीने लोकप्रिय करून दाखविलीं आहेत यांत शंका नाही. परंतु त्या लोकप्रियतेचें खरें मर्म प्रत्यक्ष संतचरित्र चांगलें रंगविण्यावर नसून, थट पीटमधल्या ग्राम्य लोकांना आतड्याला पीळ पडून हसू येण्यासारखें जे अितर प्रसंग, व अत्यंत विकृत स्वरूपाचे जे अभिनय अितर पात्रें करीत त्यांतच तें मर्म होतें. राजापूरकर मंडळींना संतचरित्राचें माझें नाटक मिळालें, पण त्यांच्या पदरीं ग्रंथकार भलताच पडला. कारण मी हें नाटक आपल्याकडून शक्य तितकें ग्राम्य, व अगदी खालच्या दर्जाच्या अशिक्षित लोकांनाहि पटावें व आवडावें असें करून लिहिलें तरी, चार-दोन वाक्यांशिवाय त्यांत खरा ग्राम्यपणा असा कोठेच अुतरला नाही! यामुळे, म्हणजे केवळ संभावितेच्या दोषास्तव, हें नाटक राजापूरकर मंडळीच्या हाती पडून त्यांच्या दृष्टीने फिकें ठरलें.

(८०) प्रयोगाची ही दृष्टि सोडून दिली असतां माझ्या मते या नाटकांत अेका महत्त्वाच्या प्रश्नाचा खल, अत्यंत साध्या भाषेत, साध्या पात्रांच्या तोंडून चांगला करण्यांत आला आहे. विषय बोलून-चालून गाव-गुंडीच्या रीतीने रंगविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांत अनागुंडीचा राजा व स्वतः भानुदास यांच्याशिवाय अेकहि भलें असें प्रमुख पात्र ठेविलें नाहीं. पण देवस्थानें कशीं निर्माण होतात, मुळांत नसलेलें वैभव त्यांना केवळ यदृच्छेने आणि वाढत्या अंधपरंपरेने कसें प्राप्त होतें, देवस्थानाशीं प्रत्यक्ष संबंध असणारे लोक धार्मिकतेपासून किती दूर असतात, व देवस्थान हा पोट-भरू लोकांच्या लोभवुद्धीचा विषय कसा होअून वसतो, हीच मध्यवर्ति कल्पना सर्व नाटकभर रंगविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. आणि माझ्या मते हा प्रयत्न अत्यंत स्पष्टोक्तिपूर्ण किंवहुना निष्ठुरपणाचाहि झाला आहे. वरील गोष्टी विनोदाला सहजच पोषक होतात, तेव्हा त्यांचा त्या कामींहि मी भरपूर अुपयोग करून घेतला आहे.

(८१) दुर्दैवाने संतचरित्राचेंच कथानक घेतल्यामुळे दैवी चमत्कारा-

सारख्या कांही गोष्टी मनाविरुद्ध व स्वभावाला सोडून मला या नाटकांत घालाव्या लागल्या. परंतु संतचरित्र म्हटलें म्हणजे त्यांत अशा गोष्टी यावयाच्याच. आणि नाटकमंडळीचा दर्जा लक्षांत घेतां, त्यांचा खेळ नीट वठण्याला असल्या अद्भुत गोष्टी चांगल्याच अुपयोगीं पडतात. या दोन्ही दृष्टींनी मला हे दैवी चमत्कार घालावे लागले. पण कथानकाची परिणति किंवा अुलगडा कसा कुशलतेने करावा याकडे या नाटकांत माझी कलादृष्टि नसून, संतचरित्र-वर्णनाच्या पांघरुणाखाली देवस्थानच्या कर्दमांत लोळणाऱ्या मनुष्यरूपी कृमींच्या स्वभावाचें बोधप्रद वर्णनच मला मुख्यतः करावयाचें होतें. आणि या विशेष दृष्टीपुरतें हें नाटक चांगलें साधलें आहे असें माझें मला वाटतें. मग अितरांना काय वाटतें हें माहीत नाही. असें म्हणण्याचे कारण की, नाटक राजापूरकर मंडळी करितात म्हटलें म्हणजे तें पाहाण्याला सुशिक्षित वर्ग सहसा जात नाही. म्हणून ज्या वर्गाचें मत कळावें अशी माझी खरी अिच्छा, त्याचें तें मत कळूं शकत नाही. आणि जो प्रेक्षकवर्ग या मंडळीचीं नाटके पाहावयास नेहमीं जातो त्याच्या दृष्टीने नीरस ठरण्या-अितकें तें (गावगुंडीचें असतांहि) संभावित आहे. त्यांना गुदगुल्या होण्या-सारखीं त्यांत भाषणें नाहीत, व पात्रांनी आपणाकडून फाजीलपणा करण्याचें मनांत आणलें तरी तो साधण्यासारखे प्रसंग नाहीत. मिळून दोन्हीकडून कुचंबणाच !

(८२) छापून प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या नाटकांची ही अशी हकीकत आहे. याशिवाय संपूर्ण न झालेलीं, पण कथानकासंबंधाने निश्चित योजना होअून थोडेंफार लिहून झालेलीं, अशीं कांहीं माझीं नाटके परवापर्यंत पडून होती तीं सर्व मी फाडून टाकलीं. नाट्यलेखनाची हौस असणाऱ्या लेखकांनी यापुढे पूर्वीप्रमाणें आपल्या नाटकांना प्रयोगशरण न मानतां, तीं केवळ वाङ्मयाच्या दृष्टीने लिहावीं. चित्रें वगैरे न घालतां अितर पुस्तकांप्रमाणें तीं प्रसिद्ध करावीं. मग तीं वाचून कोणी नाटक मंडळ्यांनी प्रयोगाची परवानगी मागून रंगभूमीवर आणलीं तरी वाहवा न आणलीं तरी वाहवा असें समजून चालण्याची वेळ आली आहे. नाटकावर चार पैसे मिळवावे अशी आता मला अपेक्षा नाही, व अितर नाटककारांनीहि ती आता धरूनये. चित्रें घालण्याची वहिवाट विलायती किंवा युरोपियन नाटकांच्या

पुस्तकांत नाही ती सोयीचीच आहे. केवळ वाङ्मय म्हणून लोक नाटकें वाचावयाला शिकले तर तें हवें आहे. शिवाय नाटक व कादंबरी यांतलें अंतर होऊन तितकें काढून टाकावें, अशी अेक माझी कल्पना आहे. तिचाहि त्यांतल्या त्यांत प्रयोग होऊं शकेल.

(८३) त्याचा प्रकार असा. कादंबऱ्यांच्या जुन्या पद्धतींत आता फरक करण्याची वेळ आली आहे. तो फरक हा की, वर्णनें किंवा ग्रंथकर्त्यांचें पाल्हाळिक विवेचन यांना रजा द्यावी, आणि बहुतेक सर्व कादंबरी संभाषणात्मक असावी. रा. हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्या पहिल्या प्रकारच्या असून या प्रकारामुळेच मधून मधून त्या कंटाळवाण्या होतात. अलुट अलेक्झांडर ड्यूमा या परेंच कादंबरीकाराचीं पुस्तके घेतलीं तर, शेंकडा पंचाण्णव अितका त्यांतला भाग संभाषणात्मक असतो म्हणून तीं चटकदार वाटतात. ड्यूमाच्या कादंबऱ्याहि कंटाळवाण्या होतात. पण त्याचीं कारणें वेगळीं होत. तीं अशीं की, त्या फार मोठ्या, कथासूत्र चांगलेंसें संभाळलें जात नाही, प्रवेश अडते व असंबद्ध फार, आणि कांही कांही प्रसंग ठरीव कायम ठशांचे. पण ड्यूमाची संभाषणात्मक पद्धति अनुसरून सुमारें अडीचशें पानांची कादंबरी, मधून मधून अगदी अवश्य तितकीच लहान वर्णनें किंवा विचार घालून लिहिलीं असतां, ती या दिवसांत वाचकांना आवडेल. आणि त्यांतच हेंहि साधेल की, निरनिराळीं प्रकरणें हेच जसे कांही नाटकांतील प्रवेश होतील, व मधलीं वर्णनें व विचार काढून टाकून दिले, किंवा तेच कोणा पात्रांच्या तोंडीं बसविले की, थोड्या सांधजोडीच्या प्रयत्नाने कादंबरींतून नाटक तयार होऊील. कादंबरींतील वर्णनें व आत्मविश्लेषणादि चर्चा हीं नाटकांतील आत्मगत भाषणाप्रमाणे कंटाळवाणीं होतात. म्हणून तीं दोनहि निघून गेल्यास कादंबरी व नाटक हीं पुष्कळांशीं अेकरूप होऊन, किंचित् प्रयत्नाने त्यांचें अेकमेकांत रूपांतर होऊं शकेल अशी माझी कल्पना आहे. आणि तसें झाल्याने नाटकांच्या प्रकारांत वाङ्मयाला जें पारतंत्र्य आज आलें आहे तें जाऊन, कादंबऱ्यांच्या प्रकारांतलें स्वातंत्र्य येऊील. असली कादंबरी छापली तरी ती म्हणजे हटकून विकली जाऊन खपेल असें नाही. कारण हें निवळ तंत्र झालें. पण नाटकापेक्षा अधिक पुढे येऊन वाचकांच्या हातीं जाण्याला तिला अधिक वाव मिळेल.

(८४) नाट्यवाङ्मयाच्या दृष्टीने पाहतां त्यांत मला निबंध-वाङ्मयाअितकें यश आलें नाहीं. याचें मुख्य कारण असें की, नाटकांत भावनेला प्राधान्य असून अतिशयोक्ति हा जवळ जवळ तिचा आत्मा होअून राहिला आहे. पण या दोहोंचीहि माझ्यामध्ये वरीच कमतरता आहे. माझ्याहि नाटकांत भावनात्मक प्रवेश नाहींत असे नाहीं. अुदाहरणार्थ, तोतयाच्या वंडांतील पार्वतीवाअीसंबंधाचे बहुतेक प्रवेश करणरसाच्या दृष्टीने चांगले साधले आहेत. त्याचप्रमाणें चंद्रगुप्त नाटकांतले अेकदोन प्रवेश प्रेक्षकांना हटकून रडवितात असें मी पाहिलें आहे. परंतु अेकंदरीने भावना कमीच, व असली तरी ती युक्तिवादावर अधिष्ठित झालेली असते. तोतयाच्या वंडांतील नाना फडणवीस व पार्वतीवाअी यांच्या प्रवेशांत प्रेक्षकाला हटकून रडूं येतें हें खरें असलें, तरी तो 'बौद्धिक' भावनेचाच प्रकार होय. अथपासून अितिपर्यंत तो सर्व प्रवेश म्हणजे मला प्रिय असलेल्या युक्तिवादात्मक भावनेचा, माझ्या हातून वठलेल्यांत सर्वांत अुत्तम, नमुना आहे. सर्व भाषण युक्लिडच्या अेखाद्या सिद्धान्ताप्रमाणें साखळीने बांधलेलें असून बुद्धिवान् मनुष्यालाहि तें दुतर्फी विनतोड वाटतें. आणि जेव्हा परस्परांना अडविणारी नाना फडणवीस व पार्वतीवाअी दोघेंहि रडूं लागतात, तेव्हा लौकिक न्यायकोटांत कधीहि पाहावयास न मिळणारा, म्हणजे अुभयपक्षांचेहि वकील किंवा वॅरिस्टर, आपली तक्रार सांगतां व अेकतांहि, डोळ्याला हातरुमाल लावून रडत आहेत, असा अेक प्रकारचा देखावा त्या प्रवेशांत पाहावयास सापडतो ! माझ्या नाटकांत कडचावरून कोसळणाच्या जलप्रवाहाप्रमाणें भावनेचा ओघ किंवा वेग नसून, जमिनीच्या आधाराने म्हणूनच कमजास्त प्रमाणाने केवळ स्थानपरत्वे वेंगवान, अशा जलप्रवाहाप्रमाणें असतो. माझी विनोदबुद्धि तीक्ष्ण असल्यामुळे सद्भावनेचीहि अतिशयोक्ति मला खपत नाहीं ! ! त्याचप्रमाणें 'मेलो-ड्रॅमॅटिक' असें ज्याला अिग्रजींत म्हणतात तसलेंहि कांही माझ्या नाटकांत असत नाहीं. याच्या अुलट निबंधात्मक गद्याची भूमिकाच मुळांत युक्तिवादावर रचलेली असल्यामुळे, मला साधणारी मर्यादित नेमस्त भावना त्यांत मधून मधून शोभून जाते, व गद्याला जरूर तितका अुठावदार-पणा आणते.

(८५) भावनेच्या खोलपणांत कोल्हटकरहि कमीच पडतात. त्यांच्या कल्पनेची व कोटिवाजपणाची भरारी माझ्याहून फार अंच असल्यामुळे ते प्रेक्षकांना—पण फक्त त्यांतल्या त्यांत कांही वर्गाना—अधिक खुलवू शकतात. पण करुणरसाच्या दृष्टीने माझे कांही प्रवेश त्यांच्या अशा कोणत्याहि प्रवेशापेक्षा अधिक चांगले वठतात. खाडिलकर व गडकरी या दोघांनाहि आम्हां दोघापेक्षा रसोत्कर्ष अधिक साधतो. मात्र कोल्हटकर हे जरी विनोदी व कोटिवाज आहेत तरी ग्राम्यपणाच्या बाबतींत त्यांना खाडिलकर व गडकरी यांच्यापुढे हारच खावी लागते ! कोल्हटकरांची भाषा कृत्रिम, बोजड, व कल्पना सुंदर पण समजण्याला थोड्या कठिण असतात. यामुळे त्यांचीं नाटके खाडिलकर व गडकरी यांच्या नाटकांअितकीं प्रेक्षकांच्या अंतरंगांत शिरत नाहीत.

अशा कांही नाट्यगुणांत माझीं नाटके या तीनहि नाटककारांच्या नाटकांपेक्षा नीरस आहेत. पण अभिरुचीच्या दृष्टीने तीं त्या सर्वांपेक्षा अधिक बरीं आहेत असें मला वाटतें. आणि याचें अेक प्रत्यंतर असें की, अभिरुचीच्या दृष्टीने या तिघांच्याहि नाटकांतील कांही कांही प्रवेशांवर जशी कडक टीका झाली आहे तशी माझ्या नाटकांतील अेकाहि प्रवेशावर कधी झाली नाही. हे तिघेहि चांगल्याप्रमाणें वाडितांतहि परमावधीस जातात. माझ्या नाट्यरसाचा घोडा कोणालाहि केव्हाहि ठाणबंद किंवा मैदानांत अुभा असाच दिसेल. पण या तिघांच्याहि नाट्यरसाचा घोडा, खरखरीत जमीन दिसली असतां पाठ खाजवून कंडू शमविण्याकरिता, पाठीवर पडून व चारहि पाय वर करून, मनसोक्त लोळण घेणाऱ्या घोड्यासारखा केव्हा केव्हा तरी प्रेक्षकाला अप्रियदर्शन वाटल्यावाचून राहणार नाही. हें तरी वस्तुगत गुणावगुणांचेंच विवेचन झालें. कारण आजकाल मराठी नाटकांची योग्यता त्यांच्या लोकप्रियतेवरून ठरते, व लोकप्रियतेचें माप म्हणजे पैशाची पिशवी हें तर अुघडच आहे. पण लोकाश्रय हा कित्येक नाटकांसंबंधाने त्यांतील काम करणाऱ्या पात्रांवर म्हणजे 'पार्टी'वर अवलंबून असतो. नाटके खाडिलकरांचीच पण त्यांतल्या कित्येकांचें यश केवळ बालगंधर्वांवरच अवलंबून आहे. अितर कोणा नटाने तींच नाटके

केल्यास त्यांचें अुत्पन्न व त्या दृष्टीने त्यांची लोकप्रियता किती खाली अुतरेल याची कल्पना सहजच करतां येते.

(८६) अशा रीतीने नाटकांना आलेली प्रयोगशरणाता काढून टाकल्यास नाट्यवाङ्मयाला पुष्कळच वाव आहे, आणि वाङ्मय या दृष्टीने नाटकाचें चीज होण्यास हरकत नाही. या वावतीत मी तरी सहीसलामत सुटून गेलों असें आठवून बरें वाटतें. विद्याच्या कोल्हटकरांचें मात्र तसें ज्ञालें नाही. माझा नाटक लिहिण्याचा व्यवसाय थांबल्याने तें कोणी कंपनी करील अशी आशा करण्याचें कारण नाही, व न केल्याने निराशेचा संभव राहिला नाही. पण गंधर्व मंडळीने कोल्हटकरांचें 'सहचारिणी' नाटक टाकून दिल्यानंतरहि त्यांनी तीन-चार नाटके लिहिलीं, व तीं कोणीहि प्रयोगाकरिता न घेतल्यामुळे त्यांची बरीच निराशा जाली. शेवटीं शेवटीं नाटक लिहिण्याचे श्रम करून, तें कसें तरी अेखाद्या मासिक पुस्तकांतून कां होअीना छापून प्रसिद्ध जालें म्हणजे मिळविलें, असें त्यांना होअून गेलें. अशा लोकोत्तर नाटककाराचा असा न्हास जालेला पाहून कोणालाहि वाअीटच वाटे. पण त्याला अेक-दोन कारणेहि आहेत. कोल्हटकरांनी स्वतःच मूळ नाटककारांना व नाटक मंडळाचांना हास्यरस-प्रधान नाटकांचें अुदाहरण घालून देअून जें वळण लावून दिलें, तें पुढे अितकें आस्थेने गिरविण्यांत आलें की 'शिष्यांनी गुरुजींचा पराभव' केला व त्यांना मागे टाकलें. दुसरेंहि अेक कारण असें दिसतें की, कोल्हटकरांच्या पहिल्या पहिल्या नाटकांतील प्रतिभा लोपून त्यांचीं कथानकें दिवसेंदिवस अधिकाधिक क्लिष्ट, किचकट व गुंतागुंतीचीं होअूं लागली. मूकनायक हेंच त्यांचें अेक नाटक अजून रंगभूमीवर टिकून राहिलें असून, अजूनहि रसिक प्रेक्षकांना पहिल्या दिवसासारखा आनंद देतें. त्यांचीं 'मतिविकार' व 'वधूपरीक्षा' हीं जुनीं नाटके चांगलीं करण्यासारखीं म्हणजे लोकांना आवडण्यासारखीं आहेत. पण अलीकडे, 'नवें नाटक' ही अेक 'वेडाची भाषा' होअून बसल्यामुळे, नाटक कंपन्या जुन्या चांगल्या नाटकांचेंहि पुनरुज्जीवन करण्यास धजत नाहीत. परवा परवापर्यंत दोन-तीन चांगल्या गद्य नाटक मंडळाचा असतां, माझ्या तोतयाचें बंड या नाटकालाहि कोणी प्रयोगा-

करिता हातीं धरीत नव्हत्या, यावरून या वेडाच्या भाषेची मजल कोठवर गेली आहे हें कळून येतील. माझ्या अितर नाटकांवरून मी कांही म्हणत नाही. पण 'तोतयाचें बंड' व 'कृष्णार्जुनयुद्ध' हीं नाटके रंगभूमीवर नेहमीं राहण्यासारखी आहेत असें मी म्हटलें तर तें शोभणार नाही असें कोणी म्हणू शकणार नाही !

(८७) गडकऱ्यांचीं देखील कांही नाटके (अ. प्रेमसंन्यास) पुढे पुढे मागे पडलीं. अेकच प्याला, पुण्यप्रभाव, व भावबंधन हीं टिकून होतीं. पण अेकच प्याल्याला आधार केवळ गंधर्व मंडळीचा मिळाल्यामुळे ! पुण्य-प्रभाव हेंच नाटक खरोखर रंगभूमीवर नेहमी टिकण्यासारखें आहे. भाव-बंधन हें लोकांना अितके कसें आवडतें याचें मला गूढच आहे. कोल्हटकरां-प्रमाणें खाडिलकरांचेहि नाट्यदोष दिवसेंदिवस वाढत जाऊन त्यांचे खरे गुण कमी कमी होऊं लागले होते. त्यांतूनहि त्यांना गंधर्व मंडळीचा आश्रय मिळाल्यापासून, केवळ अेका मुख्य स्त्री-पार्टापुरतें पाहून, त्याच्यावरच भर ठेवून, नाटक अेरवीं वाटेल तसें लिहिण्याचा प्रघात त्यांनी घातल्यापासून, खाडिलकरांचें यश व बालगंधर्वाची स्त्रीपार्ट करण्याची पात्रता हीं दोन्ही समांत ठरणार अशी भीति वाटली व ती खरी ठरली. खाडिलकरांनी अहमदाबादेच्या तुरुंगांत सावित्री नाटक गंधर्व नाटक मंडळीकरिता लिहिलें; पण मंडळी तें बसविण्याला तयार नव्हती, अशी कुजबुज नुकतीच मी अंकली व ती खरी असण्याचा संभव आहे. तात्पर्य, नाटक मंडळांचापासून स्वतंत्र स्वावलंबी व प्रयोगाला अशरण असें राहण्याची हिमत नाटककार धरतील तरच महाराष्ट्रांतील नाट्यवाङ्मय आपलें अुच्च स्थान संभाळून राहिल असें वाटतें.

(८८) असो. वर परिच्छेद (८३) यांत सांगितलेल्या दृष्टीचा प्रयोग मीं केसरींत लिहिलेल्या कादंबरींत करून पाहिला. विश्रांतीकरिता अर्धपगारी रजा घेतली होती. संस्थानी राजकारण डोळ्यापुढे होतें. तेव्हा तो विषय कादंबरीकरिता घेतला. हीच माझी पहिली कादंबरी. हींत अुगाच वर्णना-करिता म्हणून वर्णनें नाहीत. बहुतेक भाग संभाषणात्मक आहे. शेवटीं नायिकेने नायक संस्थानिकाला सुचविलेला स्वराज्याचा नमुना कित्येक

वाचकांना 'अपुरा, निराशाजनक व असमाधानकारक' वाटतो. पण राजांच्या लोभीपणाबरोबर सामान्य प्रजेची स्वराज्य चालविण्याची अपात्रताहि माझ्या मनांत डोकावत असते. कलेच्या दृष्टीने या कादंबरींतील दोनहि स्त्री-पात्रें मला स्वतःला रम्य वाटतात. अेका पात्राच्या रूपाने तरुण सुशिक्षित कुमारीचें चित्र आदर्शभूत असें रंगलें आहे; व दुसऱ्या स्त्री-पात्राच्या द्वारें सावत्रपणाची भावना न मानणारी, अुदात्त स्वभावाची, व वृद्ध पतीशीं लग्न झालें असतां आपलें शील शुद्ध ठेवणारी, अशी आदरणीय स्त्री रंगविली आहे. प्रभाकराची भूमिका आजच्या पाणीदार बंडखोर पण भोळ्या निःस्वार्थी सात्त्विक 'गुंडा'ची आहे.

दुसरी कादंबरी 'बलिदान' ही माझ्या चारहि कादंबऱ्यांत मला अधिक आवडते. तींत भावना भरपूर खेळविली गेली आहे, व मला आवडणाऱ्या लहान मुलाविषयीच्या वात्सल्यभावनेवर सर्व कथानक आधारलेलें आहे. या कादंबरींतील कांही भाग अन्योक्तीच्या स्वरूपाचे आहेत. समस्त वैदिकांची आंवळ्यांची मोट बौद्धांना विरोध करण्याकरिता कशी बांधावयाची, हा भाग वक्रोक्तिगर्भ असून त्याचा बोध पक्षोपपक्षांच्या बळावर आधारलेल्या कोणत्याहि आधुनिक चळवळींना लागू पडण्यासारखा आहे. नीला या पात्राचें अुच्छिन्न जीवन, तिला वाटणारे अेका परक्या लहान वाळाविषयीचें प्रेम, आणि त्याचे प्राण वांचविण्याचे तिचे प्रयत्न, हा भाग जितका अुदात्त तितकाच अंतःकरणाला भिनणारा आहे. या कादंबरींत अेक तरुण जोडपें मीं आणलें आहे. त्याची ठेवण प्रेमावर अधिष्ठित असतां हि त्याची प्रणयभावना सात्त्विक ठेवलेली असून, मला आवडणारा संयम त्यांच्या संबंधांत रेखाटण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. मला या कादंबरींत सर्वांत आवडणारी गोष्ट ही की, कथानकाचा काळ फार प्राचीन असा घेतला असतां, तींतील सर्व वातावरण तत्कालीन असेंच ठेवण्याचा मी कसोशीने प्रयत्न केला आहे. आधुनिक स्वरूपाच्या कोणत्याहि कल्पनेने त्या वातावरणाचा भंग मी बहुधा होअूं दिलेला नाही.

'कावळा व ढापी' ही माझी तिसरी कादंबरी आधुनिक स्वरूपाची आणि बलिदान कादंबरीच्या अगदी उलट स्वभावाची आहे. तिला गुप्त

पोलिसाच्या चातुर्यविषयक कादंबरीचें रूप शेवटीं आलें असलें, तरी मुख्य अद्देश केवळ तत्त्वचिकित्सक कसा आहे, हें मीं त्या कादंबरीच्या शेवटीं सविस्तर विवेचन करून सांगितलें असल्याने येथे सांगत नाही. ही कादंबरी देखील माझ्या आवडीप्रमाणें बहुतेक सर्व संभाषणात्मक आहे. यांतील कोणतेंहि पात्र म्हणण्यासारखें चांगलें रंगलेलें नाही. पण सगळ्यांचा संच एकत्र घेतला असतां, तो कादंबरीच्या मुख्य हेतूला पोषक असा झाला आहे. या कादंबरींत दोनच प्रणयप्रसंग आहेत. पैकी एक संभावित विलायती थाटाचा, व दुसरा आपल्या देशी आधुनिक अभिरुचीचा असा आहे. माझ्या सर्व नाटक-कादंबऱ्यांत दोनच प्रवेश-प्रसंग अत्तान किंवा फाजील प्रणयाचे आहेत. पैकीं अेक तोतयाच्या वंडांतील वगंभट व विडाई यांचा, आणि दुसरा 'कावळा व डापी' यांतील जंबू व विवा यांचा. ही कादंबरी खरी वास्तववादी म्हणतां येईल. कारण तीत्र बुद्धीचे सुशिक्षित लोकहि प्रसंगविशेषीं बुद्धिप्रामाण्य विसरून अतर्कित बाह्यशक्तिदर्शनाने भांवावून गेल्याचीं अुदाहरणें हल्लीच्याहि काळांत माझ्याप्रमाणें अितर अनेकांनी पाहिलीं असतील !

माझी चवथी कादंबरी 'कोंकणचा पोर'. ही कादंबरी वॉल्टर स्कॉटच्या 'विवटिन डरवार्ड' या कादंबरीच्या स्वरूपाची आहे. तिचा हेतु सर्वस्वीं अितिहास-दर्शनाचा असून पार्श्वभूमि सर्वस्वीं प्रादेशिक कोंकणी आहे. माझे फारच थोडे दिवस कोंकणांत गेले आहेत, तथापि कोंकणांतील जीवन मला फार प्रिय वाटतें. म्हणून तें प्रादेशिक जीवन शक्य तितकें यथार्थ रंगविण्याचा प्रयत्न मी केला आहे. 'मराठे व अिग्रज' या माझ्या अितिहास-ग्रंथाची पुरवणी 'कोंकणचा पोर' ही कादंबरी ठरते, व तशीच ती योजलेली आहे. या कादंबरींत कोणतेंच पात्र हातीं घेअून त्याचा स्वभाव मला पद्धतशीर रंगवितां आलेला नाही. अेकच अेक स्त्रीपात्र घातलें आहे. तें अगदीं नांवाला म्हटलें तरी चालेल. यामुळे अितिहासाची आठवण किंवा त्याचें प्रेम नसलेला मनुष्य ही कादंबरी वाचील, तर तो तिजवर अगदी नाराज होअील यांत शंका नाही. अलीकडच्या जॉर्जेट पातळवजा कादंबऱ्या वाचणाराला माझी ही कादंबरी म्हणजे जुन्या काळचा वुरणूस वाटेल ! पण कादंबरीची माझी कल्पना हल्लीच्या प्रथित यश कादंबरीकारांच्यापेक्षा वेगळी आणि अधिक विस्तृत आहे अितकेंच मी म्हणतो.

माझ्या कादंबऱ्या व नाटके या दोहोंसंबंधाने दोन सर्वसामान्य विधाने करतां येतील. अेक असें की, मला अस्सल दुष्ट मनुष्य म्हणजे काव्य-नाटकांतला खलनायक (व्हिलन) मुळीच रंगवितां आला नाही. याचा अर्थ, अितर कोणा ग्रंथकारांनी ते चांगले रंगविले म्हणून ते माझ्याहून अधिक दुष्ट बुद्धीचे आहेत असा नाही. तर माझ्या कल्पनाशक्तीचा पल्लेदारपणा कमी अितकाच त्याचा अर्थ. दुसरें असें की, माझ्या कादंबऱ्या-नाटके यांतील पुरुषपात्रापेक्षा स्त्री-पात्रें अधिक चांगलीं रंगविलीं गेलीं आहेत. अुदाहरणार्थ, पार्वतीवाअी, अमला, तारिणी, विमल, नीला अशीं पात्रें निर्माण करतां आल्याचा मला अभिमान वाटतो.

(८९) आता मराठीशिवाय मला समजतात अशा कांही अितर भाषांविषयी थोडें सांगतों. भाषाविषय व वाङ्मय यांच्या स्वाभाविक गोडीमुळे मी अिंग्रजी वाङ्मय पुष्कळच वाचलें. परंतु त्या मानाने संस्कृत फारच थोडें वाचलें. संस्कृताशिवाय अितर कोणतीहि भाषा शिकलीं नाही याचें मला वाअीट वाटतें. ज्याला सामान्यतः भाषाविषयाची गोडी असते आणि ज्याला वाङ्मयात्मक लेखनाची हातोटी साधलेली असते, त्याल परभाषा शिकणें फारसें अवघड जात नाही असें म्हणतात. या दृष्टीने पाहतां मी परभाषांपैकी निदान परेंच, व देशी भाषांपैकी कानडी, गुजराती, हिंदी, बंगाली अितक्या भाषा थोड्याशा प्रयत्नाने शिकू शकलीं असतों. पण तें माझ्या हातून घडलें नाही. देश-भाषांपैकी बंगाली मी अेकवेळ शिकलीं होतों. पूर्ववयांत मी अेका बंगाली पुस्तकाचें भाषांतर छापून प्रसिद्ध केले. दुसऱ्या अेकाचें निमेंशमें करून ठेवले पण छापलें नाही. मला हिंदी चांगलें कळतें. हिंदी भाषेंतील लेख व्याख्यान अेकलें असतां त्यांतील शेंकडा नव्वदपंचाणव अितका भाग मला समजतो. परंतु हिंदी व्याकरणाचा अभ्यास केलेला नाही, व अस्सल हिंदी शब्दभांडारहि अगदीच नेतावाताचें. यामुळे मला हिंदी चांगलें लिहिण्याअितकें येत नाही. पण कोणीहि माझ्या बरोवरीचा हिंदी गृहस्थ जितकें मराठी लिहील त्यापेक्षा मी हिंदी अधिक चांगलें लिहूं शकेन असा मला विश्वास वाटतो. आणि याचा अेकदा सहज अनुभवहि आला.

भारत प्रेसोपेतक संस्था

११११ अकाशिक पठ. अठ. अका.

अका अकाशिक पठ. अठ. अका.

(१०) १९२९ सालीं मी जबलपूर येथे भरलेल्या 'हिंदु महासभे'च्या अधिवेशनाचा अध्यक्ष होतो. त्या वेळीं अध्यक्ष या नात्याने मी लिहिलेल्या अग्रजी भाषणाचा हिंदी तर्जुमा सभेच्या चालकांनी हिंदींत करवून छापून घेतला होता. त्यावरून मी आपले सर्व भाषण हिंदींतूनच वाचून दाखविलें. तें मी विनचूक अितकेंच नव्हे, तर शब्दांवर यथायोग्य जोर देऊन व योग्य अुच्चार करून वाचून दाखविलें असें म्हणून, तेथील प्रमुख लोकांनी मला शावासकी दिली. पण या छापील भाषणाशिवाय अगदी आयत्या वेळी अेक पानभर मजकूर मी स्वतः वेगळा हिंदींत लिहून काढला. कारण जबलपुरास पोचल्यावर तेथील लोकांनी माझी मिरवणूक काढून जें मोठ्या थाटाने स्वागत केलें, त्याबद्दल मला लोकांचे आभार मानावयाचे होते. अर्थात् हा आयत्या वेळचा मजकूर छापील भाषणांत घालणें शक्य नव्हतें. पण तो अवश्यहि होता. म्हणून मीच तो लिहून काढला व पंडित मदन मोहन मालवीय यांना दाखविला. त्याचें त्यांना विशेष आश्चर्य वाटलें. त्यांनी अेकदोनच ठिकाणीं किंचित् दुरुस्ती केली, व बाकीचा सर्व प्रबंध बरोबर आहे असें सांगितलें. तसेंच पूर्वी मुझफरनगर येथे असाच अेका सभेचा मी अध्यक्ष असतां तेथेहि, मला हिंदी अितकें चांगलें कसें समजतें व बरोबर वाचतां येतें, याविषयी तेथील लोकांनीहि आश्चर्य प्रकट केलें होतें. तीच गोष्ट पुण्यांतील हिंदी साहित्य-संमेलनप्रसंगीहि घडली.

(११) पण हिंदी व मराठी लोकांच्या भाषाज्ञानासंबंधाने परस्पर असा फरक नेहमीच पडतो. याचें अेक कारण असें की मराठी भाषा, म्हणजे तिचें व्याकरण, हें हिंदी व्याकरणापेक्षा अधिक अवघड आहे. दुसरें असें की, हिंदी प्रांतांतील लोकांच्या कानांवर वर्षानुवर्षांत मराठी भाषा जितकी पडते त्यापेक्षा आम्हां महाराष्ट्रांतील लोकांच्या कानांवर हिंदी भाषा नेहमीं पुष्कळ अधिक पडते. तिकडल्या प्रांतांत निव्वळ महाराष्ट्रीय लोकांची वस्ती फार थोडी. पण अिकडे मुसलमान व परदेशी हिंदु वसाहतवाले व्यापारी तसेच भय्ये हे घरीं व बाहेर हिंदी व हिंदुस्थानी बोलतात. किंबहुना अिकडील कोणत्याहि मोठ्या गांवच्या बाजारांत निम्माशिम्मा व्यवहार हिंदी भाषेंतूनच चालतो. आमच्या अिकडील ब्राह्मणांच्या बायकांपेक्षा अितर जातींच्या बायकांना हिंदी अधिक समजतें. नागपूर प्रांतांतले माधवराव सप्रे, कानपूरचे पराडकर,

वगैरे महाराष्ट्रीय लोक हिंदी भाषा लिहिण्यांत अितके निष्णात आहेत की त्यांचा हात हिंदी लेखकहि धरणार नाहीत. पण हिंदी मातृभाषा असणारे पण चांगले मराठी लेखक किती झाले ? माझे गुजरातीचें ज्ञान हिंदीपेक्षाहि पुष्कळच कमी आहे. ती भाषाच महाराष्ट्रांत हिंदीपेक्षा कमी प्रसृत आहे. यामुळे महाराष्ट्रियांना हिंदीपेक्षा गुजराती कमी येतें. वडोदें प्रांत गुजरात वगैरेमध्ये राहाणाऱ्या महाराष्ट्रियांची गोष्ट मात्र वेगळी. तेथे काका कालेलकरांसारख्या गृहस्थांनी गुजराती लेखक म्हणून जसें नांव केले तसें कोणत्याहि गुजराती मनुष्याने मराठी लेखक म्हणून नांव केलेलें नाही. कानडी मात्र मला दहापांच वाक्यांअितकेहि येत नाही. याचें कारण कानडी कानावरून जात नाही असें नाही; तर ती भाषाच अवघड व संस्कृतापासून अगदी सुटून आहे. अुलट अुच्च प्रतीचें हिंदी, गुजराती, बंगाली घेतलें तर त्यांतले साठ पाअुणशें टक्के शब्द जवळ जवळ सारखे म्हणजे संस्कृताशीं संबंध असलेले, असेच आढळतील.

(१२) मला संस्कृत भाषेची व वाङ्मयाची फार आवड आहे. 'संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन' या माझ्या निबंधांत ती चांगलीच दिसून येते. हायस्कुलांत असतां मी अमरकोश (कांड १) पाठ केला होता. त्याचप्रमाणें रूपावली व समासचक्र घोकलें होते. रघुवंशाचे दोनतीन सर्ग वाचले होते. डॉ. भांडारकर यांच्या संस्कृत शालोपयोगी पुस्तकांपलीकडे व्याकरणांत माझी मजल गेली नव्हती. पण आपटे यांच्या ग्रंथांतील अुतारे सुभाषित-संग्रह अित्यादिकांचें वाचन माझे मधून मधून होत असे. तथापि संस्कृत भाषेचा पद्धतशीर अभ्यास असा नाहीच म्हटलें तरी चालेल. कॉलेज सोडल्यानंतर मी संस्कृताचा ग्रंथ क्वचितच वाचला असेल. नाही म्हणावयाला, केवळ विनोदस्थळें हुडकून तीं 'सुभाषित व विनोद' या विषयावरील पूर्वीच्या ग्रंथांत अुदाहरणादाखल घालण्याकरिता, मी अनेक संस्कृत काव्य-नाटकें चाळलीं. पण तेव्हाहि त्याचा अभ्यास असा केला नाही. मग स्वतः संस्कृत लेख मी कोठून लिहिणार ? आणि त्यांना संधि तरी कोठें होती ? तथापि संधि येतांच माझी संस्कृताची आवड जागृत होअी. त्याप्रमाणें प्रथम १९०६ सालीं, किलॉस्कर नाटक गृहावर अेखादें अुचित वचन पाहिजे होतें म्हणून मी खालील श्लोक मुद्दाम तयार करून दिला—

प्रज्ञा-विघृष्ट-प्रतिभा-मणिदीपप्रकाशितं
संसारालेख्यभांडारं पश्येदं रंगमंदिरम् '

नाटकगृहाच्या या वर्णनांत थोडक्यांत सर्व कांही त्याविषयीचें मर्म आलें आहे.

(९३) यानंतर ता. २० जुलै १९२० रोजीं वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या अध्यक्षतेखाली 'अतिहास व अतिहाससंशोधन' या विषयावर भा. अि. सं. मं. च्या विद्यमानें माझे व्याख्यान व्हावयाचें रलें. तेव्हा त्या प्रसंगाकरिता मी, सुभाषितपद्धति डोळ्यांपुढे ठेवून, अतिहाससंशोधक-वर्णनपर असे खालील संस्कृत श्लोक केले—

“ अदुध्वस्तवर्णरुचिचित्रकलापहर्म्यः

विच्छिन्नलेखनपुराणशिलासनस्थः ।

दुष्क्रीटभुक्तशतपत्रपटोत्तरीयः

निर्मूल्यनाणकगणैः परिपूर्णकोशः ॥ १ ॥

नष्टाधिकारपरिहासितगर्वमुद्रः

संदेहवृत्तिवशवृंहणयंत्रदृष्टिः

श्रद्धावितर्कपरिचारकवेष्टितांगः

संशोधकः खलु प्रज्ञास्ति विशून्यराज्यम् ” ॥ २ ॥

मला वाटतें, हे श्लोक अितके मार्मिक अर्थपूर्ण असे साधले आहेत की त्या कृतीचा मला खरोखर अभिमान वाटतो. आणि 'असे श्लोक या विषयावर तुम्ही करा पाहूं' असें आव्हान मी थट्टेने, माझ्या बरोवरीच्या संस्कृतज्ञांना, (म्हणजे माझ्याइतकाच संस्कृताशीं अल्प परिचय असणाऱ्या अज्ञांना!) देऊं शकेन. खरेशास्त्री यांना हे श्लोक फारच आवडल्याचें त्यांनी मला सांगितलें. कारण त्यांत जुन्या सुभाषितांची खोटी अँट चांगली साधली आहे!

(९४) यानंतर मी सिमल्यास कायदेमंडळाच्या कामावर असतां, कृष्णशास्त्री कवडे यांनी आपलें 'क्लोमनिर्णय' नांवाचें लहानसें स्वकृत संस्कृत

पुस्तक मजकडे पाठविलें. तेव्हा संस्कृत लिहिण्याची हुक्की पुनः येअून, मी खालील अभिप्राय संस्कृतांतच लिहून त्यांजकडे पाठविला :—

“ परमसुहृद्भ्यो वैद्यपंचाननकृष्णशास्त्रिभ्योऽहं नृसिंहशर्मा स्नेह-
प्रमाणपूर्वकं निवेदयामि ।

“ यत् अद्यतिथितावत् अत्र सर्वमपि कुशलं श्रीधन्वंतरिकृपया ।
हिमालयकुक्षिस्थ-हिंद-विधि-महामंडलस्य कार्यं यथाकथं निर्वाह्य अहं
ज्ञटियेवात्रागतः पंचदिनात्पूर्वम् । तदुपरि मित्रकार्ये कालक्षेपमसहमानेन
मया भवद्भिरुपायनीकृतं ‘ क्लोमनिर्णय ’ पुस्तकं परिशीलनार्थमुद्धृतम् ।
वाचनक्रमे च तत्र मया पूर्वापेक्षितमेवानुभवितं । यत् आदौ तावत् वैद्यक-
विषयः स्वतः अेव गहनः सन् परिभाषाकाठिण्येन गहनतरः संजातः । परं च
प्रस्तुतनिबंधकारस्वीकृतविद्वत्परिपाठचनुसारिण्याऽभिरुच्या गहनविषय-
गंडस्योपरि पीटिका संवृत्ता । अेवंहि मया निबंधकलितविवादविषये
प्रवेशार्थं यथामति प्रयत्नः कृतः । संतोषो भवति च निवेदनाय यत् कठिनं
सदपिकार्यं भवद्भिः सुतरामेव सम्यक्तया निर्वाहितं ।

“ शारीरपरिभाषानिश्चयाद्विना शारीराङ्गोपाङ्गानां वर्णनं
क्लेशकलितं भवेत् ” अित्येत्तद्यद्भवद्भिरुक्तं तदस्माकं संमतार्थमेव ।
प्राचीनाचार्यैः शारीरशिक्षणविषये यथार्थचित्रदर्शनं सर्वथोपेक्षितम् । अत
अेवार्थनिश्चये काठिन्यं समुत्पन्नम् । अधुना तु आयुर्वेदशिक्षकैस्तत्त्वविवेचक-
निबंधकारैरपि अेतदावश्यकशिक्षणसाधनं नोपेक्षितं भवति अित्येतदत्यंतम-
भिनंदनास्पं मन्ये ।

“ भवन्तु नाम देवाः परोक्षप्रियाः । मानुषैस्तु अेतद्देवचरितं
नानुकरणीयम् । लौकिकविषये अपरोक्षानुभूतिरेव जिज्ञासूनां शरणं भवति ।
अित्यलं । ”

(९५) यानंतर पुण्यांतील वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या अेका वार्षिक
सभेचें अध्यक्षस्थान मला देण्यांत आलें. तेव्हा तर संस्कृत गद्यलेखनाला
अेक प्रकारें मित्रकृत आव्हान असेंच वाटलें. म्हणून मोठी मेहनत घेअून
माझें सर्व अध्यक्षीय भाषण मी संस्कृतांत लिहून काढलें. तें वाचण्यास
अर्धा-पाअून तास लागण्याअितकें विस्तृत तर आहेच; पण भाषा आणि

विवेचनपद्धति दोनहि दृष्टींनी तें फार चांगलें वठलें आहे असें कांही संस्कृतज्ञ मित्रांनी (अुदाहरणार्थ वामनशास्त्री किंजवडेकरादि) मला खऱ्या भावाने सांगितलें. या भाषणांत, संस्कृत वाङ्मय हें, व्याकरण व संधिनिर्वध यांच्यामुळे, निष्कारण कठिण व गूढ कां वाटतें, आणि तें सोपें सुलभ कसें करतां येतील, याची चर्चा मी केली आहे. या कारणाने, मराठीतील निष्कारण अनुस्वारांविरुद्ध झालेल्या चळवळीचा जसा मीं आधुनिक जनक ठरतो, तसाच संस्कृतांतील निष्कारण संधीविरुद्ध चळवळीचाहि ठरलो आहे. आणि या दोनहि चळवळींना थोडेबहुत यश आलें आहे व पुढे आणखीहि येतील.

(९६) १९३५ सालीं मीं 'सह्याद्रि' मासिक सुरू केलें. त्याच्या माथ्यावर सह्याद्रिविषयक अेखादा अवतरणरूप संस्कृत श्लोक घालण्याची आवश्यकता भासली. तेव्हा तो श्लोक मीच खालीलप्रमाणें तयार केला—

श्रीरामदासशिवगणचरणांजितधूलिधूसरितमौलिः ।

निश्चलधृतिररिसानरभङ्गश्रीर्जयति जगति सह्याद्रिः ॥

हा श्लोक पूर्णपणें श्लेषात्मक आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येतीलच.

(९७) यानंतर वेळगांव व पुणें येथील संस्कृत साहित्य-संमेलनांत संस्कृत लेख लिहून वाचले. मला संस्कृत बोलतां येत नाही, प्रयत्नाने लिहितां येतें. तथापि संस्कृत भाषेंतील या माझ्या अपुढ्यापावरून अेखाद्या अपरिचित मनुष्याची कल्पना माझ्या संस्कृत-ज्ञानाविषयी होतील ती मात्र खरी ठरणार नाही. माझें हें ज्ञान अगदीच तुटपुंजें आहे. आणि थोड्या भांडवलावर मोठ्या व्यापाराचा देखावा अुत्पन्न करणारा असें माझें मीच जें वर्णन थट्टेनें केव्हा केव्हा करतां तें या संस्कृत ज्ञानासंबंधाने खरेंच आहे.

(९८) यापूर्वी असाच आणखी अेक प्रसंग अगदी अनपेक्षित रीतीने आला. तो असा—सौ. क्षमावागी राव (डॉ. राव यांच्या पत्नी व कै. शंकर पांडुरंग पंडित यांच्या कन्या) या सुविद्य असून, त्यांना अिग्रजी, परेंच अित्यादि भाषा येतात. पण संस्कृत भाषेवरील त्यांचें प्रभुत्व व तिची

आवड या गोष्ठी विशेष वाखाणण्यासारख्या आहेत. त्यांनी आपल्या वडिलांचे चरित्र संस्कृत पद्यांत लिहिले आहे. त्यांना माझ्या संस्कृत भाषेच्या आवडीची वातमी कोणी सांगितली असो, किंवा माझ्या अेरवीच्या प्रसिद्धीवरून मला संस्कृत येते असे त्यांनी अनुमान केले असो. परंतु या पद्यमय संस्कृत ग्रंथाला मी प्रस्तावना लिहावी, अशी विनंति त्यांनी मला केली. हाच त्यांचा माझा प्रथम परिचय होता. तथापि मी ती विनंति मान्य केली. व ती प्रस्तावना संस्कृत पद्यात्मक अशीच लिहून दिली. आणि हीं पद्ये त्यांना अपेक्षेपलीकडे चांगलीं वाटलीं असे पत्रच त्यांनी मला लिहिले आहे. म्हणून त्यांचेच शब्द देतो—

“तुम्ही माझ्या वडिलांच्या (शंकर पाण्डुरंग पंडित) संस्कृत चरित्रग्रंथाला जी श्लोकवद्ध संस्कृत प्रस्तावना लिहून पाठविली तिचे मला खरोखर किती कौतुक व आश्चर्य वाटले हें कसे सांगूं ! तुमच्या प्रस्तावने-विषयी माझी कांही आधीची अपेक्षा होतीच. तथापि तिच्याहि पलीकडे जाऊन तुम्ही अुत्कृष्ट प्रस्तावना लिहिलीत. तुमची स्वभावसुंदर संस्कृतभाषापद्धति वाचली म्हणजे संस्कृत भाषेला मृतभाषा म्हणणारांचा मूर्खपणा सहज कळून येतो. ही प्रस्तावना कोणत्याहि संस्कृत साहित्यिकाला शोभेल अशीच ज्ञाली आहे. आणि ती पाहून मला वाटते की, ‘प्रस्तावना लिहिण्याची मजवर कृपा करा’ अशी विनंति जेव्हा मी तुम्हांला केली, तेव्हा माझ्या मेंदूतून अेक अकल्पित स्फूर्तीची लाट निघाली असली पाहिजे ! आणि त्यावद्द मी स्वतःचेच अभिनंदन करतें. तुम्ही अितकी चांगली संस्कृत भाषा लिहिलेली पाहून तुम्ही अितके चांगले मराठी लिहूं शकतां याचे कुणालाहि आश्चर्य वाटणार नाही.”

(९९) जगांत वाङ्मय-व्यवहारांतील यश व अपयश हीं मोजण्याचे माप, सुख व दुःख हीं मोजण्याच्या मापूा अितकेच, अनिश्चित आहे. यांत लोकांचे व तुमचे स्वतःचे माप जुळणें कठीण. कार्यनिवृत्त होणाऱ्या माणसा-संबंधाने त्याचे टीकाकार व प्रतिपक्षी म्हणतील ‘अमका तो ना ? त्याचे जीवन अयशस्वीच जालें. कारण त्याने केले त्याहून तो अधिक करील किंवा त्याने अधिक करावें अशी आमची तरी अपेक्षा होती.’ अुलट त्याचे

मित्र म्हणतील ' त्याचें जीवन यशस्वी झालें. कारण त्याने आमच्या अपेक्षे-
पेक्षा अधिक केलें.' पण या दोनहि प्रकारांत अेक काढून घ्यायला अेक द्यावें
लागतें. टीकाकार अमित्र तुमचें यश काढून घेतात; पण गुण कवूल करतात !
अुलट मित्र अपयशाचा आक्षेप खोडून काढतात; पण मुळांत तुमचे गुण कमी
होते असें त्यांच्या समर्थनांतूनच निघूं पाह्ते ! अेतावता मनुष्य हा स्वतःविषयीं
जें म्हणेल तेंच शेवटीं ग्राह्य धरावें लागतें. लोकांना तुमची योग्यता
ठरविण्याचा अधिकार जितका आहे तितका तुम्हांलाहि कां नसावा ?
मात्र तुमच्यामध्ये न्यायवुद्धि आणि आत्मविश्वास पाहिजे. म्हणजे मग
लोकांच्या मतावर तुम्ही आपली योग्यता किंवा सुखदुःखाची कल्पना सर्वस्वी
अवलंबून ठेवणार नाही. तुम्ही अल्पसंतुष्ट असाल तर त्या संतोषाचा आनंद
तुम्हांलाच. तुम्ही हावरे असाल तर त्या असंतोषाचें दुःखहि तुम्हांलाच.
तुमच्याविषयींच्या मताने लोक सुखी होत नाहीत किंवा दुःखीहि होत नाहीत.
केवळ ते आपल्या मतप्रदर्शनाची हौस फेडून घेतात !

(१००) वाङ्मयसेवेत मीं स्वतःची हौस फेडून घेतलीच; पण त्या-
वरोवर हेंहि केलें की, शक्य तितका अितर लोकांच्या अुपयोगीं पडलों.
कोणी मजकडे येअून ' हा माझा लेख, हें माझें पुस्तक, वाचून पाहून
अभिप्राय द्या ' असें म्हणाला, आणि मीं त्याचा अवे्हेर केला असें बहुधा
घडलेंच नाही. त्यामुळे माझें प्रस्तावनात्मक परीक्षणात्मक वाङ्मय पुष्क-
ळच झालें आहे. आता अभिप्राय कमीअधिक मोठा लिहिणें हें अनेक
अवांतर गोष्टींवर अवलंबून राही हें सांगावयासच नको. तसेंच अभिप्रायार्थ
आलेल्या कांहीं पुस्तकांचा राग येअी म्हणून मी फार तर बरेच दिवस
मौन धरीत असें. हेतु हा की अुपेक्षेवरून परस्पर ज्याचें त्याने अुमजावें.
तथापि कांही ग्रंथकार पिच्छाच पुरवीत, तेव्हा असा अभिप्राय लिहून देअीं
की, तो त्यांना प्रसिद्ध करण्याची अिच्छा राहूं नये. अर्थातच तो ते छापीत
नसत. पण कांही लोकांना अभिप्रायांत आपली नाजुक निंदा किंवा थट्टा
आहे, हें न अुमजल्याने ते तोहि अभिप्राय छापीत ! याचें अेक अुदाहरण
सांगतों. अेका कवीने ' सौंदर्यलहरी ' नांवाचें काव्य लिहिलें. मला तें
नीरस वाटलें. पण ग्रंथकाराचा आग्रह असा की, मी अभिप्राय तर लिहून
द्यावाच; पण तोहि समवृत्त समश्लोकी असावा. ' सौंदर्यलहरी ' हें काव्य

पाहावे तों तें सुमारच होतें. अशा काव्याला कवितावद्ध प्रस्तावना ती काय लिहावी ? तेव्हा मी मनांत रागावून हे खालील तीन श्लोक लिहून पाठविले, व आग्रह धरला की, प्रस्तावनेच्या रूपाने हे श्लोक, फेरबदल न करता, जसेच्या तसे घालणार असाल तरच त्यांचा अुपयोग करावा व माझी सही घालावी. पण तुमच्या श्लोकांत माझे श्लोक घुसडून देऊं नयेत. विचान्याने मर्म न अुमजतां तींहि पद्यें छापलीं !

मीं प्रस्तावनेदाखल श्लोक रचून पाठविले ते असे :—

नटे वर्षाकालीं सजलघन संभार गगनीं
स्फुरे विद्युत्जिह्वा चमचम करीनि झणिझणीं
झिझी मोडें नाचे थयथय पिसाराहि पसरि
बघोनी घ्या तेव्हा अनुपमचि सौंदर्यलहरी ॥ १ ॥

परी लांडोरीने करुनि अनुकारा अुभविलें
स्वपाश्वीं पुच्छातें तरि न गमतें नर्तन भलें
कळोनी येओी कां तुज सहज धीशंत चतुरा
दिला दुर्दैवाने तिज नच पिसारा नच तुरा ॥ २ ॥

स्थळां सौंदर्याच्या कविस जगतों वाज न सुळीं
स्वतंत्र स्फूर्तीने पडतिल सदा येअुनि गळीं
हठाने हव्यासें पदसप्तिति काव्यनुव करी
कशा निर्मी सांगा भग अकवि 'सौंदर्य-लहरी' ? ॥ ३ ॥

(१०१) अभिप्राय देण्याच्या कामांत माझा भिडस्त स्वभाव मला फार नडला. कारण तेंच अेक काम नेहमीं फार पडे. अलीकडे दरदिवशीं अेखादें नवें पुस्तक-पत्रक अभिप्रायार्थ टेवलावर येअून पडूं लागल्यापासून तर, अभिप्राय देतां देतां मी हॅराण झालों. कोणत्याहि राजकीय सम्राटाला त्याच्या खजिन्यांत येअून पडणाऱ्या 'करभारा'चा कंटाळा येणें शक्य नाहीं. पण या विचान्या 'साहित्यसम्राटा'ला तो करभार नको नको असें होअून गेलें. अभिप्राय मागणाराला थोडा तरी अुपयोग व्हावा, असा अभिप्राय दिला पाहिजे ही स्वभाव-दाक्षिण्याची बळजोरी. अुलट

मनाला न पटणारा असा खोटा अभिप्राय देऊं नये असा निश्चय. आणि भलताच अभिप्राय दिला तर, स्वतः ग्रंथकाराला वाजूला ठेवून त्याच्या-
 अंबजी मार्मिक टीकाकार माझ्यावरच कोरडे ओढणार ही भीति !
 तात्पर्य, या तिहेरी कात्रीला संभाळून रोज अेक अभिप्राय लिहावयाचा
 अपद्रव किती होत असेल याची कल्पना कोणालाहि सहज करतां येतील.
 अभिप्राय मागणारे लेखक, तो ग्रंथविक्रीला जाहिरातीसारखा अपयोगी
 पडावा याकरिताच बहुतेक मागतात. प्रामाणिक यथार्थ गुणदोषदर्शना-
 करिता मागणारे थोडे. आणि अपचाराला बळी न पडतां गुणदोषविवेचक
 असा स्पष्ट व प्रामाणिक अभिप्राय देणारेहि थोडे.

(१०२) पण अेका प्रकारचा अभिप्राय देण्याचा मात्र मी कधीहि
 कंटाळा केला नाही. तो म्हणजे लहान मुलांनी मला कांही भाषाविषयक
 वाङ्मयविषयक प्रश्न विचारल्यास त्यावर. कारण अशा प्रश्नांची चिकित्सा
 ती अितक्या अल्पवयांत करतात याचेंच कौतुक वाटे. आणि नातवंडांनी
 आजोबाकडे जाऊन आपली अडचण मांडावी त्याप्रमाणें अशीं मुलें, जवळचे
 सर्व साहित्यिक व गुरु सोडून जणुं कांही मी हें त्यांचें हायकोर्ट अशा आदर-
 बुद्धीने, माझा अभिप्राय विचारतात याचा मला मनापासून आनंद वाटतो.
 आणि मीहि खऱ्या मनाने आठवण ठेवून आवर्जून त्यांना पत्रद्वारें अभिप्राय
 कळवितों. अशा प्रकारचें अेक पत्र कोल्हापुराहून गेल्या ता. ३ ऑगस्टचें
 मला आलें त्यांतला मजकूर—

“पत्रास सुरुवात करण्यापूर्वी आपणांस अेक विनंति करावयाची आहे.
 आणि ती म्हणजे अशा तऱ्हेने आपणासारख्या थोर माणसांना निष्कारण
 पोरकटपणाचीं पत्रें पाठवून आपल्यासारख्यांचा अमूल्य वेळ घेणें चुकीचें
 आहे. आपल्यासारख्यांना अशा तऱ्हेचीं पत्रें पुष्कळ येत असतात व त्यांना
 अुत्तरें पाठविणेंहि शक्य नसतें ही गोष्ट खरी आहे. पण आपण या पत्राची
 तशीच गत करणार नाही अशी नम्र विनंति करून मुख्य मजकुरा-
 कडे वळतां.

“मी माझ्या अेका मित्राला अलीबाग मुक्कामाहून अेक पत्र टाकलें.
 त्यांत असें अेक वाक्य होतें की, ‘मी अुद्या न येतां गरवारीं सकाळच्या

बोटीने मुंबअीस येणार आहें व लागलीच पुण्यास जाणार आहें, तरी ठरल्याप्रमाणें गुह्वारीं रात्रीं माझी गांठ घ्यालच. अशा तऱ्हेने 'लागलीच' हा शब्द मी अपयोगांत आणला. पण त्यामुळे माझ्यामध्ये व माझ्या मित्रा-मध्ये तात्त्विक वाद निर्माण होअून वाद अकैरीवर आला. माझें म्हणणें असें की 'लागलीच' हा शब्द मराठी भाषेंत आहे व तो लिहितांना अपयोगांत आणतात व तेंच बरोबर आहे. मित्राचें म्हणणें असें आहे की, त्या ठिकाणीं लागलीच पुण्यास जाणार आहें असें न म्हणतां 'लागलाच' पुण्यास जाणार आहें असें म्हटलें पाहिजे, 'लागलीच' म्हणणें मूर्खपणाचें आहे. मित्राचें म्हणणें असें आहे की, त्या ठिकाणीं जर अखादी स्त्री असेल तर तिने 'लागलीच' जाणार आहें असें म्हटलें पाहिजे, पुढ्यांनीं 'लागलाच' असें म्हटलें पाहिजे. मी पुष्कळांना हा प्रश्न विचारला, पण कोणी म्हणतात लागलीच हा शब्द अशा तऱ्हेने अपयोगांत आणला जातो व तो बरोबर आहे. कोणी तिसरेंच सांगतात. त्यामुळे समाधान होअीना. शेवटी आपल्याकडे हा वाद सोपवावयाचा व आपण जो निकाल द्याल तो मान्य करावयाचा असें त्याच्यांत व माझ्यांत ठरलें. तरी 'लागलीच' हा शब्द आहे का ? व तो अशा तऱ्हेने अपयोगांत आणणें चूक आहे की बरोबर आहे, तें आपण सांगितल्यास आभारी होअीन. तरी कृपा करून आमचें समाधान कराल अशी विनंति आहे."

या पत्राला मीं तत्परतेने पानभर सविस्तर अुत्तर पाठविलें. मी संभाळून ठेवलीं असतीं तर अशीं पत्रे किती तरी मजजवळ जमलीं असतीं. याचप्रमाणें संपादक या नात्याने मजकडे आलेल्या शेंकडों गमतीदार पत्रांची आठवण होते. पण तो विषय वेगळा आहे.

(१०३) असो. मौज ही की, सर्वांत कमी अभिप्राय लिहिले गेले किंवा प्रसिद्ध झाले असतील तर ते माझ्याच पुस्तकांवर. कारण, अगदी प्रारंभीं काय झालें असेल लक्षांत नाही, पण पुढे पुढे मी स्वतः होअून माझीं पुस्तकें अभिप्राययाचनेने कोणाकडे पाठवीतच नव्हतीं. अभिप्रायार्थ पुस्तक वाडावयाचें तें प्रसिद्धीच्या आशेने प्रथम वर्तमानपत्रांकडे. पण वर्तमानपत्री अभिप्रायाची किंमत मला स्वतःला माहीत असल्यामुळे मी त्या दिशेला फारसा गेलों नाही. खासगी स्नेह्यांनाहि मीं पुस्तकें दिलीं तरी तीं

‘ भेट ’ म्हणून देई, सहसा ‘ अभिप्रायाकरिता ’ म्हणून नाही. मला फक्त त्याच अभिप्रायाचें महत्त्व वाटे की, जो सहज खासगी भाषणाच्या किंवा सार्वजनिक चर्चेच्या ओघांत अवचित प्रगट झाला असेल. मग तो बरा असो, वाओट असो. आपल्या बरोवरीचा तज्ज्ञ मनुष्य, तो पुस्तक खुणा करून वाचणार, अभिप्राय लिहिणार, आवर्जून आपणाकडे पाठविणार, आणि भीडमुर्वत न ठेवतां खऱ्या मनाने गुणदोषदर्शन करणार—असा योग घेण्याची आशाच फारशी करूं नये. पुस्तक किती खपलें यावरून लोकांना तें कितपत आवडलें याचा अंदाज कांही करतां येतो. पण त्यांत फक्त सामान्य वाचकांचा अभिप्राय कळतो. खऱ्या तत्त्वज्ञाचा कळत नाही. तात्पर्य, याहि बाबतींत, म्हणजे आपण निर्माण केलेल्या ग्रंथावर स्वतः आपण जो अभिप्राय मनाने देऊं तोच शेवटीं खरा. कारण आपला ग्रंथ झाला म्हणून त्यांतील गुणदोष आपणाला कळत नाहीत असें होत नाही.

(१०४) दुसरीहि अेक अनुभवाची, मर्माची म्हणून गोष्ट सांगतो. ती ही की, रीतसर अभिप्रायाकरिता जशीं मी माझीं पुस्तकें सहसा लोकांकडे पाठविलीं नाहीत, त्याचप्रमाणें कोणालाहि “ माझें तें अमुक अमुक पुस्तक तुम्ही वाचलें का ? ” असेंहि विचारीत नाहीं. तें वाचल्याचा अुल्लेख त्याने होअून आपल्या भाषणाच्या ओघांत केला तर मात्र, अुन्हाळ्यांत अंगावर आलेल्या थंड वाऱ्याच्या झुळुकेसारखा, तो अुद्गार सुखद वाटतो. आपण होअून लोकांना ‘ माझें पुस्तक तुम्ही वाचलें का ? ’ असें विचारून त्याने खरें किंवा खोटें ‘ होय ’ म्हटल्याचें समाधान मानणें हें, आपल्याच हाताने पंखा सुरू करून वारा अुठवून अंगावर घेण्यासारखें मला हीन प्रतीचें वाटतें. त्याला आभाळांतून आलेल्या वाऱ्याच्या झुळुकेची किंमत नाही. शिवाय माझ्या परिचयांतीलच कांहीं व्यक्ति अशा भावनेच्या आहेत की “ कांही माझें अमुक अेक तें पुस्तक किंवा लेख तुम्ही वाचला आहे का ” असें मीं कारणपरत्वे म्हणावें, विचारावें, आणि “ छेः मी तें मुळीच वाचलें नाही (कदाचित् वाचलेलें असूनहि !) असें तुच्छतादर्शक अुत्तर देअून माझा अपमान करतां यावा याच्या संधीची जणूं काय वाट पाहतच बसलेले असातात. मग मीं त्यांना ती संधि कां द्यावी ? कारण अेखाद्याने आपणाला अुत्तर दिलें की ‘ तुमचें पुस्तक मीं वाचलें नाही ’ तर अुगीचच वाओट

वाटण्याचा मनुष्यस्वभाव असतो की नाही? वास्तविक कोणाहि सुज्ञ ग्रंथकाराला तसें वाओट वाटण्याचें कारण नाही. कारण तुम्ही अगदी मोठे लोकप्रिय ग्रंथकार झालां, तरी तुमचीं सर्व पुस्तकें सर्व मराठी वाचक वाचतील, वाचू शकतील, अशी अपेक्षा तुम्ही कां करावी? पुस्तकें विकलीं जातात, किंवा देणगीरूपाने दिलीं जातात, त्या प्रत्येकागणिक सुमारे दहा-वीस वाचक त्यांना लाभलें तरी पुष्कळ झाले! स्वतः तुम्ही ग्रंथकार असलां तर आपल्या ठिकाणीं विचार करून पाहा की तुम्ही तरी लोकांचीं पुस्तकें कितीशीं वाचतां?

(१०५) मला माझ्या म्हातारपणांत वाङ्मयलेखन हें व्यसनासारखें जडलें आहे असें कोणी म्हटलें (आणि मी स्वतःहि तें थोडेंसें कबूल केलेंच आहे) तर त्याचें मला वाओट वाटणार नाही. पण अिच्छा दोनच. या व्यसनाच्या भरांत माझ्या हातून कदाचित् कांही नीरसहि वाङ्मय लिहून होवो; पण आजकाल ललिताचा आत्मा होअून बसलेलें अश्लील अभद्र असें वाङ्मय—समाजाला अितरहि रीतीने अपायकारक असें वाङ्मय—लिहिलें न जावें. असलें वाङ्मय मीं यापूर्वी सहसा कधी जाणून लिहिलें असें स्मरत नाही. आता मनुष्य हा चुकीला पात्र असल्यामुळे, नियमाला अपवाद किंवा गोऱ्या अंगावर तीळ, या न्यायाने अेखाददुसरें अुदाहरण कोणी कोठे कोठे दाखवूं शकेल. परंतु माझ्या चवदा-पंधरा हजार पृष्ठांच्या वाङ्मयांतील अभद्र अश्लील लिखाण काढून दाखवावयाचें झालें तर त्याकरिता अेखादें संशोधक कमिशनच बसवावें लागेल! दुसरी अिच्छा ही की, पूर्वी कांही वृद्ध साहित्यिकांवर प्रसंग आल्याप्रमाणें, आपलीं पुस्तकें खाकेंत मारून लोकांच्या घरोघर जाअून तीं विक्रीचीं म्हणून त्यांच्या पदरांत बांधण्याची वेळ न यावी. माझी बुद्धि निरोगी राहिल तोंपर्यंत माझी पहिली अिच्छा बहुधा सफळ होत राहिल. मृत्यूपर्यंत बुद्धि निर्विकार राहणें हें अीश्वराचें देणें. आणि वार्धक्याच्या आपत्तीबरोबर बुद्धीच्या वैकल्याची आपत्ति ओढवणें यापेक्षा मरण बरें. पण या गोष्टी कोणाच्या हातच्या नसतात! त्याविषयी आपली अिच्छा प्रकट करणें अितकेंच माणसाच्या स्वाधीन असतें, म्हणून तितकेंच मी या ठिकाणीं करीत आहें.

(१०६) यानंतर दुसऱ्या प्रकारची अिच्छा मात्र हटकून सफळ होतील. तद्विषयक आपत्ति मजवर येणार नाही याविषयी मला अगदी निर्धास्त वाटतें. कारण अलीकडे मी असा क्रम ठेवलेला आहे कीं, अेखादें पुस्तक लिहून झालें तरी तें स्वतः खर्च करून छापवयाचें नाही. जो कोणी प्रकाशक त्याच्या खर्चाची व विक्रीची जबाबदारी पत्करणारा आपण होऊन पुढे येतील त्याला तें देऊन टाकावयाचें. त्यांत स्वामित्वाबद्दल लेखनमूल्य म्हणून त्याने कांही दिलें तर ठीक. नाही तर त्याचीहि अपेक्षा ठेवावयाची नाही. कारण स्वतःच्या पुस्तकांची विक्री स्वतः करित बसण्यासारखे कंटाळवाणें जिकीरीचें काम दुसरें कोणतेंहि मला वाटत नाही. वास्तविक अितर ग्रंथकारांच्या मानाने प्रकाशनाच्या विक्रीच्या सवलती मुद्दवाने किती तरी मला अधिक आहेत ! केसरी पत्राच्या ऋणानुबंधाने जाहिरातीची हुकमी सोय व सवलत ! केवढी मोठी गोष्ट ! तसेच विक्रीचें कामकाज करण्याला केसरी कचेरीचें हुकमी साहाय्य. असें असतांहि स्वतः पुस्तकविक्रीचा व्यवहार करणें, विशेषतः त्याचा हिशेव ठेवणें, या गोष्टींचा कंटाळा येतो. वरील सोयी-सवलतींचा फायदा घेऊन मी स्वतःच्या अंगावर तें काम घेतलें तर कांही अधिक पैसे मिळतील. तथापि त्या मोहामुळेहि मी पुस्तकविक्रेता होण्यास धजत नाही.

(१०७) पण मी यापुढे निरपवाद असेंच वाङ्मय लिहित गेलों, आणि स्वतःचीं विक्रीचीं पुस्तकें दुसऱ्याच्या गळ्यांत बांधण्याचा अप्रयोजकपणा केला नाही, तरी असें कांही लोक आहेत की ते माझ्या वाङ्मयलेखनाच्या हीसेचें कौतुक न करतां कदाचित थट्टा करतील. कारण मजकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टि अकंदरीने कुत्सितच राहिली. याला जोडीचें अुदाहरण माझ्या अध्यक्षपद-स्वीकाराचें. वास्तविक मी आता अध्यक्षपदें स्वीकारतां तीं अपेक्षित मानसन्मानाची अुणीव भरून काढण्याकरिता नाही. तर जे मला बोलावतात त्यांना माझा कांही अुपयोग, त्यांच्या कार्याला होईल असें त्यांना वाटतें म्हणून. आणि तसा अुपयोग झाला तर तो कां न करावा असें मलाहि वाटतें म्हणून. ही सरळ गोष्ट कोणीहि सरळ मनाचा मनुष्य कबूल करील. पूर्वी ज्ञानप्रकाशांत कै. रा. आंत्रेकर यांनी माझ्या अध्यक्षपदग्रहणाची थट्टा केली तशी आजहि करणारे कोणी तत्समानधर्मी भेटणार नाहीतच असें

नाही. पण माझाहि निश्चय आहे कीं अशा वाष्कळ थट्टेला भीक घालावयाची नाही. आणि स्वतःला योग्य वाटल्यास खुशाल सभाना जावयाचें, भाषणें करावयाचीं, अध्यक्षपदेंहि स्वीकारावयाचीं. याला मर्यादा पडेल ती स्वतः माझ्या आळसाने, कंटाळचाने, अभिरुचीने, मतभेदाने. त्याचप्रमाणें माझें वाङ्मयलेखनहि मी प्रतिपक्षियांच्या कुत्सितपणाला न जुमानतां चालू ठेवणार आहे. माझ्या निरुद्योगीपणांतली विश्र्वांतींतली आवडती व लोकोपयोगी करमणूक मी कां गमवावी ? मी अशीच अिच्छा करतों की—

Oh that I were an orange tree
 That busy plant
 Then should I ever laden be
 And never want
 Some fruit for him that asked me.

(१०८) मला अिग्रजी, मराठी, संस्कृत अित्यादि अनेक भाषांतील वाङ्मय-साहित्याची आवड असली तरी या भाषांचा शास्त्रीय अभ्यास मी मुळीच केलेला नाही. या भाषांचें सार्धें व्याकरणहि मला चांगलेंसें येत नाही. मग या भाषांची रचना, त्यांच्या वाढीचा क्रम व अितिहास, त्यांचा परस्पर तुलनात्मक संबन्ध, सर्वसाधारण भाषाशास्त्र, अित्यादि विषयांत माझी मुळीच प्रगति नाही हें सांगावयास नकोच. 'विद्वान्' असा माझा कोठे अुल्लेख झाला असतां, तें विशेषण मला लागू पडलें तरी किती संकुचित अर्थानें लागू पडतें, हें जाणून मी मनांत हसतों. कारण खरी 'विद्वत्ता' ही माझ्या मतें खोल शास्त्राध्ययनावर अवलंबून असते. पण भाषाविषयच काय, अितर कोणताहि विषय (विनोद हा सोडून) शास्त्राच्या दृष्टीने मीं अभ्यसिलेला नाही. मला जें करतां आलें तें अितकेंच की, शास्त्रीय विषयांतलें जें मी समजून घेईं, व जें मला लोकांता सांगावेंसें वाटे, तें मी चांगल्या, म्हणजे समर्पक, सुबोध व चित्ताकर्षक रीतीने, मांडूं सांगूं शकलों. मला अेकच कला थोडीशी येते ती अर्थप्रगटीकरणाची कला. या अुपयुक्त केलेला महत्त्व नाही असें मी मान्य करीत नाही. तथापि शास्त्रीय विषयाच्या अभ्यासाच्या मानाने मी तिला गौण स्थान देईन. आता मी शास्त्राच्या दृष्टीने प्रयत्न केला असता तर

तो, कांही विषयांत तरी, मला साधलाच नसता हें मात्र मी मान्य करीत नाही. तसेंच सामान्य लोकांपेक्षा थोडें अधिक खोलांत जाऊन विषयाभ्यास केल्यावरुबर जे घमंडानंदन स्वतः मोठे तज्ज्ञ (Expert) म्हणून मिरवूं पाहतात त्यांचें मला हसूं येतें. 'हास्यविनोदमीमांसा' हा जो ग्रंथ मी लिहिला तो माझ्या संशोधक चिकित्सक अभ्यासू शास्त्रीय बुद्धीचा अेक पुरावा व चांगला नमुना आहे असें मला वाटतें. विनोद या विषयाची चिकित्सा मराठी भाषेतून अितर कोणीहि माझ्याअितकी समर्पक केलेली नाही. त्या विषयावर मी स्वतःचें स्वतंत्र असेंहि कांही सांगितलें आहे. आणि त्या विषयज्ञानांत चांगली भर घातली आहे असें वाटतें. तथापि मला स्वतःला त्यांतहि expert म्हणवून घेणें बरें वाटत नाहीं.

(१०९) विद्या संपादन करण्याच्या दोन रीति असतात. अेकीला अेकांगी व दुसरीला अनेकांगी असें नांव देतां येतील. पैकीं मी अनेकांगी रीतीचा अनुयायी, कांही आवडीने पण कांही गरजेने व परिस्थितीनेहि ठरलों. आवड ही की जो जो म्हणुन ज्ञानाचा विषय तो, अगदी वरवर कां होअीना, पण थोडासा तरी समजून घ्यावा. पण तो केवळ पांडित्यप्रदर्शनाकरिता असें मात्र नव्हे. ही भ्रमरी वृत्ति म्हणावी! भ्रमर हा स्वतः मध बाहेरून गोळा करून आणीत नाही. तर ज्या ज्या फुलांत त्याला तो मध मिळूं शकेल त्यावर थोडा वेळ बसून त्या मधाचें सेवन करतो. दुसऱ्या टोकाचें अुदाहरण मधमाशांचें. त्यांचा अुद्योग असा की, मिळेल तेथून मध गोळा करून अेखादें पोळें बनवून त्यांत त्याचा संग्रह करावयाचा. स्वतः मधमाशा तो मध खातात किंवा नाही हें मला माहीत नाही. देव जाणे. जन्मभर ज्यांनी अभ्यास करून स्वतःचें मन समृद्ध केलें, पण दुसऱ्यांना त्या ज्ञानाचा लाभ होण्यासारखी अेक ओळहि साऱ्या जन्मांत लिहिली नाही, असेहि 'विद्यार्थी' हमाल मी कांही पाहिले आहेत. अुलट ज्यांनी पुष्कळ लिहिलें पण त्यांत मिळविलेलें ज्ञान संपून गेलें, त्यांच्या स्वतःजवळ कांही शिल्लक राहिलें नाही, असे दुसरेहि कांही लोक मी पाहिले आहेत. त्यांना विद्यार्थी हें नांवहि मी देअूं अिच्छीत नाही. सदासर्वदा वर्तमानपत्री लिहिणारे हे या दुसऱ्या वर्गांत पडतात. अेखाद्या मजूर कुटुंबाप्रमाणें त्यांचा क्रम म्हटला म्हणजे रोज त्या दिवसापुरता शिधा विकत आणावयाचा, त्याचा स्वयंपाक

करून खावयाचा वाढावयाचा, आणि भांडीं धुअून हात झाडून मोकळें व्हावयाचें. या दोनहि प्रकारचे लोक मला मान्य नाहीत. मला विद्वानाचा तो प्रकार आवडतो की जो स्वतः सुविद्य व बहुश्रुत असतो, व त्या ज्ञानाचा अितरानाहि लेखनप्रवचनद्वारा अुपयोग करून देतो. मी स्वतः या प्रकाराचीच आवड धरली. मी वर्तमानपत्रकार झालों नसतों तरी ग्रंथकार झालों असतों. पण मी वर्तमानपत्रकार झाल्याने मला भ्रमरवृत्ति व मधुमक्षिकावृत्ति दोन्हीचा अुपयोग करतां आला.

(११०) केसरी व मराठा या दोन्ही वर्तमानपत्रांत प्रचलित राजकीय विषयांवर तर मला नित्य लेख लिहावे लागतच. पण मी मनाने वैचित्र्य व विविधता यांचा भोक्ता असल्याकारणाने, आणि माझ्या विस्तृत वाचनांत अनेक विषय सहजच सुचत असल्याकारणाने, मी प्रचलित नाहीत अशाहि विषयांना, लहानशाहि निमित्ताने, प्रचलितपणाचें स्वरूप देअून निबंधवजा अंग्रजी मराठी लेख लिहीत असें. राजकारणाचा व्याप १९०५ पर्यंत या देशांत सर्वत्रच वेताचा होता. १९०५ ते १९०९ या सालांत त्यांना पुष्कळच भर आला. पुढे १९१४ सालीं महायुद्ध सुरू झालें. लो. टिळक मंडालेहून परत आले, तेव्हापासून राजकारण हाच प्रधान विषय वर्तमानपत्रांना लिहिण्याला झाला. आणि तो यापुढे केव्हाहि गौण होणार नाही. मुख्यच राहील. पण मला सांगावयाचें तें हें की १९१० ते १९१५ पर्यंत मी खुद्द केसरींत निबंधलेखनाची हौस अितकी पुरवून घेतली की, चित्रशाळेला त्यांतील निवडक निबंधांचा मिळून सुमारे सहाशें पानांचा ग्रंथच काढता आला. मी निश्चितपणें म्हणूं शकतों की, ठरीव चाकोरीबाहेर जाअून अवांतर विषयांवर मी जितके लेख केसरींत लिहिले तितके दुसऱ्या कोणाहि संपादकाने लिहिले नाहीत.

(१११) हें तर झालेंच. पण वर्तमानपत्रांतून जी भूक भागण्यासारखी नव्हती ती मी आणखी अनेक स्वतंत्र ग्रंथ लिहून भागविली आहे. आणि माझ्या ग्रंथांतहि विषयांचें वैचित्र्य व विविधता हीं अुघड दिसून येतात. आयलंडचा अितिहास, तिरंगी नवमतवाद, संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन हे ग्रंथविषय अेकवेळ केसरींत लेखमालेच्या रूपाने लिहिले गेले होते!

टिळकचरित्राचे तीन खंड हे कर्तव्यबुद्धीने लिहिले गेले. मराठे व अंग्रज हा ग्रंथ पेशवाजीचे शतसांवत्सरिक श्राद्ध व प्रसंगोपात्त म्हणून अतिहास-विषयाच्या प्रेमाने लिहिला. मी अतिहाससंशोधक नाही. पण अतिहास हा माझा एक अत्यंत आवडीचा विषय आहे व अतिहासाच्या तत्त्वज्ञानांत मला थोडी गती आहे. हास्यविनोद-मीमांसा हा केवळ आवडीचा विषय म्हणून लिहिला. नाटकं कांही नाट्यप्रियतेमुळे व कांही द्रव्यप्राप्तीकरिता लिहिलीं. कादंबऱ्या व लघुलेख (लघुकथा, लघुनिबंध, वक्रोक्त लेख, विनोदी चुटके) हे सर्व कलाविलासाच्या हौसेमुळे लिहिले, आणि भारतीय तत्त्वज्ञान हा ग्रंथ केवळ स्वतः विषयाभ्यास करावा म्हणून, आणि त्याच-बरोबर निवळ मराठी वाचकांना उपयोगी पडावा म्हणून लिहिला. तात्पर्य, 'केवळ संशोधनात्मक' हा प्रकार दिला असतां, बहुश्रुत माणसाच्या दृष्टींत येणारा असा कोणताहि प्रकार मी सोडला नाही. मात्र यांत माझ्या बुद्धिमत्तेपेक्षा आवड व अभिरुचि यांच्या दुर्दमतेला अधिक श्रेय मी देतो. माझ्या समकालीन पिढींत माझ्यापेक्षा अधिक बुद्धिवान असे अितके लोक आहेत की, त्यांच्यापुढे मी ठेंगणाच होऊन. पण दुर्दैवाने त्यांना ग्रंथ-कर्तृत्वाची आवडच नाही त्याला कोण काय करणार ?

(११२) अशा रीतीने मी हें आत्मपर विवेचन किंवा समालोचन संपवितों. आणि शेवटी अंका अंग्रज कवीच्या शब्दांनी असें म्हणतो—

Farewell dear flowers
 Sweetly your time you spent
 Fit while you lived
 For smell or ornament
 And after death for cures
 I follow straight
 Without complaints or grief
 Since if my scent be good
 I care not if
 It be as short as yours.

[माड्या वाड्मय शाखांवरी । फुलली पुष्पें नानापरें
तयां करितो नमस्कार । प्रेभें जोडुनि दोन्ही कर
झालें सार्थ तुज्जे जिणें । पर-अुपयोगाच्या कारणें
शोभा सुगंधाच्या दानें । तुम्ही तोषियली जनमनें
अुद्या कोमेजलां तरी । तुम्हां रक्षिल धन्वंतरी
अचुक गुणकारी औषधी । म्हणुनि अुपुल्या बटव्यांसधीं
तुम्हां मागुन मी येअिन । मृत्यु दुःख न मानुन]

पण अेकंदरीने वाड्मय व साहित्य यांच्याविषयी अेका मुद्द्याची चर्चा करावीशी वाटते. तो मुद्दा हा की जगांत अितर गोष्टींच्या तुलनेने वाड्मय व साहित्य यांचें मूल्य व महत्त्व खरें किती आहे? कोणतीहि विद्या किंवा कला घेतली तर तिला तिच्या पुरतें स्वतंत्र मूल्य व महत्त्व असतेंच. म्हणून त्या निरनिराळ्या मूल्यांची परस्पर तुलना करणें कठीण जातें. परंतु अेक विद्या किंवा कला ही दुसरीपेक्षा श्रेष्ठ की कनिष्ठ ठरविण्याच्या दोन रूढ रीति किंवा पद्धति आढळतात. त्यांना शास्त्रीय म्हणतां येत नाही. पण दोन प्रकारच्या मनुष्यस्वभावामुळें त्या अनुभवाला येतात अेवढें मात्र खरें. अेक स्वभाव असा की, जी विद्या किंवा कला आपणाला साध्य होते किंवा चांगली येते ती श्रेष्ठ मानावयाची आणि अितर सर्व त्या मानाने कनिष्ठ ठरवावयाच्या. ही 'अहंकारदूषित' रीत होय. व्हॉल्टेअरच्या चरित्रांत खालील अन्वोक्ति आढळते. "One day, says Voltaire, I heard a Mole arguing with a May-beetle in front of a summer house which I had just put up at the bottom of my garden. "That is a fine structure" said the Mole; "it must have been a powerful Mole indeed that produced such a work." "You are joking" said the May-beetle. "A May-beetle, replete with genius, was the architect of that fine building." या संभाषणांतून निघणारा बोध स्पष्ट करून सांगण्याचें कारण नाही. दुसरी याच्या अगदी अुलट अशी की, जी विद्या किंवा कला आपणाला साध्य अनुकूल नाही ती आपणाला साध्य असणाऱ्या विद्येहून कलेहून श्रेष्ठ मानावयाची, व आपली ती कनिष्ठ मानावयाची. या रीतीला 'विनयदूषित' असें

नांव देतां येतील. अर्थात् श्रेष्ठकनिष्ठपणाची ही तुलना जो तो आपापल्या स्वभावाप्रमाणें करतो. त्या तुलनेला कांही निश्चित बाह्यगमक नाही.

(११३) वाङ्मय साहित्यांतील पंडितगिरी व निष्णातत्व ही जी अेक कित्येकांना हस्तगत होण्यासारखी विद्या किंवा कला आहे, तिचें तुलनात्मक श्रेष्ठत्व कनिष्ठत्व ठरविण्यांतहि हेच दोन स्वभावभेद दिसून येतात. मी स्वतः या विद्येला कलेला अितरांपेक्षा श्रेष्ठ मानणारा नाही. साहित्यिक हे आपणाला अितरांपेक्षा अुगीचच श्रेष्ठ मानतात! लौकिक संसारांत अितर व्यावहारिक विद्या व कला याच साहित्यापेक्षा अधिक तात्कालिक अुपयोगी ठरतात. अर्थ व काम हे समाजाचे दोन मुख्य पुरुषार्थ घेतले तर, त्यांचीं सफलता अितर विद्या व कलाच अधिक करितात. अुदाहरणार्थ, अर्थोत्पादक अुद्योगवंध्यांतलें यश हें साहित्यांतल्या यशापेक्षा कनिष्ठ कां म्हणावें? मला असे यशस्वी व्यापारी अुदमी कारखानदार माहीत आहेत की, त्यांना साध्या लिहिण्यावाचण्यापलीकडे कांही येत नाही. तथापि ते आपल्या अशिक्षित बुद्धीमत्तेच्या बळावर अितकें यश व संपत्ति मिळवितात की, श्रेष्ठांतले श्रेष्ठ असे दहा पांच साहित्यिक ते सहज आपल्या पदरीं ठेवतील.

काय मौज आहे पाहा ! ज्याला गणित येतें त्याची मति तत्त्वज्ञानांत शिरत नाही. तत्त्वज्ञान्याच्या बुद्धीला संगीत वावडें वाटतें. संगीतशास्त्री बुद्धिवळाच्या डावांत हरतो. बुद्धिवळपटु लोकांना भौतिकशास्त्र दूर ठेवावेसे वाटतें. भौतिकशास्त्री मंडांतीत भाजी विकत घेण्याच्या व्यवहारांत फसतात. बाजारपेठेंतील व्यवहारांत निष्णात असणाऱ्या लोकांना राजकारणाचीं तत्त्वे समजत नाहीत. राजकारणपटु मुत्सद्द्यांना अर्थशास्त्र चांगलें येत नाही. अर्थशास्त्रज्ञांना काव्याच्या चार ओळी लिहितां येत नाहीत. कवि हे व्यवहारशून्य असतात. तात्पर्य, अशा रीतीने ही सांखळी केव्हा संपायचीच आहे. बुद्धीच्या अपूर्णत्वाविषयी अेकांगीपणाविषयी आल्डस् हक्सले हा 'Proper Studies' या पुस्तकांत म्हणतो—

'As a dog is to me so am I musically to Beethoven, and mathematically to Einstein. The only consolation is that Beethoven himself is a mathematical dog in relation

to Einstein, while in all cases where visual art is concerned Einstein is, on his own confession, a dog in comparison with any good painter or even an appreciator of painting. (P. 62)

(११४) जुन्या काळीं अका अंगाला विद्येचें कौतुक करणारा राजा, आणि दुसऱ्या अंगाला त्याच्या पदरीं आश्रित होऊन जीवयात्रा कंठणारे, त्याच्या मूठभर किंवा ताटभर रूपये मोहोरांच्या देणगीने स्वतःला संपन्न मानणारे, त्याची हांजी हांजी करणारे, त्याचीं स्तुतिस्तोत्रें रचून गाणारे शास्त्रीपंडित, यांची जोडी लक्षांत घेतली तर काय अनुमान निघतें? 'सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम्' हें सुभाषित मानभावीपणाने तोंडाने म्हणायला ठीक आहे. पण कोणत्या राजाने प्रत्यक्ष 'सुकविता' स्वीकारून राज्य सोडून दिलें? अुलट, 'तुम्हांला राज्य देतो तें घ्या. मात्र अट ही की, साऱ्या जन्मांत तुम्ही कोणतेंहि पुस्तक वाचतां किंवा लिहितां कामा नये, कविता करितां किंवा गातां कामा नये' असें म्हणण्याला कोणी अीश्वर अुभा राहिला तर, त्या अटीवर तें राज्य स्वीकारणार नाही असा अेकहि साहित्यिक किंवा वाङ्मय-कलावंत मिळणार नाही. 'बुभुक्षितैः व्याकरणं न खाद्यते, पिपासितैः काव्यरसो न पीयते' अशीहि वचनें आढळतात. मग देहाच्या साध्या गरजा भागविण्याचें साधन जर प्रसंगीं काव्य-साहित्यापेक्षा अधिक ठरतें, तर राज्यासारख्या अैश्वर्याची गोष्ट कशाला? व्यवहारांत अितर रीतीने यशस्वी ठरणऱ्या अविद्वानांनी विद्वानांना मोठे म्हणणें हें हीनगंडाचें द्योतक नसेल काय? पण हा न्यूनगंड अेकतर्फी नाही हीहि गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. आम्हाला तर वाटतें की, धनाढ्य लोक विद्वानाला मनांतून जितका मान देतात तितकाच विद्वान लोकहि धनाढ्याला मनांतून देतात, कारण अुघड आहे. विद्वत्तासंपादन हें जसें अेक प्रकारचें सुयश, तसेंच धनाढ्य होण्याला लागणारें व्यावहारिक चातुर्य व बुद्धिमत्ता लाभून तिचा सुपरिणामकारक अुपयोग करतां येणें हेंहि यशच आहे. विद्वानाला मोठेपण दिलें म्हणून त्याला कोणी राज्यावर बसवीत नाही. तसेंच अुलट मोठा वीर किंवा मुत्सद्दी झाला तरी त्याला पंडितसभेचें अध्यक्षस्थान कोणी देणार नाही. तात्पर्य, प्रत्येकाचें महत्त्वाचें स्थान

वेगवेगळें असतें. त्यांत निखालस श्रेष्ठपणा अेकीकडे व निखालस कनिष्ठपणा अेकीकडे असें नसतें. कांही राजे लोक पंडितांना पदरीं बाळगून त्यांना मान देतात याचें कारण हें की, वर दर्शविलेल्या दोन स्वभाव-प्रकारांपैकी 'विनयदूषित' या प्रकाराचा स्वभाव देवाने त्यांना अुपजत दिलेला असतो. पण दुसरेंहि कारण असें की, पदरच्या शास्त्रीपंडितांचा परामर्शपूर्वक गौरव केल्याने स्वतः राजांना अेक विशेष प्रकारची कीर्ति मिळते. अितिहासांत ऑगस्टस, चवदावा लुअी, ऑलंजावेथ, व्हिक्टोरिया, तसेंच भोज, विक्रम, श्रीहर्ष हे राजे अितर रीतीने कीर्तिमान असतां, या विद्वत्परामर्षामुळेहि त्यांना अेक स्वतंत्र वेगळ्या प्रकाराची कीर्ति मिळाली यांत शंका नाही. तथापि राजांना होणाऱ्या या कीर्तिलाभापेक्षा राजाश्रयाने विद्येला 'ठाव नांव व वाव' मिळण्याचा जो लाभ होतो तोच अधिक म्हणावा लागेल. तात्पर्य, राजा व कवि हे दोघेहि सुज्ञ असतील तर अेकमेकांविषयी समानतेने आदरभावच ठेवतील.

(११५) म्हणून 'अहंकारदूषित' आणि 'विनयदूषित' या दोहोंहून अेक तिसरीहि भूमिका निर्माण होअूं शकेल. कारण कोणाहि गुणी मनुष्याने दुसऱ्या कोणालाहि कमी लेखूं नयेच हें ठीक, पण स्वतःला तरी कमी कां लेखावें? अीश्वराने गुणाची वाटणी करतांना वैचित्र्य साधून न्यायबुद्धि राखली आहे असें म्हणतां येअील. किंबहुना वैचित्र्य साधल्यामुळेच त्याला न्यायबुद्धि राखतां आली असें म्हणावें. कोणत्या अेकाच वर्गाला सर्वंच गुणवत्ता तो अर्पण करील तर अितरांवर अन्याय होअील. आणि अेकाच वर्गाला त्याने ती अर्पण केली तर आडव्या समांतर लहान मोठेपणाला वाव अुरणार नाही. पण निरनिराळ्या वर्गाला निरनिराळ्या गुणवत्तेची देणगी दिल्याने सर्वंच आपणाला मोठे किंवा बरोवरीचे म्हणूं शकतात.

(११६) रोमन कवि होरेस याच्या चरित्रांत ही गोष्ट मला पर्यायाने वाचावयास सापडली ती अशी. रोमन बादशहा ऑगस्टस व प्रसिद्ध कवि होरेस हे व्यक्तिशः परम स्नेही होते. राजाच्या सांगण्यावरून होरेसने अनेक कविता रचल्या व त्या निरनिराळ्या राजदरवारप्रसंगी म्हटल्या जात. पण होरेसने स्वतःच्या आवडीने रचलेल्यापैकी अेकाहि कविता

त्याने आपणाला (ऑगस्टसला) अर्पण केली नव्हती याचें वादशहाला वाजीट वाटे. आणि ज्या अितर कोणा स्नेह्यांना त्या अर्पण केल्या जात त्याविषयी त्याला मत्सरहि वाटे. म्हणून एकदा त्याने होरेसला लिहिलें—
 ' हे पाहा, प्रिय मित्रा, मला आज तुझ्याकडून ज्या प्रकारच्या तूं केलेल्या कविता वाचण्याकरिता म्हणून आल्या त्यासारख्या कविता तूं स्वतः मला कधीच अर्पण करित नाहीस. म्हणून मी तुझ्यावर फार रागवलों आहे ! त्या सगळ्या तुझ्या अितर मित्रांनाच लाभतात. कायरे, तुला अशी भीति वाटते की काय ? की तूं अेखादी कविता मला अर्पण केलीस तर तूं राजमित्र होतास ही गोष्ट पुढच्या पिढ्यांना अुमगून येअून त्यामुळें तुझी अन्नू कमी होईल ?" होरेसने वादशहाला या पत्राचें अुत्तर कविता रूपानें पाठविलें, त्यांत या नाजूक स्तुतीच्या व मोठेपणाच्या अहेराला तसाच नाजूक परत अहेर केला. तो लिहितो—

Since you, great Caesar, singly wield the charge
 Of Rome's concerns, so manifold and large
 With Sword and Shield the commonwealth protect
 With moral grace it, and with laws correct
 The bard, methinks, would do a public wrong
 Who, having gained your ear, should keep it long.

(११७) ज्याचें जें काम तें त्याचें त्याला. ज्याचा जो मोठेपणा तो त्याचा त्याला. कवि आपल्यापरी मोठा. राजा आपल्यापरी मोठा. आणि हें खरेंच आहे. अेकाचें काम दुसऱ्याला लाभलें नाही, आणि लाभते तर कदाचित तें त्याला नीट करतांहि आलें नसतें. योगायोग असा घडलाहि की, हाच ऑगस्टस वादशहा वाङ्मयप्रेमी असल्याने, त्याला स्वतःला अेकदा नाटक लिहिण्याची हौस आली. म्हणून त्याने ग्रीक पद्धतीचें अेक शोकपर्यवसायी नाटक लिहिलें. त्यांतील नायक अॅजेक्स हा शेवटीं आपल्या तरवारीवर पडून आत्मघात करितो अशी कथा होती. पण शेवटी वादशहालाच तें नाटक पसंत पडले नाही. तें बाहेर काढण्याची त्याला छाती होअीना. म्हणून तें त्याने आपल्या हाताने फाडून टाकलें. पुढे कोणा अेका स्नेह्याने त्याला विचारलें.

“काय, वादशहासाहेब, आपलें नाटक कुठवर आलें ? ” तेव्हा तो म्हणाला “माझ्या नाटकांतील नायकांचेंच अनुकरण माझ्या स्वतः नाटकाने केलें. त्याने जीव दिला. ” (म्हणजे तें नाटक मी फाडून टाकलें.) समजा की होरेस कवीला जर औटघटकेचा वादशहा केला असता तर त्याचा राज्यकारभार ऑगस्टस वादशहाच्या नाटकाअितकाच वाजीट झाला नसता काय ? सर्वांनी सर्व कामें करून भागायचें नाही, व तीं त्यांनी केलीं तर त्यांना यायचींहि नाहीत. अर्थशास्त्रांतील श्रमविभागणीसारखीच अीश्वराने गुणविभागणीची योजना केली आहे. म्हणून प्रत्येक विद्वानाने कलावंताने आपला योग्य स्वाभिमान संभाळून दुसऱ्याला बहुमान देणें चांगलें. निदान न्यायबुद्धीने समानत्व तरी मानावें.

(११८) ‘विनाश्रयाः (विनाराजाश्रयाः) न शोभंते पंडिता वनिता लताः’ हें वचन अगदी यथार्थ आहे. नेपोलियन बोनापार्ट व जर्मन कविश्रेष्ठ गटे यांची गांठ पडली तेव्हा ‘वाहवा हाच पुरुष श्रेष्ठ खरा !’ असे उद्गार नेपोलियनच्या तोंडून निघाले असें म्हणतात. पण त्याचा अर्थ, जन्मभर अहंकार व आढ्यता मिरविणाऱ्या, नेपोलियनला विनयाची ही लहर अेक क्षणभर आली अितकाच समजावा. ब्रिटिश सेनापति जनरल वूल्फ याची अेक गोष्ट अशी सांगतात की, कॅनडाच्या किनाऱ्यावरील अेका परेंच ठाण्यावर स्वारी करायला तो निघाला, तेव्हा होडींत बसल्या बसल्या त्याला तोंडपाठ असलेल्या ग्रे कवीच्या ‘अेलेजी’च्या (शोक गीताच्या) ओळी सहज आठवून तो त्या म्हणूं लागला ‘Paths of Glory lead but to the grave.’ ही ओळ म्हणून तो थांबला, व शेजारच्या अधिकाऱ्याला म्हणाला ‘अहाहा, असें सुंदर शोकगीत रचण्याचें जर मला साधेल तर मी शिपाअिगिरी सोडून कवीच होअीन. पण ही देखील क्षणिक विनयबुद्धीची लहरच नव्हे का ?

(११९) ‘विद्वान् सर्वत्र पूज्यते’ असें वचन आहे. आणि तुमच्यासारखा अेखादा कीर्तिमान साहित्यिक अेखाद्या लक्षाधीशाच्या दुकानीं गेला तर लगेच तो दुकानदार, कारखानदार, व्यापारी आपण जागेवरून अुठून तुम्हाला गादीवर बसवील व आपल्या हाताने पानविडा देईल. म्हणजे

तुमची पुजा करील. पण याचे अुट्टें केव्हा निघतें, माहीत आहे ? तर अेखादी विद्याविपयक संस्कृतिविपयक योजना तुम्हा विद्वान् साहित्यिकांनी काढली. आणि वर्गणी देणगीची याचना करण्यासाठी तुम्हांला त्या शेठजीच्या दुकानी जाण्याची पाळी आली, म्हणजे त्याचें अुट्टें निघतें. अशा प्रसंगी विद्वत्ता श्रेष्ठ ? की पैसा श्रेष्ठ ? की ती दोनहि परस्परोपकारी ? हें कळतें.

(१२०) आता समाजांत खरें साहित्य व वाङ्मय यांची व्याप्ति तरी किती असते हेंहि थोडें पाहू. अुदाहरणार्थ, मुंबई अिलाख्यांत शेंकडा ६५ लोक गुरेंढोरे शेळ्यामॅढ्या राखणारे व शेतकीवर अुपजीविका करणारे आहेत. ११ टक्के लोक अुद्योगधंदा करणारे. ५ टक्के लोक व्यापारधंदा करणारे. फक्त १॥ टक्का लोक पांढरपेशा वर्गचे अुद्योग, कलाकौशल्याचें अुद्योग, करणारे आहेत. दुसऱ्या रीतीने कांही आकडे असे. सरकारी नोकरांची संख्या १ लक्ष ७१ हजार, पोलीस व सैन्य ६८ हजार, धर्म-कार्यांचा व्यवसाय करणारे ६६ हजार, शिक्षक सर्व प्रकारचे ४२ हजार, वैद्यक व्यवसाय करणारे डॉक्टर, वैद्य, सुअीणी, कांपौंडर २० हजार, नट नर्तक, गायक १६ हजार, कोर्ट कायदा अित्यादि व्यवसायांत पडणारे ९॥ हजार, शिल्प अिजीनियरिंग अित्यादि कामें करणारे २ हजार, आणि ग्रंथकार संपादक फोटोग्राफर अित्यादि सुमारे दीड हजार. या शेवटल्या वर्गांतून फोटोग्राफर कमी केले तर संख्या हजार १२ शेंच अुरेल. त्यांतहि खरे साहित्यिक कितीसे व ते साहित्य निर्माण करणार किती ? मुंबई, पुणें व जिल्ह्याचीं शहरें यांमध्ये साहित्यिकांचा मुख्य भरणा. पण हीं मोठीं शहरें सोडून किंचित आंत गेलों म्हणजे औषधालाहि साहित्यिक मिळत नाही.

(१२१) शिवाय या गणितांत दुसरी अेक सूचना व सावधगिरी बाळगावयाची ती अशी की, वरील दीड हजार लोकांतून छापखानेवाले, प्रकाशक, परभूत संपादक, निवळ वर्तमानपत्री लेखक, साक्षर मवाली व गुंड हे वगळावे लागतात. मग अुरले ते साहित्यिक ! पण त्यांतहि प्रत्यक्ष ग्रंथकार किती थोडे ? छापखानेवाले वगळण्याचें कारण असें की, ते टाअिप कागद शाअी व मजूर यांचा 'व्यापार' करतात अितकेंच म्हणतां येअील. निर्णयसागर छापखान्याचे मालक जावजी दादाजी हे यशस्वी छापखानेवाले ठरले, पण

व्यक्तिशः त्यांना वाङ्मय कितपत अवगत होतें? पुण्याचे गोंधळेकर. खूप पैसा मिळविला. पण अंकलिप्या, कित्ते, प्राथमिक शाळेंतील पुस्तकें हीं छापून, त्यांची गणना साहित्यिकांत कशी? प्रकाशकाचा धंदा करणाऱ्या पुष्कळांचीहि तीच गोष्ट. कारण त्यांना पुस्तकांत भांडवल घालून ग्रंथकारांना राववून व वुडवून यशस्वी धंदा करतां येतो. पण खऱ्या साहित्याची लज्जत त्यांना कळत नाही. परभृत संपादक याच माळेचे मणी.

(१२२) अेकंदर समाजांत साक्षर लोकांची संख्याच शेंकडा १०-१५ म्हणजे फार. या साक्षरतेची व्याख्याहि सही करण्यापुरतें लिहितां वाचतां येणें अितकी संकुचित म्हणा किंवा व्यापक म्हणा. अर्थात् समाजाचा जो अेवढा प्रचंड व्यवहार चालतो त्याचें, ज्याला आपण वाङ्मयसाहित्य म्हणतां त्यावीण, काय अडेणार? व साहित्याने त्याला कितीशी मदत होणार? समाजजीवन हें बहुतेक प्रत्यक्ष अनुभवाने निर्वाहित होतें. त्याला लागणारें ज्ञान परंपरेने आलेलें म्हणजे अपुजत कांही थोडें, आणि अनुकरणाने पाहून आलेले कांही थोडें, असें असतें. आणि तेवढ्या भांडवलावर कमी-जास्त बुद्धि चालेल त्या मानाने तो व्यवहार कमी-अधिक यशस्वी होतो. दोन टोकांचीं दोन अुदाहरणें घ्यावयाचीं तर अशीं. मुंबांती शेअरबाजारामध्ये रोज लाखों रुपयांची देवघेव होते. ती व्यावहारिक ज्ञान, शहाणपण, व कौशल्य याशिवाय होत असेल काय? पण शेअरबाजारांतील सट्टे करण्याची अपुपत्ति घरबसल्या शिकविणारें वाङ्मय, आणि त्यांतल्या त्यांत साहित्य या पदवीला पोचणारें वाङ्मय, किती असेल? मुंबांतील व मुंबाबाहेरील सर्व बाजारपेठांना हीच विचारसरणी लागू होतील. दुसऱ्या टोकाला आपण कुंभाराचें अुदाहरण घेऊं. कुंभार हा विश्वकर्माविरोवर स्पर्धा व कलह करतो तो अेक प्रकारें खराच आहे. (घटानां निर्मातुः त्रिभुवन-विधातुश्चकलहः) त्रिभुवनाची घडण काय किंवा मडक्याची घडण काय, दोनहि सारखीच. अेकच बुद्धि लहानमोठ्या प्रमाणांत काम करते. अितकाच त्याचा अर्थ. पण मुद्दा हा की, ब्रह्मदेव ज्याप्रमाणें विश्वनिर्मिति करण्याला वाङ्मयसाहित्याच्या ग्रंथावरून शिकला नाही, त्याचप्रमाणें निरक्षर कुंभारहि, घटनिर्मितीची अपुपत्ति ग्रंथांत वाचल्याशिवाय, आपलें काम यशस्वी करूं शकतो. या दोन टोकांच्या मध्ये धनोत्पादक सर्व व्यवहार व अुद्योगधंदे

वसतात. तीच गोष्ट कांही ललितकला व त्यांतील कलावंत यांचीहि समजावी. कारण उत्कृष्ट गवथी, उत्कृष्ट चितारी, उत्कृष्ट नट-नर्तक, अुत्कृष्ट शिल्पी हा वाङ्मयसाहित्य वाचून तयार होत नसतो. पण तो बराचसा स्वयंसिद्ध असतो व त्याला कांही ज्ञान, वर सांगितल्याप्रमाणे, परंपरागत तोंडी दुसऱ्याकडून व कांही स्वतःच्या हाताने प्रत्यक्ष करून मिळालेले असते.

(१२३) हे असे आहे तर साहित्य वाङ्मय यांना जगांत अितका मान कां मिळावा ? आणि मिळाला तर तो सर्वस्वी अकारण असेल काय ? मात्र हा मान सर्व देशांत मिळत आलेला आहे हे खरे. कोणत्याहि देशाचा अितिहास लिहितांना त्या देशांतील वैभवसंपन्न राजे, पराक्रमी वीर, चतुर मुत्सद्दी अित्यादिकांच्या बरोबरीने त्यांतील तत्त्ववेत्ते, कवि, पंडित, विद्वान, साहित्यिक यांचीहि माहिती व वर्णने अितिहासकार देतात. किंबहुना तीं दिल्याशिवाय आपल्या ग्रंथाला पूर्णता आली असे त्यांना वाटत नाही. आपल्या आर्यभूमीचेच अुदाहरण घेअूं. यांतील वैय्याकरण मीमांसक साहित्याचार्य यांनी मनुष्यवाणीच्या शब्दाला सर्वोत्तम स्थान दिले आहे व त्याचे मूल्य सर्वश्रेष्ठ ठरविले आहे. याविषयी कांही वचने देतां येतील. 'एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सम्यक् प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति'— 'एकच शब्द पण त्याचा खरा अर्थ समजला व त्याचा योग्य अुपयोग केला तर तो 'स्वर्गामध्येहि सर्व मनकामना पूर्ण करूं शकतो.' तसेच साहित्यशास्त्रकार मनुष्यवाणीचे (अर्थात् वाङ्मयाचे) वर्णन कसे करतात पाहा. अेकजण म्हणतो—

अिह शिष्टानुशिष्टानाम् शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचां अेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

(या जगांत स्वयंसिद्ध शिष्ट (विद्वान शास्त्रज्ञ) व शिष्टामागून जाणारे अितर शिष्ट यांच्या वाणीच्या प्रसादानेच सर्व समाजजीवन चालू राहते.)

अिदं अंधतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयं ।

यदि शब्दाब्ध्यं ज्योतिः आसंसारं न दीप्यते ॥

(हे सर्व त्रिभुवन एरवी (अज्ञान) अंधकाराने भरून गेले असते पण ते जात नाही याचे कारण शब्द (मनुष्यवाणी—वाङ्मय) नांवाची जी अेक ज्योत आहे ती सर्व जगभर आपल्या प्रकाश पाडीत राहिली आहे.)

गौर्गोः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः
दुःप्रयुक्ता पुनर्गो त्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति

(वाणी-वाङ्मय-याचा योग्य अुचित अुपयोग केला तर ती गाई-सारखी दूध देऊन मनोरथ पूर्ण करते. पण तोच जर तिचा अनुचित अुपयोग होअील तर ती करणारा बैलच म्हणावा लागतो.)

अशी कितती तरी आणखी संस्कृत वचनें देतां येतील. साहित्य व वाङ्मय यांच्या गुण वर्णनासंबंधी मराठी भाषेतीलहि दोनच अुतारे घेअूं. अेक ज्ञानेश्वरांचा व दुसरा श्रीरामदासांचा. दोघांहि संतकवींनी ग्रंथारंभी वाङ्मयप्रशस्ति केली आहे ती अशी—

रामदासांची कविस्तुति

शब्दरत्नाचे सागर	- ज्ञानियांचा परमार्थुं
शब्दसृष्टीचे औश्वर	- मुमुक्षूंचें अंजन
सरस्वतीचें निजस्थान	- साधकांचें साधन
नाना कळांचें जीवन	- सिद्धांचें समाधान
बोलके चिंतामणी	- स्वधर्माचा आश्रय
कामधेनूची दुभणी	- मनाचा मनोजय
कल्पनेचे कल्पतरू	- ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ति
प्रेमळांची प्रेमळ स्थिति	- सामर्थ्यवंताची सत्ता
वाग्विलास करणारी शक्ति	- सकळसिद्धींचा निर्धार
सृष्टीचा अलंकार	- देवाचे रूपकर्ते
विचक्षणाची कुशलता	- विवेकनिधीचें भांडार
लक्ष्मीचा शृंगार	- निरंजनाची संपत्ति
अमृताचे ओघ	- विराटाची योगस्थिति
नवरसाचे मेघ	- भक्तीची फलश्रुति
नाना मुखांचें सरोवर	- औश्वराचा पवाड
मुखाचीं तारवें	- आदिशक्तीचें ठेवणें

नसता कवींचा व्यापार । तरी कैचा असता जगदोद्वार । म्हणोनी
कवी हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥

घेतां त्यावरून काय दिसते? तर हेंच दिसते की, कवि (म्हणजे त्या वेळचे जे साहित्यिक) त्यांच्याविषयी रामदासांना फार गौरवबुद्धि होती. त्यांच्या वरील वर्णनविशेषणांत मी वर्गीकरण करून दोन भाग पाडले आहेत. पैकीं अजुव्या बाजूचीं विशेषणें ही कवींच्या अध्यात्म गुणांचीं व काव्याच्या पारमार्थिक फलश्रुतीचीं आहेत. तथापि डाव्या हातचीं विशेषणें हीं निखालस लौकिक कवींच्या साहित्य गुणांचीं द्योतक मानावीं लागतात. ज्ञानेश्वरांनी कवीला अेवढा थोर मान दिलेला नाही. त्यांनी गणपतीची मूर्ति मनाने तयार करून, ती ज्या गोष्टींनी सिद्ध व सुशोभित केली, त्या अवयवांत व अलंकारांत वेद, अपुनिषदे, तत्त्वदर्शने, स्मृति अित्यादि आध्यात्मिक ग्रंथ आहेत. अर्थात् ज्यांना जुन्या संस्कृत वाङ्मयांत मोठें स्थान आहे असेंच ते ग्रंथ आहेत. तथापि त्यांनी काव्य-नाटकांचाहि परामर्ष घेतलेला आहे. आणि काव्य-नाटके हीं अध्यात्मपर नसून तीं केवळ साहित्याचीं प्रतीके होत. यावरून हें सिद्ध होते की, साहित्याची प्रतिष्ठा ही आधुनिकांनीच वाढविलेली आहे असें नाहीं. बरोबर असो, चूक असो, जुन्या लोकांनीहि ती प्रतिष्ठा मानली होती.

(१२५) पण प्रारंभीं दर्शविल्याप्रमाणें साहित्यावांचून जर जगाचें बहुतेक काम भागते तर त्याला अेवढा मान कां असावा? याचें अुत्तर म्हणून असें देतां येतील की, आचारनिरपेक्ष अशा सांस्कृतिक विचारांचें तेज मनुष्याच्या मनावर पडल्याशिवाय राहत नाही.

(१२६) विद्येप्रमाणें वैभवसंपत्तीचीहि अेक देवता आहे. अेकीचें नांव सरस्वती व दुसरीचें नांव लक्ष्मी. परंतु या दोहींत सरस्वतीला मान अधिक द्यावा ही आपली सनातन मतपरंपरा आहे ही गोष्ट नाकबूल करतां येत नाही. याचें कारण असें असावें की, लक्ष्मीभक्तांच्या भोगापेक्षा सरस्वतीभक्ताचा त्याग हा अधिक अुठावदार व मनाची पकड घेणारा ठरतो. त्यागी लोक ज्या पुण्यायीचा संचय करतात ती त्यांना ज्या विद्यांच्या योगाने लाभते त्या विद्यांचें मुख वाङ्मयसाहित्य सारस्वत यांत आढळते. ज्यांचा विश्वास परलोकावर आहे ते असें समजतात की, धनद्रव्यादि अपुभोग-साधनें सगळीं या लोकींच राहावयाचीं. तीं जीवात्म्याला परलोकीं

अुपयोगी पडत नाहीत. पण त्यागाश्रित पुण्याशी व अध्यात्मसंस्कृति ही मात्र आत्म्याबरोबर परलोकीं जाऊं शकते. आपल्या सर्व भारतीय शास्त्र-दर्शनांची फलश्रुति मोक्ष हीच सांगितलेली असते नव्हे काय? मात्र अशा प्रकारच्या युक्तिवादाशिवाय वाङ्मयसाहित्यमंडित कवि व पंडित यांना समाजांत श्रेष्ठ स्थान कां देण्यांत येतें याची अुपपत्ति लागू शकत नाही. मात्र जे कोणी परलोक मानीत नाहीत ते केवळ विद्वत्तेला अितकेसें महत्त्व देत नाहीत. ते कर्तृत्व हाच मुख्य गुण मानतात. मग कर्तृत्वाच्या जोडीला विद्वत्ता असेल, तर तें अधिक चांगलें, द्विगुणित चांगलें, अितकेच काय तें.

(१२७) साहित्य हें अेक संस्कृतिप्रकर्षाचें साधन आहे, आणि त्याबरोबर अितर कलांनाहि तशाच प्रकारचें साधन मानतां येतें. तथापि वाङ्मयसाहित्याला त्यांतल्या त्यांत श्रेष्ठपद मिळण्याचें आणखी अेक कारण हें असावें की, या साधनांचा पल्लेदारपणा अितरांहून अधिक आहे. मनुष्याचें मन व हृदय हीं खुलासेवार प्रकट करण्याची शक्ति वाचेच्या कलेंत, व तदनुसार लेखनकलेंत, जितकी आहे तितकी चित्र, नाट्य, नृत्य, संगीत यांत नाही. अंतिम आनंद सर्व कला सारख्याच देतात. स्वतःला क्षणभर विसरून जाणें हें आनंदाचें अंतिम गमक मानलें, तर तो आनंद सर्व कला सारख्याच प्राप्त करून देतील. पण कर्तृत्वाच्या दृष्टीने व कार्यव्यापाच्या दृष्टीने पाहतां वाङ्मयकला या अधिक पराक्रमी ठरतात. अितर कलाकृतींचे निर्माते व त्यांचें सौंदर्य अुपभोगणाच्या व्यक्ति यांचा मेळ पडणें फार दुरापास्त होतें. पण वाङ्मयाचें तसें नाही. पुस्तकांतून चित्रें छापतां येतात, फोनोग्राफच्या तबकड्यांत गायन लिहून त्याच्या प्रती काढतां येतात, तसेंच छाप बनवून मूर्तीहि तयार करतां येतात, आणि संगमरवरी ताजमहाल चार आण्याला मिळतो हें सर्व खरें. तथापि ग्रंथांची निर्मिति जितकी होते तितकी या अितर वस्तूंची होत नाही. शिवाय हाताळणें, वापरणें यांच्या सोयीच्या दृष्टीनेहि वाङ्मयग्रंथ हा अधिक व्यवहार्य ठरतो. तसेंच जीवनाचें अगणित गुण व अगणित प्रकार प्रतिबिंब दाखविणें हें अगणित वर्णसमूहरूप वाणीला व लेखनाला जसें साधेल तसें मर्यादित व्याप्तीच्या चित्रांना, गीतांना, मूर्तींना, शिल्पकृतींना साधणार नाही.

(१२८) या वाङ्मयसाहित्याचा अधिकार ज्याला मध्यम वर्ग म्हणतात, आणि पूर्वीच्या आंकडेगणितांत ज्यांचा अल्लेख सर्वांत लहान म्हणून केलेला आहे, अशाच अंका लहानशा वर्गाकडे येऊन बसलेला आढळतो. ज्यांचा व्यवहार वाङ्मयाच्या ज्ञानाशिवाय अडत नाही असे लोक शेंकडा ९८-९९ असतात हे पूर्वी सांगितलेच आहेत. अुरला अेक-दोन टक्के वर्ग हाच काय तो कधी काळीं वाङ्मयसाहित्य वाचणारा. पण फिरून त्यांपैकीच फार थोड्या लोकांना स्वतः वाङ्मयसाहित्यनिर्मिति करतां येते. अेकीकडे श्रीमान वर्ग. हा आपल्याच अैश्वर्योपभोगांत मग्न असतो, सुखावलेला असतो, श्रम केल्याशिवाय त्याला जगतां येतें. तो वाङ्मयसाहित्यांत लक्ष घालीत नाही. आणि दुसऱ्या बाजूला प्रचंड असा दरिद्री किंवा गरीब लोकांचा वर्ग. श्रीमान लोक कदाचित साक्षर तरी असतात-पण गरीब लोकांना धन नाही त्याप्रमाणें साक्षरताहि नाही. मग ते विचारे वाङ्मयनिर्मिति काय करणार? तात्पर्य, मानवजातीच्या अितिहासाकडे पाहिलें तर मध्यम वर्ग हाच सर्वांत महत्त्वाचा ठरतो. याचें कारण समाज जिवंत राहण्याला ज्या हालचाली, जीं परिवर्तनें, व ज्या क्रांत्या, आवश्यक असतात त्या सर्व या मध्यम वर्गाच्या मनांतून निर्माण होतात. समाज-जीवनाच्या अथांग समुद्रावर जीं वादळें आजपर्यंत झालीं आहेत तीं सर्व या मध्यम वर्गाच्या केंद्रभूमींतच झालीं आहेत. कारण काय असेल तें असो, पण मध्यम वर्गातील सुशिक्षित मनुष्य हा असा असतो की, सामाजिक वातावरणाचा दाब, व त्यांतील आर्द्रता रूक्षता, ही मोजणारा बॅरॉमीटर होण्याची पात्रता फक्त या मध्यम वर्गाच्याच अंगीं असतें. या वर्गातील लोकांनीच ग्रंथ रचले, वाचले, संभाळले व लोकांना समजून सांगितले. हे काम अंका टोकाच्या श्रीमंतांनी व दुसऱ्या टोकाच्या दरिद्री लोकांनी कधीहि केलेलें नाही. म्हणून श्रीमंताला वेळेचें काय करावें हें समजत नाही, व गरिवाला कांही करावेंसें वाटलें तर त्याला वेळ नाही. म्हणून दोघेहि सारखेच निरुपयोगी. मध्यम वर्ग हाच अंका असा आहे की, जो आळशी होण्याअितका सुखावलेला नाही व सुखाच्या विश्रांतीचा अंका क्षणहि मिळत नाही असा दरिद्री नाही. मनुष्याला विश्रांतीचा असा काळ थोडा तरी मिळणें यावरच जगाची प्रगति बरीचशी अवलंबून असते. तत्त्ववेत्ता बरट्रॅंड रसेल म्हणतो—

“ It is the small leisured class which contributed nearly the whole of what we call civilisation. That class cultivated the arts and discovered the Sciences. It wrote the books, invented the philosophies, and refined social relations. Even the liberation of the oppressed has usually been inaugurated from above. Without the leisured class mankind would never have emerged from barbarism.

(In Praise of Idleness, page 26)

कांही थोडी फुरसत असणारा मध्यम वर्गाचा हा विद्वान् मनुष्य थोडे मिळवू शकतो, पण थोड्यांतच संतुष्ट असतो. बुद्धि व शिक्षण यांच्या योगाने त्याला कांही मोजक्या वेळांत चरिताथार्थिं साधन मिळवितां येतें, व अुरला थोडा वेळ सत्कार्यीं लावण्याची त्यालाच बुद्धि होते. समाजाचे चुकतें कोठे व तें बरोबर कसें करावें याचा विचार करण्याला वेळ व पात्रता दोनहि त्याला असतात. तो श्रीमंतांअितका स्वार्थी नसतो व गरिबांअितका गरजू नसतो. वेळेस तो श्रीमंताच्या संपन्नतेची मदत मागेल व घेतील, व वेळेस गरिबांत मिसळून गरिबांच्या ख्यावलाचा युक्त कार्याला अपुयोग करील. पण कोणतीहि सामाजिक क्रांति घडून आल्यावर, विशेष लाभ किंवा विशेष हानि स्वतःच्या पदरांत न पडतां पूर्वस्थितीवर कोणी राहिल, तर तो मध्यम सुशिक्षित वर्गच होय.

(१२९) आता या मध्यम वर्गातील साहित्यिक लोकांवर लक्ष्मी-देवीची अवकृपा कशी असते हें महाराष्ट्रीय साहित्यिकांचीं अुदाहरणेंच देऊन सांगतो. मराठी साहित्यिकांमध्ये अग्रपूजेचा मान संत-कवींना. पण कवि म्हणून त्यांना कोणा राजाचा आश्रय होता असें आढळत नाही. ज्यांना तो लाभला ते संत व राजगुरु किंवा पूजनीय असें मानवी दैवत म्हणून. कवि म्हणून नव्हे. महानुभाव पंथी कवि हे फार तर मठवासी महंत असतील. पण मठाचा निर्वाह भिक्षावृत्तीवरच अवलंबून धर्मदीक्षेनें त्यांनी दरिद्रीच राहावयाचें होतें. आणि त्यांनी साहित्याची अुपासना केली ती धर्मोपदेशाकरिता, ग्रंथविक्रीने द्रव्य मिळविण्याकरित

नव्हेच. जनार्दनस्वामी हा कवि मानला तरी मुख्यतः राजदरबारी सेवक मुत्सद्दीहि होता. म्हणजे त्याला पगार, वेतन, असामी, जहागीर, सरंजाम (घोड्या-चारारामुद्धा) कांही तरी होताच. तात्पर्य जनार्दनस्वामीची संपन्नता ही कवीची नव्हे. ज्ञानेश्वरमहाराजांविषयी बोलावयालाच नको. अेकनाथ हा घरचा संपन्न दिसतो. पण त्याची संपत्ति वडिलार्जित असावी. त्याचा राजयोग काव्यविक्रीवर अवलंबून नव्हता. तुकाराममहाराजांचा व्यापार कोंकणांतून देशावर जोडले व देशांतून कोंकणांत मीठ नेऊन विकण्याचा ! ते त्यांत काय मिळविणार ! दंतकथेंत सांगितल्याप्रमाणें अेका प्रसंगीं शिवाजीमहाराजांनी त्यांना अितकें दिलें की तेवढ्यावर त्यांचा सर्व जन्म सुखांत जाता व बायकामुलांची हौस फिटती. पण त्याचा त्यांनी अव्हेर केला. शिवाय शिवाजीमहाराजांची ही देणगी साधुत्वावर भुलून दिलेली होती कवित्वावर भुलून नव्हे. रामदासहि तसेंच. वामन-दासोपंतां-विषयी माहिती नाही. पण अेकच मोरोपंत कवि हा असा की, त्याच्या कवितांवर त्याचा संसार चालला. मग ग्रंथविक्रीअेवजी अेखादा धनिक आश्रयदाता मिळून कां होअीना ? पण मोरोपंतांची गणना गरीब आश्रितांतच होअील. तात्पर्य, मोरोपंतांपर्यंतचे साहित्यिक बिनधंदेवाले होते; व ते धंदा म्हणून करते तरी त्याने त्यांना द्रव्यप्राप्ति झाली नसती, यानंतर गोंधळी, शाहीर, लावण्या करणारे घेतले तरी तेंच. गोंधळी हे स्वतः साहित्यिक नव्हत. ते भाट, गायक, नट म्हणजे अेक प्रकारचे परोपजीवी कलावंत. गोंधळी हे दुसऱ्या कवींनी केलेलीं गाणीं म्हणणारे. शाहिरांत राजदरबारीं आश्रय मिळलेला असा जो अेखादा प्रभाकरांसारखा असेल तो मात्र साहित्यावर, काव्यावर, जगाला असें म्हणता येअील. पण तें 'जगणें' अितकेच !

(१३०) आता अिग्रजी अमदानींत जे साहित्यिक झाले त्यांचा विचार करूं. यांपैकी प्रारंभीचे कोणी वर्तमानपत्रकर्ते साहित्यिक त्यावर श्रीमंत झाल्याचें माहीत नाही. कदाचित् दुसरा अेखादा जोडधंदा करूनच ते जगले असावे. 'अुपेक्षित' म्हटल्या जाणाऱ्या मानकरी साहित्यिकांपैकी गोपाळराव हरि देशमुख हे हजार-पांचशे रुपये मिळवणारे सरकारी न्यायाधीश होते, व आपले साहित्य प्रसिद्ध करावयाला त्यांना पदरमोडच

करावी लागे. रा. व. रानडे यांचा विचार साहित्यिक या दृष्टीने करतांच येत नाही. तेहि आपलीं भाषणें वगैरे आपल्या खर्चानेंच छापीत, आणि अशा त्यांच्या लेखांचा संग्रह झाला तो त्यांनी स्वतः काढला विकला नाही. आगरकरांनी सुधारक पत्राचा हिशेबच अकदा प्रसिद्ध केला होता, त्यावरून त्यांच्या वर्तमानपत्री वाङ्मयाने त्यांना कांही द्रव्य दिलें नाही, असें दिसून येतें. या कामीं त्यांचे जोडीदार गो. कृ. गोखले होते. त्यांना लाभ आगकरां-अितकाच झाला ! गोखल्यांना हजारों रुपये हयातींत व मृत्यूनंतरहि मिळाले. ते त्यांच्या शालोपयोगी गणिताच्या पुस्तकांनी दिले, त्याला साहित्य म्हणावयाचें काय ? शालोपयोगी पुस्तकांवर लाखों रुपये मिळविलेले अितरहि अनेक गृहस्थ सांगतां येतील. पण त्यांना त्या पुस्तकांमुळे कोणीहि साहित्यिक म्हणत नाही. प्राध्यापक भानू, हरि महादेव मोडक, नारायणराव फडके यांना त्यांच्या प्रकाशकांनी दिलेल्या रुपयांची वेरीज शेंकड्यांनीच मोजावी लागते. ती हजारांतहि जाऊं शकली नसेल. प्रो. गोळे यांना चांगल्या प्रतीचे साहित्यिक म्हणतां येईल. त्यांच्या दोनहि ग्रंथांच्या कांही आवृत्या निघाल्या पण त्यांची उपजीविका त्यावर होती ना !

(१३१) मात्र त्या पिढींतल्या एकट्या लो. टिळकांची गोष्ट याविषयी सर्वस्वी अपवादात्मक ठरली. त्यांचीं अिग्रजी पुस्तकें बुडीत ठरली, तरी मराठी गीतारहस्य हें अक पुस्तक द्रव्याची खाण ठरली. त्याने टिळकांना व त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या वारसांना अितका पैसा दिला की, कदाचित् अितर कोणत्याहि मराठी ग्रंथकाराला तितका मिळाला नसेल ! टिळकांना राजकारणांत जसें अपूर्व यश मिळालें, तसेंच ग्रंथकर्तृत्वांतहि. सोनाराने शंभर हातोडे मारले आणि लव्हाराने अक हातोडा मारला, दोन्ही वरोवरच म्हणतात तें कांहीं खोटें नाही !

(१३२) आतां अितरांचा विचार करूं. हरिभाभू आपटे हे त्यांच्या पिढींतले श्रेष्ठ कादंबरीकार. पण ज्या पत्रांत त्यांच्या कादंबऱ्या प्रथम प्रसिद्ध झाल्या तें 'करमणूक' जेमतेम आपला खर्च भागवी. आनंदाश्रमाचे व्यवस्थापक म्हणून त्यांना शंभर रुपये पगार व राहण्याला फुकट जागा मिळण्याची सोय त्यांच्या चुलत्यामुळे झाली म्हणून ! नाही तर त्यांना

मास्तरकी करावी लागली असती. फर्ग्युसन कॉलेजांत ते प्रोफेसर नेमले गेले असते. पण तेव्हा मराठीला उच्च शिक्षणांत स्थानच नव्हतें. हल्लीं आर्यभूषण छापखान्याने त्यांच्या सर्व कादंबऱ्या मालकीहक्काने विकत घेतल्या, म्हणून त्यांच्यामागे त्यांच्या कुटुंबाला कांही मदत होत आहे अितकेच. रा. पांगारकर हे जुन्या पिढीतील स्वावलंबी साहित्यिक. त्यांनी प्रारंभीं अेक-दोन वर्षे शिक्षकाची नोकरी काय केली असेल ती. पण त्यांनी लवकरच साहित्यसेवेवर आपला संसाराचा भार टाकला. त्यांनी सुरू केलेल्या साप्ताहिकांत त्यांना कांही विशेष प्राप्ति होत नसे. परंतु त्यांच्या ' भक्तिमार्ग-प्रदीप ' या पुस्तकाने त्यांना बरीच द्रव्यप्राप्ति करून दिली. पण यांत थोडा हेत्वाभास आहे तो असा की, या ग्रंथांत केवळ संतांचें अुच्छिष्ट होतें ! त्यांत स्वतः पांगारकरांचें कांहीच नव्हते. आणि त्यांतील काव्य विकलें जाहीं तें काव्य म्हणून नव्हे, तर साधुसंतांचे अुद्गार, धार्मिक अुपदेश, किंवा देवादिकांचीं वर्णनें म्हणून. त्यानंतर आपल्या वयाच्या अुत्तरार्धांत पांगारकरांना खरी द्रव्यप्राप्ति झाली पण ती दरबारी आश्रित व पुराणिक म्हणून ! त्यांनी जे ग्रंथ म्हणून लिहिलें त्याचा मोवदला त्यांना चार-पांच हजार रुपये मिळाला असेल, व तोहि अुतारवयांत. ज्या विशेष दृष्टीने यथे साहित्याच्या अर्थकारी यशाचा विचार केला जात आहे त्या दृष्टीने पांगारकरांचीहि वाङ्मयसेवा फारशी फलद्रूप झाली नाही. मात्र त्यांनी दुसरा धंदा असा केला नाही हें खरें. वामनराव जोशी यांचा संसार नोकरीवर चालला. वाङ्मयावर नाही. नानासाहेब चापेकर हे प्रथम वकील व नंतर मोठ्या पगारावर सरकारी न्यायधीश होते. शिवाय त्यांची घरचीहि सुस्थिति असावी असें वाटतें. त्यांना त्यांच्या ग्रंथांनी द्रव्य दिलें असेल पण तें ' शाकाय वा स्यात् लवणाय वा स्यात् ' अितकेच म्हणतां येतील. प्रा. श्री. नि. चापेकर यांचा मुख्य किंबहुना सर्व आधार नोकरीवर भागला. त्यांची गणना साहित्यिकांत झाली, तरी साहित्याने त्यांना मुळीच द्रव्याप्राप्ति झाली नाही असें म्हणतां येतील. ना. ह. आपटे यांचा संसार कांही थोडा साहित्यावर व कांही छापखान्यावर चालला. दाजी नागेश आपटे हे चांगले साहित्यिक पण मुख्यतः वकीलच. त्यांचें साहित्य हें द्रव्य-दृष्ट्या फलप्रद होण्यासारखें नव्हतें व झालेंहि नाही. कवि यशवंत, कवि

गिरीश, कवि माधव ज्यूलियन, कवि तांबे हे पगारी नोकर म्हणून संसार चालवू शकले, काव्यावर जगले नाहीत, जगू शकले नसते. कादंबरीकारांचीहि तीच स्थिति. फडके यांना कादंबऱ्यांवर पैसे मिळाले असले, तरी मुख्यतः ते पगारी प्रोफेसर आहेत. खांडेकर हे प्रथम शिक्षक होते. त्यांच्या लघु-कथांनी त्यांना प्रथम थोडा व अलिकडे बोलपट-कथांनी त्यांना बराच हातभार लावला. मात्र ते व रा. य. गो. जोशी हेच काय ते अलीकडे साहित्यावर जगतात असें म्हणतां येतील. माडखोलकर तर पगारी संपादक प्रथमपासूनच आहेत. नाटकें हीच अेक साहित्याची अशी वाजू ठरली की, तिने चांगल्या नाटककारांना अितर ग्रंथकारापेक्षां अधिक पैसा दिला. पण त्यांतहि थोडी सूक्ष्म दृष्टि चालविल्याशिवाय गत्यंतर नाही. नाटकांना दोन वाजू असतात. अेक ग्रंथाचे हक्क व दुसरी नाट्यप्रयोगाचे हक्क. ग्रंथांच्या हक्काची प्राप्ति प्रयोगाच्या हक्कांच्या प्राप्तीच्या मानाने फार थोडी. खाडिलकर कांही काळ कांहीं अंशी नाटकांवर जगले. देवल व गडकरी च त्यांतल्या त्यांत नाटकांवर जगले. माधवराव जोशी यांचा वडिलार्जित पैसा कांहीं होता.

(१३३) ही माहिती मी अदमासाने दिली आहे. कारण कोणा ग्रंथाकाराला त्याच्या ग्रंथांना किती द्रव्यप्राप्ती झाली हे त्याचें त्यालाच माहित असतें. म्हणून माझ्या लिहिण्यांत कोणाविषयी चुकीचें विधान झालें असल्यास, तसेंच कोणाचें नांव चुकून राहिलें असल्यास, त्याने मला क्षमा करावी. मला म्हणावयाचें आहे तें हें की, महाराष्ट्रांतला कोणताहि साहित्यिक घेतला, तरी तो सर्वस्वी व प्रथमपासून साहित्यावर जगू शकला नाही. साहित्यावर आगेमागे पैसा मिळतो, पण तो हुकमी नाही, वक्तशीर नाही. मिळेल तेव्हा अेकदम मिळेल, नाही त्या महिन्याला किंवा त्या वर्षीहि कांही नाही. याविषयी मी माझें स्वतःचेंच अुदाहरण देतों म्हणजे झालें व तें असें-१८९४ ते १९११ या पहिल्या सतरा वर्षांत मी पांच पुस्तकें लिहिली. पैकी मला अेकाच पुस्तकाचे दीडशे रुपये मिळाले. तें पुस्तक 'ग्यारिबाल्डीचें चरित्र' (१९०१). 'सुभाषित व विनोद' हा ग्रंथ (१९०४) विस्तृत निबंध रूपाने 'विविधज्ञानविस्तारांत' हृतेबंदीने प्रसिद्ध झाला, त्याबद्दल अेक पैहि मिळाली नाही. 'आयलंडच्या

इतिहासाचा थोडा भाग प्रथम केसरींत अग्रलेखांच्या रूपाने प्रसिद्ध झाला, तोच वाढवून मी मोठे तीनशें पानांचे पुस्तक आपल्या खर्चाने छापून काढलें, त्यांत जमा खर्च यांचीं तोंडें फार तर मिळालीं. मला रॉ-पन्नास रुपयेहि मिळाले नसतील. यानंतर माझ्या नाटकांना प्रारंभ झाला. तेथून पुढे १९१२ ते १९२४ या बारा वर्षांत सहा नाटके (प्रयोगांच्या हक्कासह), मराठे व अंग्रज' हें पुस्तक तीन आवृत्या, व टिळकचरित्र खंड १ ला या सर्वांनी मला सुमारे पंचवीस हजार रुपये मिळवून दिले. आणि १९२४ ते १९३८ या चौदा वर्षांत टिळकचरित्र खंड २ व ३, आत्मचरित्र, कादंबऱ्या, शास्त्रीय ग्रंथ अित्यादि सर्वांनी (यांत पुनर्मुद्रण, वेचे, अुतारे यांचे हक्क हें सर्व आले) मला आणखी आठव्हा हजार रुपये मिळवून दिले. अशा रीतीने सरस्वतीने आपल्या या भक्ताला अगदीच कांही अुपाशीं मारलें नाही हें खरें. तथापि या सर्वांचा हिशेव वेचाळीस वर्षांत पस्तीस हजार रुपये अितकाच होतो. आणि हेंहि कदाचित् मला वाङ्मयाबरोबर अितर रीतीने प्रसिद्धि लाभली होती म्हणून. पण या सर्व कालावधींत माझा संसार चालला तो, दर महिन्याला वाङ्मयलेखनाशिवाय केलेली जी अितर मेहनत—हमालीहि म्हणा— तिचा मोबदला पगारादाखल ठरीव मिळत होता म्हणून ! शेतकऱ्याचे पीक दर महिन्याला येत नसेल, पण वर्षांतून अेकदा तरी येतें. वागवानाला दर महिना थोडीवहुत प्राप्ति होते. व्यापारी-दुकानदार यांच्या पेटांत तर रोज कांही तरी द्रव्याचा गल्ला पडतो. मात्र विचारा वाङ्मयसाहित्यिक हा असा आहे की, त्याला मिळेल तेव्हा मिळेल नाही तेव्हा कांही नाही. आणि मिळेल तेव्हा म्हटलें, तरी तरुणपणीं स्वाभिमानाने संसार भागून, वृद्धपणीं घरवसल्या सुखाची भाकरी मिळाली अशी किती साहित्यिकांना ?

(१३४) श्रेष्ठ प्रतीचें साहित्य-वाङ्मय लिहिणारांनाहि द्रव्य हवें असेल तर कनिष्ठ प्रतीचें वाङ्मय लिहावें लागतें. ही मोठी दुःखास्पद गोष्ट ठरते. 'अप्रतिष्ठित नाही पण कनिष्ठ' असलें द्रव्यदायी वाङ्मय म्हणजे नाटकें होत. याविषयी अुदाहरणें सर्व देशांत सारखींच सांपडतात. आमच्या अिकडे वासुदेवशास्त्री खरे यांचें अुदाहरण यांपैकीच आहे. कोल्हटकरांचेहि तसेंच. अंग्रज कवि ड्रायडन याच्या सुंदर कवितांना कांही मोबदला विशेषसा मिळाला नाही, पण त्या कविता आज जिवंत आहेत. अुलट निराश होअून

त्याने नाटकें लिहिण्याला प्रारंभ केला तेव्हा त्याला पैसा मिळूं लागला, पण त्याच्या नाटकांना आज कोणी हातांत धरीत नाही. आणखी अेक अुदाहरण अेका जुन्या युरोपिअन कवीचें—

‘ Statius earned his livelihood, not by his epic poems, though it is to them that he owes his reputation, but by the sale of tragedies whose very names are to us unknown

सरस्वती आपल्या पोराना अुपाशी मारते हा अाक्षेप अाजकालचा नाही, कोणत्याहि अेका देशांतला नाही. ग्रीस देशाचा अाद्य महाकवि होमर याने सारा जन्म दारिद्र्यांत काढला—

‘ Seven Grecian cities vied for Homer dead

Through which the living Homer begged his bread.

मरणोत्तर कीर्ति ! विद्वानांना भाकरीअैवजी कीर्ति मिळेल पण तीहि कदाचित् मरणानंतर ! होमरच्या काव्यांना स्वर्गांत सिंहासन मिळालें ! पण त्याला स्वतःला राहायला पृथ्वीवर मृगासनहि नव्हतें.

तसेंच ग्रीक साहित्यिकाचें अेक वर्णन हें पाहा—

“ दुमजल्याच्या वळचणीखाली असलेल्या अेका लहानशा तक्त-पोशीच्या खोलींत अेक विद्वान ग्रंथपंडित अर्घपोटी म्हणूनच की काय पोटाशीं पाय दुमडून घेअून (कारण पाय लांब पसरण्याअितकी त्याची निजण्याची चौपाई प्रशस्त नव्हती) निजले आहेत. अितक्यांत अेक अुंदीर चूं चूं करीत दाराच्या फटींतून आंत येअून वावरूं लागला. तेव्हा त्याची करुणा येअून ग्रंथपंडित त्याला म्हणतात—

जावें परतुनि अुंदिरमाभा

येथ न कांही तुमच्या कामा ॥

खोलीं माझी टीचभर

तींत ग्रंथांचा संभार ॥

येथे धान्याची न कोठी

नाही शिळिहि शिल्लक रोटी ॥

मेवा मावा परक्या घरीं
 शोधुनि काढा जा सत्वरी ॥
 अचिछष्टाचे तेथिल कण
 भागवितील तुमचा सण ॥
 ग्रंथीं माझ्या भरलें खाद्य
 प्रज्ञे प्रतिभेने आस्वाद ॥
 तत्त्वज्ञान त्यांतिल जड
 मजहि पचण्याला अवघड ॥
 व्यर्थ कुरुतुडुनी पुस्तकां
 झोंप माझी मोडूं नका ॥

(ही विनोदी कविता मला ' ग्रीक सुभाषित संग्रहा 'च्या अेका अंग्रजी पुस्तकांत आढळली तिचें हें भाषांतर आहे.)

व्हॉल्टेअरच्या चरित्रांत जॉन मोर्ले याने म्हटलें आहे की, विद्वानांना दारिद्र्याचें वरदान असावे हें जगभर ठरलेलेंच आहे. सरस्वतीची आपल्या भक्तावर कृपा असते, पण त्यांनी दारिद्री राहिले पाहिजे ही त्या कृपादानाची अट असते. मोर्ले म्हणतो—

“ सरस्वतीचें आपल्या भक्तावरील विरोधी प्रेम अश्वरावरील विरोधी भक्तीसारखें असतें. कित्येक प्रेमी तरुणांना आपली स्त्री मुखांत व आनंदांत असावीसैं वाटतें. पण ती पोटभर जेवित बसलेली दिसली तर त्यांना कसेसैंच होतें. ”

सरस्वतीदेवीचें हें करणें न्यायाचें की अन्यायाचें हा प्रश्न नाही. पण अेवढी गोष्ट खरी की, बुद्धिमान विद्वान् लोक दारिद्री पाहून त्यांच्या स्वार्थत्यागावद्दल अविद्वान् श्रीमंतांना सहानुभूति वाटते, व या सहानुभूती-तूनच आदरबुद्धि उत्पन्न होते.

हार्दिक अुद्गार !

(न. चिं. केळकर)

'मंदार-माला' स्वयं गुंफिली ती मुवें अपितां शारदे त्वत्पदीं
सद्भाग्य पूजा कराया मिळे आज, जें लाभलें नाही पूर्वी कधी
निष्ठा तपें चार मी ठेविली त्वत्प्रसादामृतें येतसे ती फळा
भक्ति स्फुरे अंतरीं गद्गदोनी परी बोल ना येत दाटे गळा
अस्तासि जाया निघे सूर्य त्याची प्रभा शांत शीत स्मिताचे परी
भासे जनाला, परी अुष्मिता ती तयाची न लोपे मुळीं अंतरीं
पक्षी दिनातीं दिशामूढ अर्धांघ शोधित जाती घरें कोटरें
प्रज्ञा मदीया प्रदीर्घाक्ष होवोनि विश्वावरूनीहि सान्या फिरे
गात्रांसि ये जीर्णता दंतपंक्ती त्यजोनी निवाली मुखाच्या गृहा
ग्रीष्मप्रतापें तृणें होति अुच्छिन्न तंसाचि मत्केशसंभार हा
परी पाझरे माझिया अंतरींची अखंड प्रवाही झरी प्रेमळा
सदा राखितों शिपूनी मी तियेच्या जळाने मनाचा पहा हा मळा
वार्धक्य वाटे गुहाद्वार मृत्युपुरीचे तया लोक सारे भिती
अदृश्य दुःखें मनश्चक्षु त्यातें विचित्र प्रकारें किती दावितो
परी शैलशीर्षासनीं वाटतें मी बसे निर्भयप्राय होवोनिया
की लोभमोहादि आयुष्यमार्गातलीं संकटें सर्व गेलीं लया
अेकांतिका अंधकारीं स्मृती हृत्पटीं नाचवीं चित्रमाला जरी
दे ना मना दुःख वा भोगलेल्या सुखांची न हानी गमे अंतरीं
मनें सेविलें तें हिरावोनि कोणी न घे माझियापाशि माझें अुरें
अेका जिवा अेक आयुष्यकालीं मिळालें मला कां न व्हावें पुरे
अिच्छा न केली कधी दुर्लभा वांछितांची मनाने अथाशापरी
सोडोनिया स्वस्वभावा परांच्या यशाची कधी मी स्पृहा ना धरी
ओशप्रसादें निसर्गप्रभावें जसा जाहालों मी तसा राहुनी
सुस्वाभिमाना जनीं रक्षिलें कधी आलि ना खिन्नता मन्मनीं
केल्या न मी वलगना विक्रमाच्या अहंकार खोटा न तो दाविला
झालों न मी सांप्रदायी सभोंती कधी शिष्यमेळा कुणि पाहिला ?

पुरा आत्मविश्वास ठेवोनियां अंतरंगीं सदा राहिलों अकला
 नक्षत्रपुजाविणें कां न शोभे नभीं अष्टमीच्या शशीची कला ?
 अुंचांतल्या अुंच अद्रीवरी बैसुनीं पक्षिराजें जरी झाडिले
 स्वपक्ष प्रभावी तरी पाडि तो काय पृथ्वीवरी तारकांचीं फुलें
 महामत्स्य झाला समुद्रांत राजा तरी व्यापि तो काय साऱ्या जळा
 पूर्णेंदु तारागणा लोपवी तो तरी पंधरा त्या न सोळा कळा
 अुडी वैनतेयापरी घ्यावयातें न हव्यास केला कधीही बळें
 स्वसामर्थ्यपक्षीगणें ओळखावें नभीं स्वैर संचारितां हें कळे
 तैसेंच ना लोभवीलें मला पंजराने जरी स्वर्णकांती तया
 स्वातंत्र्यभोगीं मिळालीं वनीं तीं बहु मानिलीं मीं फळें खावया
 ऋणादान केलें मुळीं ना कुणाचें धनीं वाड्मयीं वा म्हणोनी मना
 कधी आलि ना लाज वा अंतरंगीं न सोसावया लागली यातना
 परी दान केलें यथाशक्ति सर्वासि सत्पात्र पाहोनियां वा भले
 भरो अल्प तत्कार्यमानें परंतु समाधान तेणें मला लाभलें
 लहानासि थोरांपरी वागवीलें सदा मानसीं प्रेम ठेवोनियां
 वरिष्ठंांस मी आदरें पूजियेलें यथायोग्यतेने स्मरोनी नया
 परी दुष्टभावें पर्यां येति त्यांना न भ्यालों करायास वाक्ताडना
 जशासी तसें हीच नीती खरी या जगीं अन्य कांही न माने मना
 असे सत्य संकल्प हा धर्म मोठा असे आत्मनिष्ठा प्रभावी बळ
 विघाता करी स्वार्थ कार्यां नराच्या जरी न्यायतेजें न तो अुज्ज्वळ
 ऋजू बुद्धिभागें जनें वर्तणें यासमा नाहि नीती दुजी श्रेयसी
 कधी वक्रबुद्धी धरोनी कुणाशीं न आर्जान्म मी वागलों मानसीं
 महाराष्ट्र-सारस्वताब्धीमधीं पोहणारा असे अल्पसा मोन मी '
 म्हणोनी तया अविद्यच्या देवते-शारदेलागि नम्र स्वभावें नमीं
 जिने वाक्समुद्रांतले शोषुनी क्षार केलें मधु क्षीर त्या सागरा
 क्रीडा करायास सत्पात्र देखोनियां अर्पिलें प्रेमभावें नरा
 जिने शुभ्र तेजाळ वाड्मौक्तिकांतें पहा स्फूर्तिच्या विक्रमं निर्मिलें
 अलंकाररूपा तयां द्यावयाला मनःशुक्तिच्या संपुटीं रक्षिलें
 जिने नरू वक्रोक्तिचे संग्रहीं ठेवुनी पाळिले दुर्जनां दंडण्या
 तशा बालकां कौतुकाने रमाया जिने गोडशा निर्मित्या काहण्या

परिशिष्ट : १

आत्मचरित्रपर मुलाखती

(१)

[तात्यासाहेब केळकर यांच्या पुढील मुलाखती वाचतांना ५० वर्षातील त्यांच्या मनोभूमीचा चित्रपट अगदी जवळ बसून आपण पहात आहो असे वाटते. प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे तात्यासाहेबांच्या आयुष्याचे एक दालन आहे असा भास होतो. मुलाखत संपली तरी वाचकांच्या विचारांची परंपरा संपत नाही.]

प्रश्न—आपले बालपण मिरजेंत गेलें असूनहि आपण वकिली करण्यासाठी सातान्याला आला हें कसे ?

उत्तर—माझा शिक्षणक्रम संपला त्यावेळी वडील संस्थानच्या सेवेतून निवृत्त झाले होते. थोरले बंधु बी. अ. होऊन सातारच्या सरकारी हायस्कूलांत शिक्षक होते. तेथेच आमची सर्व मंडळी रहात होती; म्हणून सातान्यास आलों झालं !

प्रश्न—शाळा अगर कॉलेज यांमध्ये असतांना कांही शिक्षकांच्या सहवासापासून आपल्याला विशेष फायदा झाला असे म्हणता येतील का ?

उत्तर—माझ्या स्वभावाची घडणूक अशी आहे कीं, कोणाच्याहि सहवासामुळे माझ्या मनावर पगडा वसू शकत नाही. चांगले आढळेल तें मी कोणापासूनहि घेतों. त्यामुळे, विशेष अशी छाप मजवर कोणत्याहि शिक्षकाची पडू शकली नाही. कॅ. वासुदेवशास्त्री खरे हे मिरजेच्या शाळेंत माझे शिक्षक होते. त्यांचा माझा मात्र विशेष परिचय झाला व तो अखेरपर्यंत टिकला.

प्रश्न—विद्यार्थीदिशेंत अगर तदनंतर वाचिलेल्या कोणत्या ग्रंथांवर आपली विशेष भक्ति जडली ?

उत्तर—आमच्या विद्यार्थीदिशेंत 'मराठी गद्य' फारसें अुदयाला आलेच नव्हतें. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व आगरकर यांखेरीज दुसरा नांव घेण्यासारखा लेखक त्यावेळीं कोणी नव्हताच. या दोघांचेहि लेख मी विद्यार्थीदिशेंत आवडीने वाचीत असे. त्यावेळीं माझें जुन्या मराठी काव्याचें वाचन वेताचेंच होतें. ज्ञानेश्वर, रामदास व मोरोपंत या कवींचा कांही भाग मी वाचिला होता.

प्रश्न—आपल्या विशेष आवडीचे असे अिग्रजी ग्रंथकार कोणते ?

उत्तर—मेकॉले, गोल्डस्मिथ्, अिर्मसन् व गिबन् यांचे ग्रंथ माझ्या विशेष आवडीचे आहेत. त्यांतल्या त्यांत गिबन्बद्दल मला विशेष आदर वाटतो.

प्रश्न—विद्यार्थीदिशेंत असतां आपला विशेष लौकिक कशाबद्दल असे ?

उत्तर—तसें म्हणाल तर मला केव्हाहि क्लास मिळाला नाही. परीक्षेंत नापास झालों नाही म्हणजे बस्स, असेंच माझें एकंदर धोरण असें. आमच्या 'अण्णा' प्रमाणे (श्री. तात्यासाहेबांचे द्वितीय चिरंजीव) शरीर-संपदा कमावण्यासाठींहि मी विशेष झटलों नाही. तरी हरत-हेच्या खेळांत मी भाग घेत असें. स्नेह्यांमधली भांडणें तोडण्यासाठी मध्यस्थी करण्याबद्दल मात्र माझा चांगलाच लौकिक असे.

प्रश्न—लेखनव्यवसायांत नांव कमाविता येतील अशी कल्पना आपल्या मनांत केव्हा प्रादुर्भूत झाली ?

उत्तर—बी. अे. च्या वर्गांत असतांना मला प्रथम असें वाटूं लागलें कीं, आपण भाषाशैली कमवावी व मराठी वाङ्मयांत नव्या नव्या धाटणी (Forms) आणाव्या.

प्रश्न—म्हणजे, यापूर्वीच आपण कांहीतरी लिहिलें असावें.

उत्तर—यापूर्वी मी कांहीच लिहिलें नव्हतें असें नाही; पण तें अगदीच फुटकळ !

प्रश्न—मग आपलें पहिलें 'लिखाण' कोणतें ? तें आपण केव्हा लिहिलें ?

अुत्तर—Sheridan च्या The Rivals चें "नवरदेवांची जोडगोळी" हें रूपांतर मी १८९४ च्या डिसेंबरांत लिहिलें. अेल्.अेल्.बी.ची परीक्षा देऊन साताऱ्यास आलों, रिकामाच होतो; घेतलें लिहायला व निकाल लागण्याच्या आंत संपवूनहि टाकिलें.

प्रश्न—आपण केसरी संस्थेंत दाखल झालां ते केवळ यदृच्छेनेच असें पुष्कळ वेळा म्हटलें जाते तें खरें का ?

अुत्तर—हो, तें सर्वस्वी खरें आहे. केसरीच्या अगर दुसऱ्या अंखाद्या पत्राच्या संपादकमंडळांत शिरण्याचा मी कधीं प्रयत्न केला नव्हता. साताऱ्यास आल्यापासून अेक गोष्ट मात्र मी करीत असें. मराठी व अंग्रजी-विशेषतः अंग्रजी निबंध लिहून ते तेथील सुशिक्षित मंडळींच्या सभेंत वाचून दाखविण्याचा मी परिपाठ ठेविला होता. त्यावेळी साताऱ्यास 'बोधसुधाकर' नांवाचें पत्र निघत असे त्यांत व कै. रा. ब. पारसनीस यांच्या 'महाराष्ट्र-कोकिळां'त मी बरेच वेळा लिहित असें.

प्रश्न—मग, अशा परिस्थितींत आपण केसरीकडे कसे काय वळलां ?

अुत्तर—त्या वेळी साताऱ्यास रानडे नांवाचे एक वकील होते. त्यांचा व टिळकांचा जुना स्नेह. १८९६ सालीं टिळकांचा व्याप वाढत चालला होता. त्यामुळें लॉ-क्लासचें काम जबाबदारीने पाहील व मराठ्यांत लिहील असा अेकादा मदतनीस टिळकांना हवा होता. सदरं मराठ्यांच्या गाडींतून प्रवास करीत असतां अेकदां टिळकांची व रानड्यांची अचानक भेट झाली. गोष्टीवरून गोष्टी निघाल्या व आपल्याला काय तऱ्हेचा मनुष्य पाहिजे हें टिळकांनी रानड्यांना स्पष्ट करून सांगितलें. रानडे यांनी टिळकांना माझें नांव सुचविलें. पुढें टिळकांना भेटण्यासाठीं मी पुण्यास गेलों. टिळकांचे लॉ-क्लासमधील मदतनीस श्री. वाकनीस यांना या सर्व गोष्टींची कुणकुण कळतांच त्यांनी तत्काळ राजिनामा पाठविला व माझ्या कल्पनेपेक्षाहि

अधिक तांतडीने मला टिळकांचा 'स्नेही व सहाय्यक' म्हणून पुण्यास यावे लागले.

प्रश्न—आपण केसरींत आल्यानंतर, ती संस्था सोडण्याचा प्रसंग येतो की काय अशी भीति आपल्याला कधी वाटू लागली होती का ?

उत्तर—मी प्रथम मराठा पत्राचे संपादकत्व पत्करले होते. १९०५ चे सुमारास लाला लजपतराय यांना अेका इंग्रजी पत्राकरिता संपादकाची जरूर लागली. संपादक शक्य तर महाराष्ट्रीय असावा अशी लालाजींची तीव्र अिच्छा. मी त्या जागी जावे यासाठी त्यांनी ना. गोखले व टिळक या दोघांनाहि लिहिले. पण, मी जावे असे टिळकांच्या मनांत नव्हते; म्हणून शेवटी ते तसेच राहिले.

प्रश्न—असा आणखी अेकादा प्रसंग आपल्याला स्मरतो का ?

उत्तर—दुसरा प्रसंग १९०७ च्या सुमाराचा आहे. त्यावेळी मी मराठ्यांचा संपादक होतो. केसरीचे लेख ज्या त्वेषाने लिहिले जातात त्या त्वेषाने मराठ्यांचे लेख लिहिले जात नाहीत असे माझ्याबद्दल गा-हाणे सांगणारे कांही सहकारी होते. ही गा-हाणी टिळकांच्या कानावर घालण्याचेहि प्रयत्न वारंवार होत. ही भुणभूण वरेच वेळा माझ्या कानावर आली तेव्हा मी देखील जरा कंटाळलोच ! मी वळवंतरावांकडे राजीनामा पाठवून दिला. पण, मी संस्था सोडून जाणार ही कल्पना त्यांना अगदी असह्य वाटली.

प्रश्न—हा विषय ओघानेच आला आहे म्हणून अेक प्रश्न विचारतो. आपला 'भारतसेवक समाजा'कडे ओढा होता असे कांही लोक समजतात ते खरे का ?

उत्तर—हा समज कसा उद्भवला व पसरला याचे मला नेहमी आश्चर्य वाटते. टिळकांच्याबद्दल जशी मला आदरबुद्धि वाटे तशीच गोखल्यांबद्दलहि वाटे. यामुळे हा समज फैलावला असावा !

प्रश्न—सर्व्हंट ऑफ अिडिया सोसायटींत घेतलेला आपला अेक फोटो आहे त्याची अुपपत्ति काय ?

अुत्तर—ठीक विचारलेंत ! नेव्हिन्सन्साहेव हिंदुस्थानांत आले ते प्रथम कांहीं दिवस मुंबईस राहिले. पुण्यास येतांना त्यांनी ओळखीचें पत्र Introductory Letter आणलें तें टिळकांनाहि आणलें नाहीं व गोखल्यांनाहि आणिलें नाहीं; तें आणलें मला ! त्यामुळे मला त्यांच्या-बरोबर चार ठिकाणी जाणेंच होतें. ते व मी सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटींत गेलों असता सर्वांचा फोटो घेण्यांत आला. याखेरीज त्या फोटोचा कांहीं अर्थ नाहीं.

प्रश्न—आपण आजवर इंग्रजी व मराठी लेख पुष्कळ लिहिले. सहज फटक्यावून टाकिलेले पण छान साधलेले असे कांहीं लेख आपल्या स्मरणांत असतीलच ?

अुत्तर—असा अेक अिग्रजी लेख माझ्या चांगल्या स्मरणांत आहे. महात्माजींवर १९२२ सालीं खटला झाला. त्या खटल्याची चौकशी अहमदाबादेस झाली तेव्हां मी तेथें हजर होतों. श्री. महादेव देसाजी यांनी या प्रसंगावर लेख लिहिण्याबद्दल अनेकांना सांगितलें; त्यांत मलाहि सांगितलें. कबूल केल्याप्रमाणें मी लेख धाडून दिला. अितर कित्येकांप्रमाणे मी गांधींचा ' भक्त ' नसूनहि गांधींवरील या प्रसंगाचे मी अितकें मार्मिक व हृदयंगम वर्णन करूं शकलों याबद्दल महादेवभाशींनी आश्चर्य व्यक्त केलें.

प्रश्न—असेच कांहीं मराठी लेख—

अुत्तर—पुष्कळ आहेत. ' वंडखोरीचा बाष्कळ आरोप ' हा लेख असा आहे. दिल्ली दरवारावरील लेख व करवीरकर छत्रपतींच्या पत्रव्यवहाराबद्दलचे लेखहि असेच आहेत.

प्रश्न—लिहिण्यासाठीं बैठक टिकवून बराच वेळ बसण्याचे प्रसंगहि आपल्यावर पुष्कळ आले असतील ?

अुत्तर—टिळकचरित्र संपवून हातावेगळे करावें यासाठी पांचगणीस जाऊन राहिलों तेव्हा मला बैठक मारून १२।१४ तास बसावें लागे. अेक लेखक पुरा पडणार नाहीं हें आगाअू ओळखून मी दोन लेखक बरोबर घेतले होते;

प्रश्न—केसरीचा मजकूर लिहितांना असाच अेकादा प्रसंग आल्याचें आठवते का ?

उत्तर—टिळकांच्या निधनानंतरचा केसरीचा अंक अशीच टेक मारून तयार केला. टिळक शनिवारीं रात्री मुंबईस वारले. मध्यरात्रीपासून पहाटेपर्यंत सरदारगृहांत सारा आकांतच बुडाला होता. पहाटे माझ्यापुढे मंगळवारचा केसरीचा अंक दिसू लागला. कसाहि प्रसंग असला तरी केसरी वेळेवर निघालाच पाहिजे हें टिळकांचें अभंग व्रत चालविण्यासाठी, रविवारी सकाळच्या गाडीने मी पुण्यास यावयास निघालों. गाडी पुणें स्टेशनांत आली तो दुपारचा १ वाजण्याचा सुमार झाला होता. श्रमामुळें असें झालें होतें की, घर केव्हा गाठतो; पण स्टेशनवर पहातो तों पुण्याच्या मंडळींची ही गर्दी ! लोकमान्यांचें शव न घेता पुण्यास आलांत का, हाच ज्याचा त्याचा प्रश्न ! असेच परत जा व टिळकांचें प्रेत अंत्यसंस्कारांसाठीं पुण्यास आणा, हा प्रत्येकाचा आग्रह ! अशा परिस्थितीत कोणालाहि कठोर बोलणें शक्यच नव्हतें. होता होता तडबल दोन तास गेले. शेवटीं, ना. वेळवी वगैरे स्नेह्यांना मुंबईस रवाना करण्याचें आश्वासन लोकांना दिलें, केसरीचा दिवस ढळू नये म्हणून मी पुण्यास राहतों असें समजुतीनें सांगितलें, तेव्हा संध्याकाळी चारच्या सुमारास स्टेशनांतून सुटलों. घरां येऊन स्नानादि सर्व आटोपलें तों संध्याकाळ झाली. तीनचार रात्रीचें आलोचन जाग्रण, दिवसभराची दगदग, त्यामुळे जरा कलंडलों तों झोंपच लागली. सोमवार बुजाडला ! तेव्हां दुसरेंतिसरें कांही केलें नाहीं, सरळ केसरी कचेरींत गेलों. मजकूर सांगावा, कर्पाक्षिटराकडे द्यावा, प्रुफ आलें कीं तें पहावें, अशा क्रमानें वीस कॉलम मजकूर सांगून तपासून संपविला; दुसऱ्या दिवशीच्या अंकाची सारी सिद्धता झाली असें पाहून रात्रीं आठ वाजतां घरां परत आलों.

प्रश्न—आपल्या वयाच्या अितर पुष्कळ गृहस्थांच्या मानाने आपली प्रकृति सुदृढ राहिली आहे. ह्या निकोप प्रकृतीचें रहस्य काय आहे ?

उत्तर—माझी प्रकृति सुदृढ राहिली आहे ही गोष्ट खरी; पण, त्यासाठी मी कांहीं विशेष केलें असें मला आठवत नाहीं. मात्र सुदैवाची

गोष्ट अशी की, कधीहि डोकें दुखल्याचेंहि मला आठवत नाही याचीं कारणेंच हुडकून काढावयाचीं तर मी असें म्हणून की, नियमित राहणी. मनःसमाधान व वृत्तीची प्रसन्नता (Equanimity of mind) यामुळेच माझें आरोग्य टिकलें आहे.

प्रश्न—लोकमान्यांचें जसें सुपारीवांचून चालत नसे—

अुत्तर—तसें माझ्या बावतींत कांही नाही. जेवल्यावर रुचिपालट करण्या-साठी थोडी सुपारी तोंडांत टाकितों अितकेच; मध्यंतरी एकदा असें वाटू लागलें होतें की, आपल्याला तपकिरीची संवय जडणार. थोडे दिवस मी जवळ डवीहि बाळगीत असें; पण तपकिरहि लवकरच सुटली. असेंल्लीच्या वैठकींना जात असें तेव्हा थंडीच्या कडाक्यामुळे अगर शिष्टाचाराच्या प्रभावामुळे सिगारेटदेखील कधीकधी ओढीत असें. पण, सिगारेटचें 'व्यसन' असें लागलें नाही. नर्मदा ओलांडन खालीं दक्षिणेकडे आलों म्हणजे मला कशाची आठवणहि होत नसे !

प्रश्न—आपली अीश्वरविषयक बुद्धि काय प्रकारची आहे ?

अुत्तर—माझ्या ठिकाणी अीश्वराविषयी आस्तिक्यबुद्धि आहे. या सृष्टीचा कोणीतरी निर्माता आहे हें माझ्या बुद्धीला पटतें; पण, Personal God वर मात्र माझा विश्वास नाही त्यामुळे, नवससायास अगर व्रतवैकल्यें यांच्या नादी मी केव्हाच लागलों नाही.

प्रश्न—आपण दैववादी आहांत असें कांही लोक मानितात, तें खरें का ?

अुत्तर—या बावतींत माझी काय वृत्ति आहे हें अेका शब्दांत सांगता येणार नाही. विश्वांत अनंत परिमाणु असतात व त्या प्रत्येक परिमाणूंत कांही शक्ति असते. समाजाचें तसेंच आहे. दैववादी म्हणजे दैवावर विसंबून राहून प्रयत्नाला पारखा होणारा असा अर्थ मानिला तर मी दैववादी नाही. मी आपल्या परीने जास्तींत जास्त प्रयत्न केल्याशिवाय रहाणार नाही. पण, माझ्यासारखेच इतर घटकहि प्रयत्न करीत असतात ह्याची मला नेहमी ाणीव असते. अितर घटक मजपेक्षा अधिक प्रभावी ठरले तर मी

त्यांचा प्रभाव मान्य करीन. याअर्थी मी दैववादी आहे. अशा तऱ्हेचा दैववाद माझ्या ठिकाणी दृढावला आहे याचें कारण मला कांहीं प्रसंगी आलेला अनुभव.

प्रश्न—यांपैकी कांही अनुभव सांगण्यासारखे आहेत का ?

अुत्तर—मला कल्पनाहि नसतां मी केसरींत आलों हें नियतिप्रभावाचें एक अुदाहरण. नाहीतर मी सातान्यास वकिली करीत राहिलों असतों अगर जमखंडीसारख्या संस्थानांतील न्यायखात्यांत नोकरींत शिरलों असतों. दुसरें अुदाहरण टिळकांच्या मृत्युपत्राचें: हजार भानगडी संभाळून टिळकांनीं मृत्युपत्र लिहिलें हा पहिला विलक्षण योगायोग; लिहिलेलें मृत्युपत्र रद्द करण्याची बुद्धि त्यांना झाली नाही हा दुसरा योगायोग व सर्वांत विलक्षण योगायोग असा की, हें मृत्युपत्र टिळकांच्या खाजगी कागदपत्रांत न राहता तें बावांच्या (केसरीचे मॅनेजर श्री. बाबासाहेब विद्वांस) जवळ राहिलें. या गोष्टी दैववशात् घडल्या नसत्या तर आज केसरी संस्था कोठें असती व तिचें काय झालें असतें याची कल्पना तुम्हाला येतीलच !

प्रश्न—आपल्यावर कौटुंबिक दुःखाचे विशेष खडतर प्रसंग कोणते ओढवले ? अशा प्रसंगी आपण आपलें सांत्वन कसें करून घेतलें ?

अुत्तर—अशा प्रकारचा पहिला प्रसंग म्हणजे माझ्या थोरल्या बंधूंच्या मृत्यूचा. १९०४ सालीं ते वारले तेव्हा त्यांचें वय अवघें ३४-३५ वर्षांचें होतें. त्यांचें मजकडे फार लक्ष असे. मी मोठें व्हावें अशी त्यांची फार प्रबळ अिच्छा. मी एल्.एल्.वी. कडे गेलों तो मुख्यतः त्यांच्याच प्रोत्साहनानें. मुलीवरील वैधव्याचा आघात हा दुसरा दारुण प्रसंग. मनुष्य हा परावलंबी आहे, नियतीपुढे त्याचा नाअिलाज होतो या विचाराने अशा प्रसंगी माझे सांत्वन झालें आहे. पण, हे प्रसंग टाळण्याचा आपल्याकडून होण्यासारखा कांही प्रयत्न व्हावयाचा राहिला तर मात्र नियतीला दोष देण्याला माझे मन धजणार नाही. अशा चुकीमुळे माझ्या मनाला कायमची खख लागून राहिल ! कांही केलें व कितीहि काळ गेला तरी ही खख नाहीशी होणार नाहीं.

प्रश्न—आपण बी. अे. मध्ये असतांना मराठी लिहिण्याला कांही फॉर्म द्यावा असें आपल्याला वाटू लागलें. आपली ही कल्पना थोडी खुलासेवार सांगाल तर बरें.

अुत्तर—जें वाचलें असतां आनंददायक ठरेल असें कांही लिहावें अितकीच माझी कल्पना होती. जें लिहावयाचें तें भाषांतरित असो, रूपांतरित असो अगर स्वतंत्र असो, तें आनंददायक व्हावें अशी महत्त्वाकांक्षा माझ्या मनांत त्या वेळी प्रादुर्भूत झाली.

प्रश्न—आपल्या लेखनामुळे मराठींतील निबंधरचनेला अेक प्रकारचें वळण लागलें, नव्हे ?

अुत्तर—हें लोकांनी ठरवावयाचें आहे. पण अेवढे बरीक खरे कीं, कोणत्याहि विषयावर लिहितांना त्या विषयाची समग्र माहिती गोळा करून त्या विषयाची साधकबाधक चर्चा करावी अशी मला मुळचीच आवड. त्यामुळे मी कांही लिहिलें तरी त्याला निबंधाचें स्वरूप सहज येतें. माझ्या पुष्कळशा व्याख्यानांचीं लिहिलेलीं टिपणें माझ्या संग्रहाला आहेत. त्यांचा कोणी विस्तार केला तर त्यांतून चांगले भरघोस निबंध तयार होतील असें मला वाटतें.

प्रश्न—या दृष्टीतें टिळकांच्या लेखनांचें कांहीं वैशिष्ट्य होतें का ?

अुत्तर—टिळकांचें मन आवेशयुक्त असल्यामुळे त्यांचें वर्तमान-पत्रांतलें बहुतेक लिहिणें Propagandist स्वरूपाचें असे. माझ्या वर्तमान-पत्रांतल्या लिहिण्यालाहि निबंधाचा घाट येतो; टिळकांचें लिहिणें ' आर्टिकल ' च्या स्वरूपाचें असे.

प्रश्न—केसरींत आपण कांही नवीन लेखनप्रकार सुरू केले का ?

अुत्तर—' रजःकण ' या नांवाचें सदर मी बरेच वर्षांपूर्वी सुरू केलें होतें. ' प्रासंगिक बोल ' हें सदर १९२० च्या सुमारास सुरू झालें त्यालाहि माझी संमति होती. या सदरांत एकदोन कॉलम विनोदी, गमतीदार मजकूर देता आला तर मला पाहिजे आहे. आणखीहि लेखनप्रकार सुचवितां येतील; पण ते सुरू केल्यावर त्यांची भरतीहि मीच करीन म्हटलें तर तें शक्य नाही.

प्रश्न—आपण नुकताच 'राज्यशास्त्र' म्हणून जो ग्रंथ लिहिला आहे त्यांतील भाषाशैली आपण मुद्दाम कमाविली का? अलीकडे केसरींतहि मधून मधून अशी भाषा आढळते?

उत्तर—कोणताहि गहन विषय सोप्या भाषेत मांडता येणें हें मनः-परिणतीचें लक्षण आहे. सायकिलस्ट नवशिका असला म्हणजे तो खूप जोराने सायकल हाणतो; उलट, तोच तरबेज झाला म्हणजे असें ओळखतो की, धिमेपणाने सायकल चालविण्यांतच खरें कौशल्य आहे. असाच प्रकार माझ्याहि बाबतींत झाला. आरंभी आरंभी मी इंग्रजी वळणावर वावयांचीं बोजकी बांधीत असें; अच्युतराव कोल्हटकरांना सोपें लिहिण्याचीं हातोटी जन्मसिद्धच होती.

प्रश्न—आपण केसरींत लिहू लागला तेव्हाचा काळ व आताचा काळ यांतले वाचक अभिरुचीच्या दृष्टीने कितपत भिन्न ठरतील?

उत्तर—विविध प्रकारची माहिती मिळण्याविषयीची उत्सुकता आजच्या वाचकवर्गांत जितकी आहे तितकी पूर्वी नव्हती. सामाजिक सुधारणेच्या प्रश्नांकडे आजचा वाचकवर्ग अधिक उदारपणानें पाहतो. अच्युतराव कोल्हटकरांनी अखेरीस सुरू केलेलें व विविधवृत्तकारांनी चालविलेलें Yellow Journalism हें देखील अगदी अलीकडच्या अभिरुचीचेंच निदर्शक आहे.

प्रश्न—समाजाला पटत नसलेलीं सामाजिक मते आपण केसरींतून अट्टहासानें कधी मांडली का?

उत्तर—पटेल बिलावरील वाद चालला असता असा प्रकार घडला. बिलाच्या मूळच्या मसुद्यांत माझ्या मताप्रमाणे कांही दुरुस्ती हवी होती. सुधारक मंडळीनी ती दुरुस्ती मान्य केल्यामुळे मी त्यांनी वीलाविलेल्या जाहीरसभेंत हजर राहण्याचें व भाषण करण्याचें आश्वासन दिरें. कांहीं सनातनी स्नेह्यांना हें आवडलें नाही व मी सभेला जाऊ नये अशीहि गळ त्यांनी घातली. मी सभेलाहि गेलो व आपले मत केसरींतून प्रतिपादिलें. त्या वेळी सार्वजनिक सभेंत अेक खासगी सभा होऊन असा ठराव पास करण्यांत आला होता की, केसरीचें धोरण हें सनातनी हिंदूंचें धोरण नव्हे. त्यावेळी

किलोस्करं थिअेटरात झालेली सभा कशी अुधळली व भर बुधवारांतून ' शेम् शेम् 'च्या गर्जना अैकत मला कसें यावें लागलें हेें तुम्हांला स्मरत असेल ! त्यावेळी तुम्ही कालेजांत असाल ? (उ.—'शेम् शेम्' ओरडणारां-तहि होतों) (हंशा)

प्रश्न—आपण खुद्द केसरींतच अशी दांडगाअी केली हेें टिळकांना कितपत रुचले ?

अुत्तर—त्यावेळी ते नीटपणीं समजण्याला मार्ग नव्हता. पण, वसू बिलाच्या वादासंबंधी पुढे अेकदां टिळकांचें गजाननराव वैद्यांपाशी सहज बोलणें झालें. मी आपली बाजू फार कौशल्यानें मांडली असें टिळकांनीं या प्रसंगीं आनंदाने कबूल केले. टिळक व गजाननराव यांमधले हेें संभाषण मला कळण्याचें वास्तविक कारणहि नव्हते; पण टिळकांच्या खाजगी भाषणांचेहि रिपोर्ट करणाऱ्या अेका गृहस्थाकडून मला ही हकीगत सहज समजली.

प्रश्न—आपल्या वरोवरच ज्यांनी लेखनव्यवसाय सुरू केला अगर या व्यवसायांत जीं मागाहून आलीं अशा कांही माणसांबद्दलची Impressions सांगतां ?

अुत्तर—खाडिलकर व मी तर जवळजवळ समकालीनच. खाडिलकर माझ्या मागून चारसहा महिन्यांतच आले. खाडिलकरांची बुद्धिहि प्रखर व भाषाहि तिखट. नाटककार म्हणून त्यांनी नांव कमाविलें तसें इतर वाङ्मय-शाखांतहि त्यांना कमावितां आलें असतें. पण त्यांनी तिकडे लक्षहि दिलें नाही व अुद्योगहि केला नाही. शिवरामपंतांच्या औपरोधिक लिहिण्याची सर फार थोड्यांना येअील ! माधवराव बोडसांचें लिहिणें चांगलें; ते अुद्योगहि चांगला करीत; पण प्रत्येक गोष्टींत दोषच काढीत वसण्याच्या वृत्तीमुळे ते टिळकांना अप्रिय झाले. ' कोणतेंहि काम बिघडवावयाचें तर बोडसांना पाठवावे' असें टिळक म्हणतच असत, आमच्या तात्या करंदीकरांच्या लेखनकौशल्याचेंहि मला फार कौतुक वाटतें. क्वचित्प्रसंगीं ते क्लिष्ट लिहितात. तेवढा दोष वगळला तर त्यांचे लिहिणें बहुमोल असतें. पांडित्य-प्रचुर लिहिण्यांत मला आता तरी दोनच नांवे अेकदम आठवतात; अेक नानासाहेब वैद्यांचें व दुसरें मुंबईच्या प्रो. काण्यांचें. आमच्या अण्णासाहेब

भोपटकरांच्यांत विचाराचा व भाषेचा जोम (Vigour) आहे; पण धंद्याचा व्याप फार; त्यामुळे त्यांना आपले लिहिणे घटीव बनवितां आले नाही.

प्रश्न—नव्या नव्या होतकरू लेखकांवद्दल आपल्याला काय वाटते ?

उत्तर—अलीकडल्या नवीन लेखकांपैकीं पुष्कळांच्या लिहिण्याचा फॉर्म चांगला असतो. त्यामुळे अलीकडच्या लेखनांत विविधता (variety) खूप वाढली आहे. पण, परिश्रमपूर्वक माहिती गोळा करून लिहिण्याची वृत्ति फारशी आढळत नाही. अभ्यास करण्याची वृत्ति वाढली पाहिजे.

प्रश्न—आपल्या नाटकांत ' तोतयाचें बंड ' सर्वोत्कृष्ट आहे असें मागे अेकदां आपण व्याख्यानांत सांगितलें होतें, नव्हे ?

उत्तर—' तोतयाचें बंड ' सर्वांगसुंदर आहे खरें; पण मी नवीन विशेष कांहीं केले असेल तर तें चंद्रगुप्तांत. हें नाटक Romantic आहे असें मी मानितों. नाट्यवस्तुपरिपोषाच्या (Plot Development) दृष्टीनें हि या नाटकांत नाविन्य आहे.

प्रश्न—लोकमान्यांच्या चरित्रांतील कोणते भाग आपण विशेष तल्लीनपणाने लिहिले ?

उत्तर—सुरत काँग्रेसचा भाग असा आहे. चिरोल केसचें विवेचन व ताामीमहाराज प्रकरण हीं दोन्ही फार सरस अुतरलीं आहेत असें मला वाटतें.

प्रश्न—टिळकचरित्राच्या पहिल्या खंडाच्या मानाने पुढील खंड फिके पडले असें फार लोक म्हणतात हें आपल्याला माहित असेलच ?

उत्तर—टिळकचरित्राच्या अरलेल्या खंडांत टिळकांच्या गुणवर्णनपर असा जो भाग यावयाचा तो न आल्यामुळे हा आक्षेप अद्भवला आहे असें मला वाटतें. १९२० सालीं टिळक वारल्यानंतर पुढील सातआठ वर्षांत मला त्यांच्यावद्दल अितकें बोलावें व लिहावे लागलें की, १९२७ सालच्या सुमारास मला करतां येण्यासारखे सगळे गुणवर्णन करून झालें होतें. या सुमारासच आमच्या बापूनें ' लोकमान्यांचें पुण्यस्मरण ' या पुस्तकाच्या रूपाने हीं सर्व भाषणें व हे लेख प्रसिद्ध केले. मी १९२८ सालीं चरित्र

लिहावयाला बसलों तेव्हां मोठी पंचाशीत आली. पुण्यस्मरणांत आलेला मजकूर तसाच्या तसा चरित्रांत घ्यावा तर तेंहि वाशीट. न घेतला तर चरित्रांत गुणवर्णन नाही हें न्यून राहते. ' लोकमान्यांचें पुण्यस्मरण ' व चरित्राचे खंड हीं सर्व अेकमेकांना पूरक आहेत. अशा दृष्टीने लोक टिळक-चरित्राकडे पाहतील तर त्यांना वैगुण्य अढळणार नाही. मला तर टिळक-चरित्रावद्दल असा विश्वास वाटतो की, जसजसा काळ जातील तसतसा तो ग्रंथ Standard समजला जातील.

प्रश्न—टिळकांच्या मृत्यूपूर्वी अत्यंत संघटित दिसणारा महाराष्ट्रपक्ष त्यानंतर थोडक्याच दिवसांत विस्कळीत झाला याचीं कारणें कोणतीं ?

अुत्तर—याचें अेक कारण असें की, टिळकांच्याबद्दल पुष्कळांच्या मनांत जी विभूतिपूजेची भावना होती ती भावना त्यांनी महात्मा गांधींकडे वळविली.

प्रश्न—अेवढें म्हणून या विस्कळितपणाची समग्र मीमांसा होत नाही असें मला वाटते.

अुत्तर—समग्र मीमांसाच करावयाची तर वरेंच खोलांत शिरावें लागेल. कोणताहि पक्ष बुद्धीच्या अधिष्ठानावर स्थिरावलेला असला म्हणजे त्याची पांगापांग लींकर होत नाही. १९१९ सालचा महाराष्ट्रपक्ष अशा अधिष्ठानावर स्थिरावलेला होता असें म्हणतां येत नाही. टिळकांच्या वैयक्तिक थोरवीवर भाळून या पक्षांत सामील झालेले लोक थोडके नव्हते. टिळकांच्या प्रभावळींत असल्यानें आपणहि मोठें दिसतों म्हणूनहि या पक्षांत आलेले कांही लोक होते.

प्रश्न—अशी स्थिति होती तर हा पक्ष एकसंध दिसलाच नसता.

अुत्तर—आणि, खोल दृष्टीने पाहणाऱांना तो खरोखरच तसा दिसत नव्हता. शिवरामपंत परांजप्यांसारखे अगदी भिन्न विचारसरणीचे लोक या पक्षांत होते हें विसरूं नका. टिळकांना विध्वंसक म्हणण्याची आपली हीस अनेक लोकांनी आजवर भागवून घेतली आहे. पण त्यांच्या हें लक्षांत आलेलें नाही की, टिळक स्वराज्यावर विशेष भर देत, तर परांजपे

स्वातंत्र्यावर भर देत असत; टिळक स्वदेशीसाठी तळमळत तर परांजपे वहिष्काराखेरीज भाषा बोलत नसत.

प्रश्न—असे मूलभूत मतभेद असूनहि हा पक्ष इतके दिवस टिकला हेंच आश्चर्य समजावयाचें की काय ?

उत्तर—त्यांतहि फारसें आश्चर्य मानण्याचें कारण नाही. टिळकांच्या पॉलिटिक्सकडे स्थूलमानाने पाहिल्यास असें दिसले की, टिळकांचें राजकारण हें निदान १९१९ पर्यंत तरी प्रायः अव्यक्त स्वरूपाचें होतें. पक्षांतल्या लोकांच्या पोटांतलें मतभेद प्रगट व्हावयाचे तर राजकारण व्यक्त स्वरूपाचें (Politics of Details) असावें लागतें. अशा व्यक्त स्वरूपाच्या राजकारणाला काँग्रेस डेमोक्रेटिक पार्टीच्या मॅनिफेस्टोने नुकतीच सुरवात झाली होती. या मॅनिफेस्टोप्रमाणे कांही वर्षे काम करून सुधारणा राबवून जी पक्षसंघटना टिकली असती तीच पक्षसंघटना खरी टिकाऊ म्हणतां आली असती.

प्रश्न—बुद्धियोगी महाराष्ट्र-पुढाऱ्यांना गांधींच्या श्रद्धायोगांत खरोखर काय वावगें दिसतें ?

उत्तर—गांधी भलत्याच मुद्द्यांवर (False issues) लढा चालवितात व भलत्याच मुद्द्यांवर समेट करतात. गांधींचें Suffering चें अगर कायकलेशाचें तत्त्वज्ञान अुदात्त खरें; पण नुसत्या Suffering च्या आधारावर राजकीय पक्षांची टिकाऊ संघटना होऊ शकत नाही हें विसरून चालणार नाही.

प्रश्न—गांधींच्या कार्यक्रमाव्यतिरिक्त अखादा कार्यक्रम कोणी आखल्यास तो लोकांना पटेल का ?

उत्तर—मला असें वाटत नाही. रान अुठविण्याच्या गांधींच्या कार्यक्रमापुढे कोणताहि विधायक कार्यक्रम फिवकाच पडेल. आजच्या मितीस कोणतीही चळवळ करावयाची तर ती लोकांना आकर्षक वाटली पाहिजे, लोकांच्या कल्पनाशक्तीला दिपविण्याचें व लोकांना तुहंगाच्या मार्गाला लावण्याचें सामर्थ्य ज्या चळवळींत नाही ती चळवळ आज लोकांना मान्य होणार नाही.

प्रश्न—आपण तुरुंगांत न गेल्यामुळे व-याच लोकांचा आपल्यावर घुस्सा आहे ?

अुत्तर—होय; या वावतींत लोकांचें व माझें भांडणच आहे. मी तुरुंगाला भीत नाहीं हें पूर्वीं सिद्ध झालेलें आहे. पण आजच्या तुरुंगाचा कार्यक्रम माझ्या मतांशीं जुळत नाही. आपल्या मतांना भलतीच मुरड घालण्याची मला संवय असती तर, गांधी व पं. नेहरू यांनीं १९२५ सालीं काँग्रेसचें अध्यक्षपद मला मिळू नये अशी खटपट केली नसती. अगदीं आटोवयांत आलेला हा स्पृहणीय सन्मान मी जाणूनबुजून दूर लोटला. हें धैर्य तुरुंगांत जाण्याच्या धैर्याअितकेंच मोठें आहे असें मी समजतो. लोक तुरुंगांत जाण्याचें धैर्य दाखवितात; मी माझ्या मतासाठी लोकांचा रोष सहन करण्याचें धैर्य दाखवितों असें म्हणाना हवें तर !

प्रश्न—आपण राजकारणांतून अंग काढिलें आहे अशी लोकांची समजूत झाली आहे, ती खरी आहे का ?

अुत्तर—कौन्सिलच्या राजकारणांतून अंग काढलें आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. दिल्ली-सिमल्याची राहणी माझ्या प्रकृतीला मानवत नाही. असेंल्लीत छाप पाडण्यासाठीं जरूर असणारें जिनांचें नाटकी वक्तृत्व अगर अितर कित्येकांचें वारेमाप वक्तृत्व मला साधतहि नाही.

प्रश्न—पण बाकीच्या राजकारणावद्दल काय ?

अुत्तर—राजकारणाचा वारू सर्कशीच्या रंगणांत भरधांव सुटला आहे. सर्कशींतला रिंगमास्तर जसा घोड्याला १२ चकरा घेअूं देतो व संधि येतांच स्वारी करतो तसेंच करावें असें म्हणतो.

प्रश्न—महाराष्ट्रांतील राजकारण अंगीं लागण्यास महाराष्ट्रीयांच्या अंगीं असलेले कोणते गुणावगुण जमेस धरले पाहिजेत असें आपणांस वाटतें ?

अुत्तर—महाराष्ट्रीयांच्या गुणांविषयी म्हणाल, तर मतस्वातंत्र्य, चिकित्सिक बुद्धि व व्यावहारिक दृष्टि हे गुण विशेष ठळकपणाने दृष्टीस पडतात. परंतु या गुणांच्या बरोबर अेक अवगुणहि महाराष्ट्रीयांत दृष्टीस

पडतो. तो केवळ राजकारणांत पडलेल्या लोकांतच दृष्टीस पडतो असें नाही; तर तो पब्लिक सर्व्हिसेस मध्ये असलेल्या लोकांतहि आढळतो. महाराष्ट्रीयांत जुळून घेण्याची वृत्ति फार कमी. त्यामुळे सहकार्य करून कामाचा अुठाव होत नाही. ही वृत्ति मद्रासी लोकांत फारच दृष्टीस पडते. त्यामुळे ते सरकारी नोकरींत सर्वत्र दृष्टीस पडतात. कोणत्याहि बावतींत ते तक्रार करावयाचे नाहीत. म्हणून त्यांनी महाराष्ट्रावर अुडी मारून अुत्तर-हिंदुस्थान व्यापले आहे. महाराष्ट्रांत जर ही सहकारितेनें कामें करण्याची बुद्धि अुत्पन्न होशील, व ती होशील असें वाटतें, तर महाराष्ट्रांतील राजकारण अंगीं लागेल. कारण महाराष्ट्रांत स्वतंत्रपणे विचार करण्याची शक्ति चांगली आहे. याचें अेक गमक म्हणून सांगतो. सन १८९८ साली आम्ही लोकमान्य टिळकांबरोबर मद्रास काँग्रेसला गेलो होतो, तेथे लोकमान्य टिळकांच्या दर्शनाकरितां अेक मद्रासी ग्रॅजुएट स्टेशनवर आला व डव्यांत शिरला. त्याने लोकमान्यांशीं अितर कांही बोलणें झाल्यावर असे अुद्गार काढले की, “ आपले पाय आमच्या अिलाख्याला लागले, आता आमच्या येथील प्लेग नाहीसा होशील. ” गाडी चालू झाल्यावर लोकमान्य म्हणाले की, “ महाराष्ट्रीय ग्रॅजुअेट असें कधीहि बोलणार नाही. ” महाराष्ट्रीयांचा त्यांच्या-बद्दल आदर कमी होता असें नाही. पण अशा प्रकारची अंधश्रद्धा खास सांपडणार नाही.

महाराष्ट्रांत बुद्धिमत्ता कमी आहे असेंहि तुम्हास सांपडणार नाही. व जों जों काळ जाशील, तों तों विचारसरणीच्या जुन्या चाकोऱ्या सुटून नव्या उत्पन्न होतील व भौतिक शास्त्रें, आधुनिक सुधारणा, अित्यादींतहि महाराष्ट्रीय चांगले पुढे येतील. पण त्यांनी आपल्या स्वतंत्र बुद्धीला थोडी मुरंड घालून सहकार्याने काम केलें पाहिजे.

१ प्रश्न—आजपर्यंत महाराष्ट्रांत सहकार्याने कामें झालीं नाहीत काय ?

अुत्तर—ज्या वेळी सर्वांना वरचढ असा अद्वितीय पुरुष निर्माण होतो, त्यावेळी हे वैयक्तिक भेद बाजूस पडतात, व क्षणभर लोपल्यासारखे होतात, व त्याच्या दडपणाखालीं सहकार्यानें काम चाललेलें दिसतें. परंतु अशी विभूति नाहीशी होतांच पुन्हा फुटीरपणा दिसूं लागतो. तथापि हा दोष

टाळता आल्यास महाराष्ट्राची कामगिरी निःसंशय भरीव प्रकारची होळील यांत शंका नाही. हा दुर्गुण आपल्याप्रमाणे बंगाली लोकांतहि थोडाफार दिसून येतो.

प्रश्न—आपल्या अगदी आवडीच्या अशा अेकाच्या धर्मग्रंथाचें नांव सांगाल काय ? आपण एकादा आचार अगदी निष्ठेने रोज पाळता काय ?

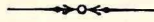
अुत्तर—खरें म्हणाल तर असें कांही सांगतां येणार नाही. मी हिंदू खरा; परंतु अमुक अेका धर्मग्रंथांतील तत्त्वे मी मानतां असें म्हणणें बरोबर होणार नाही. निसर्गाच्या स्वरूपाचें व नियमांचें जें योग्य स्पष्टीकरण भौतिक शास्त्रांच्या पुराव्यावरून माझ्या बुद्धीला वाटते तेंच खरोखर मी अीश्वरस्वरूप मानतां. सृष्टिधर्माचे स्वाभाविक परिणाम होतील ते आचारांत आणणें जितकें शक्य असेल तितके आणण्याचा मी प्रयत्न करतां. तथापि याचा अर्थ मी घरांतील कुलाचार सोडले आहेत असें मुळीच नाही. वडिलांचे श्राद्धपक्ष, श्रावणी अित्यादि नित्याचीं कर्मे मनापासून करतां. अहो, कांहीं सुधारकांची गम्मत अशी पहा की, ते वडिलांचें श्राद्ध करीत नाहीत; त्यास हसतात. पण 'अॅनिव्हर्सरी' मात्र करतात ! मग त्यापेक्षा चांगलें श्राद्ध कां करीत नाहीत ? आमच्या घरांत वडिलांच्या वेळेपासून रामाचा उत्सव होत असतो. मी तो मोठ्या हौसेने करीत आलों आहे व हे कुलाचार टिकवावे व चालवावे असें माझें मत आहे. मला समाजांत व कुटुंबांत राहावयाचें आहे व माझ्याबरोबर त्यांनाहि पुढे न्यावयाचें आहे. यासाठी जरूर त्या सर्व गोष्टी करणें मी आवश्यक मानतां.

आतां नित्याच्या आचारासंबंधाने म्हणाल तर असें सांगतां की, मी रोज स्नान करतां व देवासमोर वसून गंध लावण्यापूर्वी एक मिनिट का होईना निधर््यान होण्याचा प्रयत्न करतां. रोज हें साधतेंच असें नाही. पण मनांत कोणताही विचार किंवा कल्पना न येऊं देतां किंवा मूर्तीचें ध्यान न करतां निधर््यान अवस्थेंत एकादें मिनिट गेलें तरी तें मला फार फायदेशीर वाटतें व नंतर देवाला चार फुलें वाहतां. हा आचार बहुतेक नियमाने पाळीत आलों आहे.

प्रश्न—आपण आपल्या आयुष्यांत स्वतःपुढे कांही ध्येयभूत असें वाक्य किंवा तत्त्व ठेविलें होतें काय ? असल्यास कोणतें ?

अुत्तर—अेकादें ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून त्याप्रमाणे आपल्या आयुष्याची घडण वनवावयाची असें मीं कांही केलेलें नाही. परंतु याचा अर्थ मी वेळूट वागणारा आहे असें मात्र मुळींच नाही. करारी, ध्येयनिष्ठ लोकांबद्दल मला फार आदर वाटतो. तसेंच माझ्या लहानपणच्या विचारांत कालांतरानें फार फरक पडला असें घडलें नाही. किंबहुना ज्यांच्या आयुष्यांत, आचार-विचारांत फारच कमी फरक पडला अशी जीं काय थोडी माणसें असतील त्यांतला मी अेक आहे असें मी म्हणेन.

सकाळ २२ ऑगस्ट १९३२

(२)

प्रश्न—आपल्या आयुष्यास साठ वर्षे पूर्ण झालीं. गतायुष्याचें सिंहावलोकन करतांना आपल्या मनांत काय विचार येतात ?

अुत्तर—माझ्या गतायुष्याबद्दल मला पूर्ण समाधान वाटतें. मला आतापर्यंत जें करतां आलें त्याचा विचार करतां मी पूर्ण संतुष्ट आहे. किंबहुना मला असेंहि वाटतें कीं, माझ्या अल्प कर्तृत्वशक्तीच्या मानाने मला पुष्कळच करतां आलें व माझ्या योग्यतेपेक्षा मला यशहि अधिक मिळालें. विशेषतः माझ्या समकालीनांच्या तुलनेने विचार करतां मला तक्रारीस जागाच नाही. माझ्या बाबतींत सर्वच दृष्टीने समाधान मानण्यासारखी स्थिति होती. अेक तर माझी आवड व माझा व्यवसाय हीं जुळली होतीं. लहानपणापासून मला लेखन-वाचनाची फार हौस. केसरी ऑफिसमध्ये गेल्यामुळे मला मनमुराद लिहितां वाचतां आलें, आणि माझे विचार व माझीं मतें प्रदर्शित करायला अगदी भरपूर वाव मिळाला. माझा असा कोणताहि लेख नव्हता की, जो कधी छापला गेला नाही असें कधी झालेंच

नाही. कवितांचेहि तसेच. बाकी त्या मानाने मी बाहेर फारसें कुठे लिहिलेंच नाही. जें लिहिलें तें लोकांनी आग्रहपूर्वक मागून नेऊन छापलें.

प्रश्न—बरे पुढे ?

अुत्तर—दुसरें असें की, मला आयुष्यभर गृहसौख्य अगदी पूर्णपणें मिळालें. अक दोन दुःखकारक गोष्टी घडल्या, नाही असें नाही; अक—मुलीवरील वैधव्याचा प्रसंग व दुसरा वडील बंधु नारायणराव यांचा मृत्यु. अशा गोष्टी दुर्दैवाने व्हायच्याच. परंतु अकंदरीत माझे हें आयुष्य अत्यंत सुखकारक गेलें असें म्हणायला कांही हरकत नाही. सांपत्तिक दृष्टीने पहिलीं १८।१९ वर्षेपर्यंत स्वार्थत्यागाचा चिमटा थोडा फार बसत होता; पण पुढील आयुष्यांत त्या दृष्टीनें तक्रार करण्यास फारशी जागा राहिली नाही. पहिल्यापासून माझा कटाक्ष असे की, कांही झालें तरी कर्ज म्हणून काढायचें नाही. त्यामुळे जमाखर्चाच्या दोन्ही तोंडांची मिळवणी करणें प्रारंभीं कठीण जात असे. तसा मी कांहीं छानछोकीच्या राहणीचा मनुष्य नाही. माझी राहणी अगदी साधी आहे. तथापि तशाहि स्थितींत प्रथम स्वार्थत्याग जाणवत असे. पण पुढे कांही तशी स्थिति राहिली नाही. त्यामुळे माझे आयुष्य अकंदरीत 'खाऊन पिऊन सुखी' अशा प्रकारें गेलें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रश्न—वाङ्मयलेखनांत आपणांस प्रारंभापासून आतांपर्यंत किती अर्थप्राप्ति झाली ?

अुत्तर—वाङ्मयलेखनापासून मला आतांपर्यंत कमीत कमी ३०,००० रुपये मिळाले असें म्हणायला हरकत नाही.

प्रश्न—साधारणतः कोणत्या पुस्तकांवद्दल किती, तसेच केव्हांपासून पैसे मिळवायला सुरुवात झाली, स्फुट लेखनावद्दल कांही मिळालें काय त्याची माहिती हवी.

अुत्तर—साधारणपणें सन १९१२ पासून मला पुस्तकांपासून प्राप्ति व्हायला लागली. माझ्या कांही पुस्तकांच्या दोनदोन तीनतीन आवृत्त्या निघाल्या आहेत. तें सर्व धरून ठोकळमानाने असें म्हणता येईल की, नाटकें,

त्यांचे प्रयोगाचे हक्क व आवृत्त्यांचे हक्क मिळून दहाअकरा हजार; टिळक-चरित्र मराठी हिंदी तेरा हजार व बाकीचीं पुस्तकें सहासात हजार. मी वेळोवेळीं मासिकांत वगैरे जें लिहिलें त्याबद्दल मी कधीच कांही मागितलें नाहीं. हांसेखातर लिहीत होतो व लोकहि आग्रहपूर्वक स्नेहाखातर लेख मागत; त्यांत प्राप्तीचा भाग असा नव्हताच. जें काय मिळालें तें माझ्या पुस्तकांवरच मिळालें.

प्रश्न—आपण आतापर्यंत सार्वजनिक संस्थांना देणग्यांच्या रूपानें वगैरे किती वर्गण्या दिल्या ?

उत्तर—मी कसच्या देणग्या देणार ? मध्यम प्रतीने लोकयात्रा करीत होतो अितकेंच काय तें. परंतु मी यथाशक्ति कांही कांही संस्थांना वेळोवेळीं देणग्या दिल्या आहेत. नक्की आठवत नाहीं. परंतु एकंदरीने कमीतकमी सुमारे चार हजार रुपये तरी देणग्या—वर्गण्या म्हणून मी यापूर्वी दिले असतील. पण येत्या ता. २४ रोजीं मात्र कांही देणगी मनासारखी देणार आहे.

प्रश्न—टिळकांच्या सहवासापासून आपणास काय फायदा झाला ? किंवा त्यांच्या सान्निध्याचा आपणावर परिणाम काय झाला ?

उत्तर—साक्षात् टिळकांच्यापेक्षा त्यांच्या संस्थेमुळें मला निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास करण्याची संधि मिळाली हा मोठाच फायदा झाला. त्यानंतर 'मराठा' पत्रांतील माझ्या लेखनामुळे मी परप्रांतांत प्रसिद्ध झालों. मी केसरींत व मराठ्यांत दोन्हीकडे लिहीत असल्यामुळें मला दुहेरी फायदा झाला. शिवाय जवळजवळ २० वर्षेपर्यंत मी टिळकांचा राजकारण-मंत्री (Political Secretary) असल्यासारखा होतो. त्यांना लागणारीं पत्रकें तयार करून देणें, पत्रें वगैरे लिहिणें लेख लिहिणें वगैरे अनेक कामें मी करीत असें. टिळकांचें बहुतेक राजकारण इंग्रजीमधून चाले व त्या कामीं माझी त्यांना जरूरी नेहमी लागे. त्यांचे माझे नेहमीं वादविवाद होत. मला नापसंत असणारी गोष्ट मी निर्भीडपणाने त्यांच्यापुढे कारणांसहित मांडीत असें. त्याला दुसरी बाजू असली तर ते सांगत व समजाऊन देत. माझी टीका पटली तर तेहि फेरविचार करीत. अितकेंहि करून जर मतभेद

शिल्लकच राहिला तर जाणूनवुजून ते सांगतील त्याप्रमाणे मी करीत असें. असे प्रसंग वरचेवर येत. परंतु आमचे मतभेद कार्याच्या आड कधीच आले नाहीत. कारण त्यांना ठाअूक असे कीं, माझ्यामध्ये कपट नाही, ढोंग नाही, कारस्थानीपणा नाही. मी जें सांगेन तें प्रांजलवुद्धीचें व प्रामाणिपणाचेंच असेल. ह्यावद्दल त्यांची पूर्ण खात्री असल्यामुळे नेहमी ते मला मृदाम बोलावून कित्येक गोष्टींची चर्चा करीत व माझें मत घेत. अितकें माझ्या मतावद्दल त्यांचें सहानुभूतीचें-सहिष्णुतेचें धोरण असे. कित्येक प्रसंगां त्यांच्या विरुद्ध असूनहि माझ्यावद्दल त्यांनी कधीही गैरसमज करून घेतल्याचें मला आठवत नाही. अुदाहरणार्थ, सुरतेच्या काँग्रेसच्या वेळी त्यांनी अध्यक्षभाव्दलची जी अुपसूचना आणिली त्याच्यावद्दल माझा मतभेद होता. त्यांनी मला त्या अुपसूचनेला अनुमोदन द्यायला सांगितलें; पण मी तें नाकारलें. त्यांना अर्थातच प्रथम फार राग आला. परंतु तें त्यांनीं मनावर घेतलें नाही. मी माझीं मते विचारपूर्वक बनविलेलीं असतात हें त्यांना माहीत होतें व म्हणूनच त्यांचा गैरसमज झाला नाही.

टिळकांपासून मी जर कांहीं शिकलों असेन तर त्यांची सारासार-विचारपद्धति (Judgement). त्यांच्याशीं अनेक वेळां चर्चा करण्याचा प्रसंग येत असल्यामुळे अमुक अेका गोष्टीचा सर्वांगीण विचार ते कसा करीत हें माझ्या नित्याच्या परिचयाचें होतें. टिळक लोकांना वाटतात तसे आत्यंतिक ध्येयवादी (Rank Idealist) नव्हते. त्यांची देशभक्ति अत्यंत अुज्ज्वल होती व त्या श्रेष्ठ भूमिकेवरून भाषण करतांना किंवा लिहितांना लोकांना ते अंतिम ध्येयवादी वाटत; परंतु प्रत्यक्ष राजकारणांत पक्कें व्यावहारिक असत व लोकांच्या गरजा लक्षांत घेऊन लोकांच्या पुढे चारदोन पावलेंच जाअून ते सरकाराकडून राजकीय हक्कांची मागणी करीत. शिवाय त्यांची धडाडी विलक्षण होती. सरकारवर छाप कशी पाडावी, धाक कसा घालावा यावद्दलची त्यांची हातोटी अप्रतिम होती. ध्येयवादी राजकारणी पुरुषांपेक्षां ते व्यवहारचतुर राजकारणीच अधिक होते. फार दूरवरच्या अज्ञात भविष्यकाळांत काय पाहिजे याविषयीं वितंडवाद माजवीत बसण्यापेक्षा अुद्या काय पाहिजे हें ते चट्कन् बोलत व त्यामुळे सरकार त्यांना भीत असे. सरकारला नेहमींच व्यावहारिक राजकारणी प्रतिपक्षी नको असतो. कारण

तो काय मागतो तें लोकांना चट्कन् कळतें व पटतें आणि सरकारला तर तें द्यायचें नसतें. परंतु लोकक्षोभाच्या भीतीने कांही ना कांही तरी त्यांना द्यावेंच लागतें. टिळकांची ही जी राजकारणविषयक व्यावहारिक दृष्टि ती मी त्यांच्यापासून शिकलों. अर्थात् त्यांनीं जीं साधनें निर्माण केलीं त्यांचा मात्र मला पुष्कळ अपुयोग झाला यांत शंका नाही.

प्रश्न—आपलें 'थिअॅसफिस्ट' संवधानें काय मत आहे? आपण स्वतः कधी थिअॅसफिस्ट झालां होतां काय?

उत्तर—मी कधीच थिअॅसफिस्ट झालों नाही. थिअॅसफीबद्दल माझे चांगलें मत आहे. थिअॅसफीनें हिंदुधर्माला फार मोठी मदत केली आहे. परक्या लोकांनी आमच्या धर्मावर, चालीरीतींवर व संस्कृतीवर जे आक्षेप घेतले होते त्यांना त्यांच्या जातिवांधवांकडून परस्परच उत्तरे मिळत गेलीं व त्यामुळे हिंदुधर्माविषयीं चांगल्या कल्पना पाश्चात्य लोकांत प्रसृत होण्यास मदत झाली. या दृष्टीने हिंदु लोकांना तो पंथ पसंत पडला. बरें, त्यांत कांही नवीन होतें असें नाही. कांही स्वतंत्र असें धर्मखातें किंवा धर्ममते त्यांनी निर्माण केलीं असें नाही. त्यांचें ध्येयच हिंदूचा चांगला हिंदू, मुसलमानाचा चांगला मुसलमान, ख्रिस्त्याचा चांगला ख्रिस्ती करण्याचें होतें. त्यामुळे विरोधाचें कारणच नाही. अुलट त्यांनी निरनिराळ्या धर्ममतांबद्दल अेक प्रकारचें सहिष्णुतेचें वातावरण निर्माण करण्यास मदत केली आहे.

प्रश्न—हिंदुधर्माविषयीं अभिमान वाळगून जगभर त्याचा प्रसार व्हावा असा आपण प्रयत्न करणें जहरीचें आहे असें आपणास वाटत नाही काय?

उत्तर—खरें सांगूं? मी ऐकांतिक अभिमान कशाचाच धरीत नाही. मी हिंदु कुटुंबांत जन्मलों म्हणून हिंदुधर्माचा अभिमान धरायचा हें ठीक; पण मुसलमान कुटुंबांत जन्मलों असतो तर मुसलमानधर्माचा धरला असता. ख्रिस्ती कुटुंबांत जन्मतों तर ख्रिस्तीधर्माचा धरला असता. हें स्वाभाविक नव्हे काय? अमुक अेका धर्माचा अभिमान अेका विशिष्ट मर्यादेपलीकडे जातां कामा नये. अभिमान धरायचा असेल तर तो प्रत्येक धर्मातील बुद्धीला पटणाऱ्या अशा ज्या गोष्टी असतील त्यांचाच धरला पाहिजे.

प्रश्न—आज आधिभौतिक सुखाच्या मार्गे लागलेल्या जगाला अध्यात्मिक ज्ञानाची तळमळ लागली आहे व तें ज्ञान अेक हिंदुधर्मच देअू शकेल असें असल्यानें स्वामी विवेकानंदांप्रमाणें त्याचा जागतिक प्रसार होणें जहरीचें नाही काय ?

अुत्तर—हिंदुधर्माचा परदेशांत प्रसार होण्यांत धार्मिक फायद्यापेक्षां अेहिक फायदा अधिक आहे असें मला वाटतें. विवेकानंदांच्या प्रचाराला राष्ट्रीय दृष्टीनें मी किंमत देतो. पाश्चात्य जगामध्ये त्यांनी आपल्या धर्म-प्रचाराने हिंदुस्थानची प्रतिष्ठा वाढविली हा राष्ट्रीयदृष्ट्या मोठा फायदा झाला यांत शंका नाही व त्याच दृष्टीने त्याचें महत्त्व आहे. धार्मिक उन्नति ही ज्याची त्यानेच आपआपल्या मगदुराप्रमाणे करावयाची असल्याने त्याला इतरांकडून प्रोत्साहनापलीकडे फारशी मदत होणार नाही. म्हणून विवेकानंदांच्या कामगिरीकडे आध्यात्मिक कामगिरीच्या दृष्टीने मीं पहात नाही.

टिळक-सोसायटीची आवश्यकता

प्रश्न—महाराष्ट्रांत टिळकपक्षाचें सार्वजनिक कार्यं करणारे लोक तयार करण्याकरितां अेखादी 'टिळक-सोसायटी' काढणें जहरीचें नाही काय ? आपण त्यासंबंधीं काय करायचें योजिलें आहे.

अुत्तर—गोखल्यांच्या सर्व्हट्स् ऑफ अिडिया सोसायटीसारखी संस्था, की जिला कांही लोकांनी विशिष्ट अटी कबूल करून कायमचें वाहून घेतलें आहे अशी अेकादी संस्था टिळकांच्या नांवाने काढावी असें मला वाटत नाही. अशा तऱ्हेच्या संस्थेच्या मी विरुद्ध आहे आणि टिळकहि विरुद्धच होते. याचें अेक कारण असें की, अगोदर टिळकांच्या जवळ अशी अेखादी संस्था चालवायला पुरेसे पैसेच कधीं नव्हते. गोखल्यांना जसे बाहेरून पैसे मिळाले तसे टिळकांना मिळू शकले नाहीत. पहिला मोठा फंड सन १९१६ सालचा अेक लाख रुपयांचा मीं जमविला; तो चिरोल केसकरितां खर्च झाला. पुढे जुविली फंडाचेहि पैसे त्यांचेजवळ राहिले नाहीत; कर्जाच्या कामीं लागले. होमरूल लीगच्या प्रचाराकरितां होमरूलचा फंड लागला. सारांश, निर्वेधपणें याच कामाकरितां खर्च करतां येतील अितका पसा टिळकांच्या ह्यातींत त्यांचेजवळ जमलाच नाही. अशा संस्थांना खरें

पाहिलें तर चांगले १०-१५ लाख रुपये पाहिजेत. तेव्हां त्यांच्या बुडाशी असलेली कल्पना यशस्वी होईल, त्याशिवाय नाही.

पण टिळकांच्या हयातीत त्यांना अशी संस्था काढण्याबद्दल पुष्कळांनी सुचविलें. त्यांना टिळकांनी जें उत्तर दिलें तेंच मलाहि मान्य आहे. अकस्मात शपथ घेऊन अकाद्या संस्थेला कायमचें बांधून घेण्याने काम योग्य प्रकारें होतील अशी त्यांची कल्पना नव्हती. प्रथम प्रथम जेसुईट पंथाच्या रचनेबद्दल व कार्यपद्धतीबद्दल त्यांना फार आदर वाटत असे व त्या धर्तीवर महाराष्ट्रांत कार्य व्हावें असें त्यांना वाटत होतें. परंतु या बाबतीत त्यांना जो प्रत्यक्ष अनुभव डेक्कन अज्युकेशन सोसायटींत असतांना आला त्यावरून त्यांची यासंबंधीचीं मतें पुढे बदललीं. कायम वाहून घेण्यानें लग्नाच्या बायकोसारखी स्थिति होते. एकदा लग्न झालें, कीं, त्या नवऱ्याशीं बायकोला व त्या बायकोशीं नवऱ्याला कसल्याहि परिस्थितींत संसार करावाच लागतो. घटस्फोट शक्य होत नाही. त्यांत दोघांनाहि शेवटी वाओटपणाच पदरीं घ्यावा लागतो. त्यापेक्षा कार्यानिमित्त स्वखुषीनें होणारें सहकार्य अधिक अिष्ट. बरील प्रकारांत अखाद्या मनुष्याचें व आपलें पटलें नाही तर त्याला काढणें जिवार येतें. कारण त्यानें स्वार्थत्याग केलेला असतो व कष्टहि सोसलेले असतात; बरें, ठेवावा तर कार्य सुरळीत चालत नाही म्हणून अनुभवान्ती ही कायमचें वाहून घेण्याची योजना मला त्याज्य वाटते. दुसरी पद्धत विनधोक्याची आहे. एकमेकांचें जमतें तोंपर्यंत सहकार्य; नाही त्या दिवशीं एकमेकांना आपला स्वतंत्र मार्ग मोकळाच आहे.

भावी महाराष्ट्र विद्यापीठ

प्रश्न—नवीन होऊ घातलेल्या महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीसंबंधाने आपलें म्हणणें काय आहे ?

उत्तर—या बाबतीत माझे असें म्हणणें आहे की, आतां महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी होणें अपरिहार्य आहे. हिंदुस्थानला प्रांतिक स्वायत्तता मिळाली, की महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीचा हा प्रश्न घसास लागेल. कांही झालें तरी प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च असें सर्वच्या सर्व शिक्षण मातृभाषेंतूनच झालें पाहिजे असें माझे मत आहे. त्याशिवाय लोकशाहीची खरी वाढ

होणार नाही आपल्या महाराष्ट्राची जी विशिष्ट संस्कृति आहे ती अगदी खालच्या थरापर्यंत जाऊन पोचली पाहिजे व त्यासाठी निरनिराळ्या विषयावर निरनिराळ्या दर्जाचीं लहान-मोठीं अनेक पुस्तकें ज्ञालीं पाहिजेत. त्याशिवाय समाजाचा नैतिक दर्जा वाढणार नाही. हें पुस्तकलेखनाचें व प्रकाशनाचें काम मोठ्या प्रमाणावर चालण्यास युनिव्हर्सिटीच पाहिजे. अेरवी तें होणार नाही.

प्रांतिक स्वायत्तता मिळाली, की गुजराथी लोक अगोदर आपली युनिव्हर्सिटी बनवितील. त्यांना अहमदाबाद, सुरत, बडोदे, काठेवाड (भावनगर, जुनागड, राजकोट वगैरे) अित्यादी तयार केन्द्रे आहेतच. त्यांच्या बाबतींत पैशाचा प्रश्न नाही. त्यांची तशी अिच्छाही पण आहे. अर्थात् अनुकूल संधि मिळतांच गुजराथ युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यास अुशीर लागणार नाही.

गुजराथच्या मागोमाग कर्नाटक, कर्नाटक अेकीकरणाचा प्रश्न धसास लागलेलाच आहे. कदाचित् म्हैसूर युनिव्हर्सिटी हीच कर्नाटकाला अभिप्रेत युनिव्हर्सिटी होअील. नाही कोणी म्हणावें?

राहतां राहिला प्रश्न महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीचा. ती आपली सर्वांच्या शेवटीं होणार. मुंबई युनिव्हर्सिटी ही सार्वजातीय (Cosmopolitan) आहे. ती मुंबअीपुरतीच राहिल शेवटीं (Unitary and Teaching university) अेकमुखी व शैक्षणिक युनिव्हर्सिटीचें स्वरूप तिला प्राप्त होणार असाच अेकंदरीत रंग दिसतो.

महाराष्ट्रापुढें पैशाचा मोठा प्रश्न आहे. शिवाय आपसांतील भांडणें आहेतच. परंतु युनिव्हर्सिटी होअूं घातली म्हणजे पैसाहि अुभा राहिल व मतभेदहि वितळून जाअून त्यांतून माग निवेल. पुणें जरी अेकमुखी युनिव्हर्सिटीला अनुकूल किवा सोअिस्कार असलें तरी प्रारंभीं तरी निदान ती संयोजक (Affiliating) युनिव्हर्सिटीच राहिल. किंवहुना अध्यापन व परीक्षा अशीं तिचीं दोन स्वतंत्र अंणें कायमच राहतील असें दिसतें. प्रांतिक स्वायत्तता मिळाली तर अनुकूल प्रसंग पाहून महाराष्ट्र-युनिव्हर्सिटी-विल त्यांत आणून तें पास करून घेणें शक्य होअील. सध्या जरी सरकारी मद-

तीचा प्रश्न काढतां येत नसला तरी पुढेमागे तो काढतां येतील व सरकारी मदत आणि मान्यता महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीला मिळणें शक्य होतील असें मला वाटतें.

ता. २४ रोजीं मी महाराष्ट्र-युनिव्हर्सिटी फंडाला सुमारे आठ हजार रुपये देणगी देऊन सुरवात करून देणार आहे. हे आठ हजार रुपये युनिव्हर्सिटी झाल्यावरच तिला मिळावयाचे आहेत. तोंपर्यंत मराठी वाङ्मयाच्या अुत्तेजनासाठी त्याच्या व्याजाचा विनियोग व्हावा अशी व्यवस्था मी करणार आहे.

प्रश्न—यापुढें आपण कोणकोणतीं पुस्तकें लिहिण्याचें योजिलें आहे ?

अुत्तर—ज्याप्रमाणें विद्यार्थ्यांकरितां सुलभसें 'राज्यशास्त्र' म्हणून नुकतेंच लिहून प्रसिद्ध केले, त्याप्रमाणें 'अर्थशास्त्र' या विषयावरहि मी अेक लहानसें पुस्तक (पृष्ठें अदमासें २५०) लिहिणार आहे. येथील शिवचरित्र-कार्यालयास जी साधनसामुग्री अुपलब्ध झाली आहे तिचा अुपयोग करून लहान मुलांमुलींना वाचण्यास सोपें आणि मनोरंजक वाटेल असें 'शिवचरित्र' लिहिण्याचें माझ्या मनांत आहे. टिळक महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांकरितां मी 'नागरिकशास्त्रावर' जीं व्याख्यानें दिलीं होतीं त्यांचीं साधनें, टिपणें वगैरे सर्व तयार आहेतच. त्यांत भर घालून नागरिकशास्त्रावरहि मला पुस्तक लिहितां येण्यासारखें आहे.

प्रश्न—हीं विद्यार्थ्यांकरितां लिहावयाचीं पुस्तकें झालीं; पण आपलें विशेष महत्त्वाचें असें पुस्तक कोणत्या विषयावर होणार आहे ?

अुत्तर—मोर्लेच्या 'कांप्रमाइज्' च्या धर्तीवर जरी नाही तरी तसल्याच प्रकारचें तात्त्विक विवेचनात्मक असें 'मध्यम-मार्ग-दीपिका' म्हणून अेक पुस्तक मला लिहावयाचें आहे. त्याची निश्चित रूपरेखा अद्याप ठरली नाही. परंतु साधारणपणें असें सांगतां येतील कीं, त्यांत मला 'Golden Mean Theory' (सुवर्णमध्य अुपपत्ति) बद्दलची तात्त्विक मीमांसा करावयाची असून माझ्या आयुष्यांत मला जें अनुभवास आलें तें तत्त्व लोकांना पटवून द्यावयाचें आहे. Golden Mean हेंच तत्त्व सर्व व्यवहारांत, इतकेंच काय, पण शास्त्रांत देखील कसें अंतिम हिताचें आणि

चिरकालिक असतें हें मला निरनिराळ्या शास्त्रांच्या परिशीलनानें सोप-
पत्तिक दाखवावयाचें आहे, त्याचप्रमाणें प्रगतीची गति ही सातत्याची असते
(Continuous) की क्रिया-प्रतिक्रियेची (Action and Reaction) असते
हेंहि त्यांत विस्तारपूर्वक दाखवावयाचें आहे. अशा कांही कल्पना आहेत; पण
आज सगळ्या विचाराच्याच अवस्थेंत असल्यामुळे यापेक्षा निश्चयात्मक
सांगतां येत नाही ! परंतु याच्या आधी मला एक-दोन कादंबऱ्या लिहा-
यच्या आहेत. वाङ्मयाचा तो एक प्रकार असा आहे की त्या प्रांतांत मी
अद्यापि पाऊल टाकलें नाही. तेव्हा एक-दोन कादंबऱ्या लिहिण्याची इच्छा
आहे व सबड सापडतांच अगोदर तें काम हाती घ्यायचें आहे. माझे शेवटचें
पुस्तक म्हणजे माझे ' आत्मचरित्र '.

रत्नाकर, ऑगस्ट १९३२

(३)

प्रश्न—वक्ता जन्मसिद्ध असतो की यत्नसिद्ध असतो ?

अुत्तर—वक्तृत्व हें दोन-तीन प्रकारचें असतें. त्यांतील अेक प्रकारचा
वक्ता हा जन्मसिद्धच असतो, तो यत्नाने तयार होत नाही. दुसऱ्या प्रकारचा
वक्ता हा प्रयत्नाने व अनुभवाने तयार होऊ शकतो. म्हणजे भावनाप्रधान
व नाटकी वक्ता हा जन्मसिद्ध असतो, आणि विषयप्रतिपादनाने वक्तृत्व
अुमटविणारा वक्ता हा प्रयत्नाने तयार होतो.

प्रश्न—जन्मसिद्ध वक्तृत्वकलेच्या गुणविकासासाठीं मनुष्याने कोणत्या
दिशेंने प्रयत्न करावा ?

अुत्तर—अुपजत वक्तृत्व अंगीं असलें तरी मनुष्याने बहुश्रुतता मिळ-
वावी; म्हणजे त्या जन्मसिद्ध वक्तृत्वगुणाचें चीज होअील. कांही तरी
सांगण्यासारखें महत्त्वाचें असल्याशिवाय नुसतें वक्तृत्व वाहावत जातें व
हास्यास्पद होतें.

प्रश्न—वक्तृत्वकला शिकविता येअील काय ?

अुत्तर—शाळाच काढली तर वक्तृत्वकला शिकवितां येणार नाही असें नाही. पण शिकून तयार झालेला वक्ता कोणी माझ्या पाहाण्यांत आजवर नाही.

प्रश्न—आपण अगदी पहिलें भाषण केव्हा केलें ? त्याच्या कांही आठवणी सांगतां येतील काय ?

अुत्तर—मी माझें पहिलें भाषण १८९३ सालीं केलें. सातारा येथें अेल्ल.वी.चा अभ्यास करीत असतां, राष्ट्रीय सभेहून करंदीकर, पारसनीस अित्यादि प्रतिनिधि आले. त्यांचें गद्यात्मक व पद्यात्मक स्वागत करण्याचें काम माझ्यावर आलें होतें. त्या वेळी मी माझें भाषण लिहून काढलें होतें, व तेव्हा स्मरणशक्ति चांगली असल्यामुळें तें भाषण पाठ न करिता मी बोलल्यासारखें म्हणून दाखविलें. पण तसे प्रयोग पुनः मीं कधी केले नाहीत. प्रारंभी मला मुळीच बोलतां येत नसे. अिग्रजी नाही व मराठीहि नाही आणि अजूनहि मला कोणी 'वक्ता' असें म्हटले तर मी त्याला मनात हंसतां. कारण माझ्या समजुतीप्रमाणें मजमध्ये वक्तृत्व असें मुळीच नाही. वक्तृत्व दोन प्रकारचें असतें. एक फुलबाजीचें किंवा भुअीनळ्याचें वक्तृत्व व दुसरें चिचुंद्रीचें वक्तृत्व. खरा वक्ता, कलावान वक्ता, दारूच्या चिचुंद्री-सारखा कोणीकडे धावेल, पळेल, कोणाच्या अंगावर जातील याचा नियम नाही. पण चमत्कृति अुत्पन्न करील. 'फुलबाजीचा' वक्ता किंवा 'भुअी-नळ्याचा' वक्ता म्हणजे तो असा असतो की, तो प्रारंभ कसा करील, त्याच्या भाषणाचा शेवट कसा होतील, या गोष्टीसंबंधाने किंचित् परिचय असलेल्या श्रोत्यांना अदमास करितां येतो. मात्र आणि त्यांत फरक हा कीं, चिचुंद्रीचा वक्ता साधलें तर बहार करील; नाही तर कांहीच परिणाम न होता तो हास्यास्पद ठरेल. पण दुसऱ्या प्रकारचा वक्ता आपल्या मुद्देसूद विषयाच्या मांडणीने लोकांच्या मनावर केव्हाहि, निदान मध्यम प्रतीचा परिणाम केल्याशिवाय राहणार नाही. माझें वक्तृत्व हें दुसऱ्या प्रकारचें आहे. मी विषयाची आखीव मर्यादा सहसा कधीच सोडीत नाहीं. माझ्या 'वक्तृत्वा' ची हंदी फारच थोडी असते. पण विषयाची पुष्कळच असते. ज्याला अिग्रजींत 'रेलेंव्हन्स' म्हणतात तें माझें सहसा कधीहि सुटत नाही.

अेकंदर भाषण घेतलें तर त्यांत अपक्रम; अपसंहार व दरम्यानचा युक्तिवाद साधारण प्रमाणबद्ध असतो. अेखाद्या प्रसंगीं विनोद, कोटी, खटका हीं सुचलीं तर माझ्या भाषणांत रंग भरतो. नाहीतर “ माहिती बरी होती. ” असें म्हणून श्रोत्याला समाधान करून घ्यावें लागतें व तें करून घेतां येतेंहि.

प्रश्न—आपल्या वक्तृत्वांत कोणता गुण प्रारंभी नव्हता व तो आपण कशा प्रयत्नाने आणला ?

उत्तर—प्रारंभी म्हटलें तर मजजवळ वक्तृत्व नव्हते व त्यांसंबंधी कोणता गुणहि नव्हता. शिवाय आवाज वाओट, चिरका, कोरड्या खोकल्याची ढास फारच लागते व आवाज लहान मोठा किंवा अुचित अंगविक्षेप किंवा चेहेऱ्याच्या दृश्यांतील सूक्ष्म फरक दाखविण्याची कला यापैकी मजजवळ कांही नाही. पण विचार केल्याशिवाय सहसा न बोलण्याची खबरदारी मी वेतो. मुद्द्याचीं टिपणें कागदावर आठवणीकरिता अुतरून घेण्याला व त्यांचा अुघड अुपयोग करण्याला मी लाजत नाही. विषयासंबंधी शक्य तितकी भर-पूर माहिती व टिपणांच्या सहायाने त्यांचा बरोबर क्रम या दोन गोष्टीच मी प्रयत्नाने वाढविल्या; व सुदैवाने मला बोलण्याचें काम गेल्या २० वर्षांत अितकें पडलें की अितक्या सरावाने बोलतां आलें नसतें तर मीं अगदी दगडच ठरलों असतो. पण तितका निर्बुद्ध मात्र मी नाही. माझें भाषण अेकादे वेळी सजलें किंवा रंगलें तर प्रमाणबद्ध व मर्यादित उंचीच्या ठिणग्या पाडणाऱ्या भुअिनळ्याप्रमाणें तें आल्हाददायक होत असेल. पण वक्तृत्वाची खरी वीज म्हणतात ती माझ्या भाषणांत कधी चमकून जाते असें मला वाटत नाही. मी वक्तृत्वकलेची अुणीव आपल्या माहितीने व युक्तिवादानेच निघेल तेवढी भरून काढतो. मात्र अेक गोष्ट अभिमानाने सांगतो की, कंटाळावाणें भाषण करून ‘ पुरेपुरे ’ म्हणण्याच्या अर्थाची टाळी मी श्रोत्यांकडून जन्मांत घेतली नाही. दीड दीड तास बोलूनहि लोकांना भाषण थांबावें असें वाटण्याच्या आंत मी भाषण पुरें केलें असें होअी.

प्रश्न—गेल्या वीस वर्षांत वक्तृत्वाचें तंत्र बदललें आहे काय ?

उत्तर—गेल्या वीस वर्षांत वक्तृत्वाची पद्धत थोडथोडी बदलत आहे. म्हणजे ती अवघड, बोजड यावरून निघून सोपेपणावर येत आहे. शिवाय

भाषणांच्या विषयांत फारच विविधता येत चालली आहे. राजकारणाच्या विषयांतील भाषणें मात्र आतां कंटाळवाणीं होऊ लागलीं आहेत. कारण त्यांतील मुद्द्यांत नवेपणा राहिला नाही. भावनाच भाषणाला काय रंग आणील तेवढीच. पण अितर दृष्टीने भाषणांचें विषय पुष्कळ वाढले आहेत. यामुळे वसंतव्याख्यानमालेसारखी अेखादी माला संबंध अेकली तर पूर्वीपेक्षा ती अधिक चित्ताकर्षक होते.

प्रश्न—आपल्या भाषणापैकीं स्वतः आपणास कोणतीं फार आवडलीं आहेत ?

उत्तर— या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठीण आहे. तथापि माझीं कांही कांही भाषणें मला स्वतःलाहि आवडण्यासारखीं झालीं आहेत असें वाटतें. त्यांतील कांही मराठींत व कांही इंग्रजींत, असेंल्लीमध्यें. पण ती आतां स्मरणानें सांगतां येत नाहीत. दोन भाषणे मात्र मला आठवतात, तीं क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट अॅक्टवरील व पब्लिक सेपटी बिलावरील. या दुसऱ्या भाषणाच्या प्रसंगीच असेंल्लींतील अेक मोठा वाङ्मयप्रेमी युरोपियन, सर डेनिस ब्रे याने खालील शब्दांनी माझ्या भाषणाची तारीफ केली—

“ Ordinarily, Sir, when my Hon. friend gets up to speak I settle myself down in my chair for a delightful half-hour. For, I greatly enjoy his charm of manner, his urbanity of speech, his delightful quips and literary anecdotes, his touches of humour, the tolerance and moderation of his views.”

प्रश्न—वक्तृत्वाच्या बाबतींत मद्रास व बंगाल यांच्याहून महाराष्ट्र कंगाल असें कोणी म्हणतात हें खरें आहे काय ?

उत्तर—बंगाल व मद्रास हे दोन्ही प्रांत वक्तृत्वाच्या दृष्टीने महाराष्ट्राच्या पुढे आहेत असें म्हणण्यांत येतें. हें अिग्रजी वक्तृत्वाच्या बाबतींत अधिक खरें आहे. देशी भाषेंतील भाषणासंबंधीं तें खरें आहे असें मला वाटत नाही. महाराष्ट्रांतील लोकांना अिग्रजी वक्तृत्व येणार नाही असें मला वाटत

नाही. पण ते अिग्रजींत सहसा भाषणेच करीत नाहीत. मी स्वतः असेव्लींत जें पहिलें भाषण केलें तें त्या वेळेपर्यंतच्या आयुष्यक्रमांतील माझे तिसरें किंवा फार तर चवथें अिग्रजींतील भाषण असेल; यावरून अिग्रजी भाषणाचा आमचा सराव लक्षांत येतील ! ! विषयाच्या तपशिलांत मद्रासी व भावनेंत बंगाली हा महाराष्ट्रीयांच्या पुढेहि कांहीसा असतो. तथापि महाराष्ट्रीय वक्त्याचें भाषण कोठेहि आदरवृद्धीनेच अंकलें जातें, व मद्रासी किंवा बंगाली व्याख्यता जितके वेळा स्वतःला हास्यास्पद करून घेतो तितका महाराष्ट्रीय वक्ता करून घेत नाही.

प्रश्न—लोकांमध्ये अेक असा समज आढळतो की, लेखकाला वक्ता होणें अवघड आहे व वक्त्याला लेखक होणें अवघड आहे, या कल्पनेंत सत्याचा किती अंश आहे व असल्यास त्यावरुल मानसशास्त्रदृष्ट्या कसा अुलगडा कराल ?

अुतर—लेखनाची संवय ही वक्तृत्वाला किंचित् विघातक आहे; व वक्तृत्वाची संवय लेखनाला थोडी विघातक आहे असें मला वाटतें. माझा प्रथमपासूनचा सराव लिहिण्याचा पडल्यामळें मला भाषणें करण्याला अडचण झाली असा अनुभव आहे. त्याचें कारण असें की, लेखक हा स्मरणशक्तीवर फारसा अवलंबून रहात नाही. कारण त्याला संदर्भ-ग्रंथ हाताशीं असतात. टिपणें केलीं तरी शब्दांकरितां वक्त्याला स्मरणशक्तीवरच भिस्त ठेवावी लागते. मी तोंडाने मराठी अिग्रजी मजकूर सर्रास सांगू शकतो. व पुष्कळ वर्षे तोच परिपाठ ठेवला. यामुळें तोंडाने सांगून लिहिण्याची जी गति असते तितकें सावकाश बोलणें जर वक्तृत्वाला चाललें असतें तर मी मोठा वक्ता झालों असतों, पण दुर्दैवाने सावकाश बोलण्याचीहि गति याहून फार अधिक द्रुत असावी लागते. हाताने कितीहि जलद लिहिलें तरी ती गति व बोलण्याची गति यांत तर फारच अंतर असतें. शिवाय माझा विशेष स्वभाव असा कीं, शब्द होतील तितका समर्पक व अुचित पडावा अशी फार अिच्छा. यामुळे बोलतांना जर मनाप्रमाणें शब्द बाहेर पडला नाही, भलताच शब्द बाहेर पडला तर मी तेथल्या तेथेच मनांत विरमून जातो व त्या विरमण्याचा परिणाम लगेच माझ्या भाषणावर होतो. मला आहे याहून कमी लजास्पद-

तेची जाणीव असती तर मी आहे याहून अधिक चांगला वक्ता झालों असतो. मी स्वतःला हास्यास्पद करून घेतल्याची जाणीव नसेल तर मी अधिक चांगलें वोलें. माझी स्मरणशक्ति फार वाईट आहे. यामुळे मला मुद्द्याचीं टिपणें करावीं लागतात; आणि तशीं न केल्यामुळें जर योग्य शब्द किंवा युक्तिवादाला अवश्य असा दुवा आठवला नाही तर माझे वोलणें फिकें पडतें. लिहिण्याची फार संवय झाल्याने गाडीचें चाक खोल चाकोरींत जाऊन वसावें तशी माझी स्थिति झाली आहे. पण अलुट पुष्कळ नामांकित वक्ते हातांत लेखणी पडल्याबरोबर दिडमूढ कसे होतात, व बोलण्याच्या निम्मेहि स्वारस्य त्यांच्या लेखनांत अुतरत नाहीं, हेंहि मीं पाहिलें आहे. म्हणजे अेकाला अेक आहे तर दुसरें नाही. लिहिणें व बोलणें दोन्ही गोष्टी सारख्याच सौष्ठवानें करणारा मनुष्य वक्चितच आढळतो.

प्रश्न—शाळेंतील व कॉलेजांतील होतकरू तरुण वक्त्यास विशेषतः सांगण्यासारख्या कोणत्या सूचना आपणांस करतां येतील !

उत्तर— तरुण विद्यार्थ्यांना मी अितकाच अुपदेश करीन की, त्यांनी खूप वाचावें, बहुश्रुत व्हावें व बोलण्याचा प्रत्येक प्रसंग मिळेल तो विचार करून बोलून साधावा. म्हणजे दुसऱ्या कोणाला न विचारतांहि त्यांच्यांत वक्तृत्वाचे गुण कोणते आहेत हें त्यांचे त्यांना कळून होतील. पुढे येणारे दिवस पूर्वापेक्षाहि वक्तृत्वाला अधिक वाव देणारे असणार यांत शंका नाही. तेव्हा त्यांनी आपल्या गुणांचा भरपूर अुपयोग करण्याची तयारी ठेवावी.

—किलोस्कर, सप्टेंबर १९३२

(४)

प्रश्न—आपल्या ६० वर्षांच्या आयुष्याचें सिंहावलोकन करतांना आपल्या दृष्टीपुढे अनेक बरे-वाहीट प्रसंग अुभे रहात असतील. ते लक्षांत घेअून सार्वजनिक कार्यं करू अिच्छिणाऱ्या तरुणाला आपण सावधगिरीच्या कोणत्या सूचना करू शकाल ?

अुत्तर—सार्वजनिक कार्य करू अिच्छणाराने प्रथम स्वावलंबी ह्येण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. स्वाभिमान न गमावतां स्वतःची अुपजीविका त्याला करतां आली पाहिजे. सार्वजनिक कार्याकरितां जनतेजवळ भिक्षा मागण्यांत लाज नाही; पण स्वतःच्या अुपजीविकेकरितां देखील लोकांजवळ पैसा मागणें अत्यंत लाजिरवाणें आहे. दरिद्री, मध्यम स्थितींतला किंवा श्रीमान् यांपैकी कोणत्या दर्जाचें आयुष्य आपणास पुढे घालवावयाचें याचा प्रथम मनाशीं निश्चय करून त्याप्रमाणे अुपजीविकेचें साधन प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. आपल्यावर जीं जीं माणसें अवलंबून असतील त्यांच्याबद्दलचें कर्तव्य बजावणें हें मी प्रत्येकाचें कर्तव्य समजतां.

अुपजीविकेच्या साधनांचे सामान्यतः चार प्रकार सांगतां येतील. स्वतंत्र धंदा करून पोट भरणें हा सर्वांत युक्त मार्ग होय. अेकाच्या संस्थेला वाहून घेअून तिची सेवा करित रहाणें हा दुसरा प्रकार. खाजगी धन्याची नोकरी हा तिसरा प्रकार. ज्याच्या हातून ह्या तिन्ही गोष्टी होणें शक्य नाही, त्याला सरकारी नोकरी हा शेवटचा अुपाय आहे. सरकारी नोकरी करित असतांहि स्वत्व राखतां येतें, समाजाची व देशाची यथाशक्ति सेवा करतां येते, असे माझें मत आहे.

आयुष्याचें कार्य अुचलावयाचें तें आपली नैसर्गिक प्रवृत्ति पाहून अुचलावें. केवळ कीर्तीकरितां भलत्याच कार्याला हात घालणें आत्मघातकीपणाचें आहे.

अेकदां अुचललेलें कार्य जन्मभर करित राहून अशा प्रतिज्ञेनें ते अुचलावें. अगदीं अशक्यच झालें तर दुसरीकडे वळावें. पण अंगीकृत कार्य होतां होअील तों सोडूं नये. असें करण्यानें त्या त्या कलेंत मनुष्य वाकबगार बनतो व अधिकांत अधिक यशहि मिळूं शकतें.

बहुश्रुतता किंवा सर्व गोष्टीचें थोडथोडें ज्ञान असणें चांगलें; कारण त्याचा सर्वत्र अुपयोग होतो; हें करूनहि पण विशिष्ट धंधांत पूर्ण निष्णात होणें अधिक चांगलें.

आपला सार्वजनिक पैशाशी संबंध असेल तेव्हां कोणाहि एकाच व्यक्तीकडे त्याचा संबंध ठेवूं नये. अनेकांकडे ठेवणें श्रेयस्कर असतें.

वैयक्तिक कलह शक्य तेवढे टाळावे किंवा कमी करावे.

या सर्व गोष्टी विचारांत घेऊन जें कार्य होतील तें पहिल्या प्रतीचे असें मी म्हणेन; मग मापाच्या दृष्टीनें तें कमी भरलें तरी त्याबद्दल मी कर्त्याला जबाबदार धरणार नाही. कारण हें परिस्थितीवर आणि कर्त्याच्या बुद्धीवर अवलंबून असतें.

हें सगळें सर्वसामान्य लोकांच्या दृष्टीन झालें. ज्यांचा आत्मविश्वास दांडगा आणि बुद्धिमत्ताहि विशेष त्यांना अर्थात् कोणताच नियम लागू पडत नाही.

विद्यार्थिदशा पूर्ण करून नंतरच सार्वजनिक कार्यास लागावें असें माझें स्पष्ट मत आहे. प्रत्येकाचें आयुर्मान ६० वर्षांचें धरलें, तर पहिलीं ३० वर्षे विद्यार्जनांत घालवून पुढचीं ३० वर्षे सार्वजनिक कार्य करीत राहिलें तरी पुष्कळ झालें.

प्रश्न—हें सर्वसामान्य सार्वजनिक कार्याविषयीं झालें. वृत्तपत्राच्या बंधांत आपण जवळ जवळ तीन तपें घालविलीं आहेत. वृत्तपत्राच्या किंवा लेखनाच्या बंधांत यशस्वी होण्याचा होतकरू तरुणास आपण कांहीं अचूक मार्ग दाखवू शकाल काय?

उत्तर—वृत्तपत्रलेखनाची आवड असेल तर जेव्हा जेव्हा संधि मिळेल तेव्हा तेव्हा लिहिण्यास चूक नये. पण वृत्तपत्रांत लिहिण्यास संधि मिळत नाही म्हणून अडून राहाण्याचें कारण नाही. त्याच्याबाहेर देखील लेखनाचें मोठें क्षेत्र आहे. मामुली संपादकीय लिखाणापेक्षा हें काम मी अधिक चांगलें मानतां. आपला विषय परिणामकारक रीतीने मांडतां येणें हा वृत्तपत्रलेखनाचा मुख्य हेतु आहे. संपादकीय कचेरीच्या बाहेर आपल्या घरांत बसून देखील हा हेतु साधतां येण्यासारखा आहे.

पुष्कळ लोक पुष्कळ वाचतात आणि स्वस्थ बसतात. ही वृत्ति मला अत्यंत तिरस्कार्य वाटते. वाचन Productive (अत्पादक) असलें पाहिजे. वाचनानंतर कांहीं तरी लेखन उत्पन्न झालें तरच त्या वाचनाची किंमत अजमावणें शक्य होतें. वाचणाराची विचारक्षमता त्याच्या लेखनावरूनच कळते. “ मला लिहितां येत नाही ” असें पुष्कळ लोकांना अुगीचच वाटत

असतें. Have something to say, it is easily said असें कोल्हापूरचे प्रो. शिवराम बापूजी परांजपे आम्हांला नेहमी सांगत असत. मनांत आणलें तर प्रत्येक माणसाला आपल्या आयुष्यांत निदान एक तरी मनोरंजक पुस्तक लिहितां येण्यासारखें आहे. आमच्या वेळेला दैनिक वर्तमानपत्रांची आतां-अतकी वाढ झालेली नव्हती. म्हणून त्या वेळीं अमक विषयांत नैपुण्य (Specialise) मिळविण्याला सवड नसे. सर्वसामान्य विषयांचा अभ्यास करायला सांपडेल तेवढाच. पण आतां दैनिकपत्रें निघाल्यामुळें विशिष्ट शाखेंत नैपुण्य मिळविण्यास पुष्कळ वाव आहे.

प्रश्न—लेखनव्यवसायावर अपुजीविका करणें आज महाराष्ट्रांत शक्य आहे काय ?

उत्तर—मला तसें आज तरी शक्य दिसत नाही. शिक्षणाचा प्रसार नाही म्हणून मागणी नाही; आणि मागणी नाही म्हणून वाङ्मयाला खप नाही. वृत्तपत्रांवर फारच थोड्या माणसांना जगतां येतील. दुय्यम व्यवसाय म्हणून लेखनाचा धंदा पत्करून अपुजीविकेचें साधन वाढवितां येण्यासारखें आहे. लेखनावर चांगले पैसे मिळविल्याचीं अुदाहरणें माझ्या डोळ्यांसमोर आहेत; पण दुसरा व्यवसाय नसता तर केवळ लेखनावरच ते अपुजीविका करूं शकले असते कीं नाही याबद्दल मला जबर संशय आहे. कै. हरीभाभ आपटे यांनी पुष्कळ कादंबऱ्या लिहिल्या व त्या पुढे लोकप्रिय झाल्या; पण अपुजीविकेच्या दृष्टीने त्यांना त्यांपासून विशेष फायदा झाला नाही. कै. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी 'आनंद' मासिकावर व बालवाङ्मयावर शेवटी शेवटी अिस्टेट केली; पण आयुष्यांतील पुष्कळसा काल अपुजीविकेकरितां त्यांना अन्य व्यवसाय करावा लागलाच. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांना दोन नाटकांवरच काय ते चांगले पैसे मिळाले. पण तेवढ्यावरच त्यांची अपुजीविका चालणें शक्य नव्हतें. वकिलीचा मुख्य व्यवसाय त्यांना करावाच लागला. पांगारकरांनीं बराच धनसंचय केल्यासारखे दिसतें. पण तो केवळ लेखनावरच नव्हे. ज्या पुस्तकांवर त्यांना बहुतेक पैसा मिळाला तीं पुस्तकें स्वातंत्र्याने लिहिलेली नसून अुतारेवजा आहेत आणि जीं पुस्तकें त्यांनी परिश्रमपूर्वक स्वातंत्र्यमा. ज. अ. १२

श्याने लिहिलीं, त्यांवर त्यांना फारसा पैसा मिळालेला नाही असेंच दिसून येतील. लेखनाच्या जोडीने पुराणिकाचा किंवा प्रवचनकाराचा पेशा स्वीकारून त्यांना बरीच मिळकत झाली आहे. माधवराव जोशी यांनी नाटकांत पुष्कळच पैसा कमावला असें मी म्हणेन. खाडिलकरांना नाटकांपासून बरीच मिळकत झाली. 'केसरी'कडून त्यांना नेहमीच वेतन मिळत असे असें नाही. त्या वेळीं अपुजीविकेच्या कामीं नाटकांची त्यांना चांगलीच मदत झाली असावी. नाटकांची किंमत वाढायला सुदैवाने त्यांना कंपनीहि चांगली लाभली होती. स्वतः मला १९१२ पर्यंत लेखनापासून कांही प्राप्ति झालीं नाहीं. पुढे थोडथोडी होऊ लागली. पण माझे अपुजीविकेचें मुख्य साधन 'केसरी'कडून मिळणारा पगार हेंच राहिलें. हा पगार अर्थात् अपुजीविकेपुरताच असे. मला जी काय थोडी मालमत्ता करतां आली असेल ती मात्र माझ्या लेखनवळावरच हें कबूल केलें. पाहिजे. वाङ्मयलेखनावर मला तीस हजार रुपये मिळविता आले.

प्रश्न—“ मराठी वाङ्मयांतील तुम्हांला वाटतील तीं १०।१५ पुस्तकें निवडून घ्या; बाकीचीं आम्ही जाळून टाकणार आहों ” असें अुद्या आपल्याला अेकदम कोणी सांगितले तर आपण कशी निवड कराल ?

अुत्तर—आगीचाच विषय काडलांत म्हणून तो अेकतांच माझ्या मनांत अेक कल्पना आली ती सांगून टाकतो. घराला आग लागली म्हणजे आजी प्रथम आपल्या पोराना पोटागी धरून वाहेर पडते, त्याप्रमाणें मराठी वाङ्मयाला जर अुद्या कोणी आग लावू लागला, तर अपत्यवात्सल्यामुळें प्रथम मी माझीं पुस्तकें घेऊन दूर होऊन. पण हा विनोद दूर करून बोलावयाचें झालें तर प्रश्नाचें अुत्तर देणें जरा कठीण आहे. क्रम लावणें तर अगदीच शक्य नाही. कारण त्या त्या विषयांत पहिल्या दर्जाचीं पुस्तकें निरनिराळीं दाखवितां येतील. तथापि विषयवार निवड करणें भागच झालें तर मी खालीलप्रमाणें निवड करीनः—

(१) करमणूक—महाभारत (२) अरेबियन् नाइट्स् (३) तत्त्वज्ञान—गीतारहस्य (४) मराठ्यांचा अतिहास—खरेशास्त्री यांचे अतिहासिक लेख (५) नाट्यकलाः—मूकनायक (श्री. कृ. कोल्हटकर)

(६) निबंध—निबंधमाला (विष्णुशास्त्री चिपळूणकर) (७) विनोद—साहित्यवृत्तिशी (श्री. कृ. कोल्हटकर) (८) कादंबरी—पण लक्षांत कोण वेतो? (आपटे) (९) संत वाङ्मय—ज्ञानेश्वरी (१०) शास्त्र—भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा अतिहास (शं. बा. दीक्षित).

दहा पुस्तकांची मर्यादा किंचित् वाढविण्याची मला परवानगी दिल्यास राजवाडे यांचे संकीर्ण लेख व मृच्छकटिक किंवा शाकुंतल यांची मी निवड करीन. शेवटचीं दोन नाटके माझ्या दृष्टीने सारख्याच योग्यतेचीं आहेत.

—श्री लोकमान्य ऑगस्ट १९३२

परिशिष्ट : २

मी कां लिहितों ?

या प्रश्नाचें अुत्तर अगदी प्रथमच तोंडाला येतें तें असें कीं, “ मलां लिहितां येतें म्हणून मी लिहितों. ” परंतु हें अुत्तर अेका अर्थानिं खरें असलें तरी अपुरें व आडमुठे वाटण्यासारखे आहे. हें अुत्तर खरें या अर्थानिं आहे कीं, लिहितां येणें ही लिहिण्याची पहिली अनिर्वाह्य अटच ठरते. कारण मनांत कितीहि लिहावयाजोगें असलें व ते लिहिण्याची अिच्छा झाली असली तरी लिहितां नच आलें तर मनांत लिहिण्याची अिच्छा असून काय उपयोग ? मुक्या माणसाला बोलावेसें वाटतें, पण बोलतां येत नाही; बहिऱ्या माणसाला अैकावेसे वाटते, पण अैकता अत नाही; पांगळचाला धावावेसे वाटते पण धावता येत नाही; म्हणजे क्रियेच्या अिच्छेपेक्षा क्रिया करण्याची पात्रता अधिक महत्त्वाची ठरते. मी असे अनेक बुद्धिमान स्नेही पाहिले आहेत की, ते लिहितील तर वाङ्मयांत चांगली भर घालतील, अशा खात्रीने मी त्यांना लिहा म्हणतो. पण अंगीं पात्रता असतां, त्यांच्या हातून तें होत नाही. सामान्य लोकांत दोन प्रकार मला आढळतात. अेक असे की, त्यांनी लेखनाचा प्रयत्न केला तरी तो त्यांना खरोखर साधणार नाही. पण दुसरें असें की त्यांनी लेखनकलेसंबंधी अशी कांही अुच्च कल्पना मनाने करून ठेवलेली असते की, त्या कल्पनेला अुतरेल असें आपल्या हातून लिहिणें होणारच नाही, अशा न्यूनगंडाची निष्कारण बाधा त्यांना झालेली असते. म्हणजे हा त्यांचा न्यूनगंड कांही प्रयत्नाने काढून टाकता आला, त्यांचा आत्मविश्वास वाढविता आला तर ते कदाचित् लिहितील, व लिहितील ते चांगलें लिहितील.

मी हें म्हणतो याचें कारण असें की, लिहिता येणें ही खरोखरीच फार मोठीशी कला नाही. पण हें केव्हा ? तर त्या लेखनाचा विषय त्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाशीं जुळता असेल तेव्हा. याचें अुलटमुलट अुदाहरण

घेअूं. अशिक्षित माणसाला जर तत्त्वज्ञान विषयावर लिहावयास सांगाल तर तो काय लिहूं शकेल ? पण त्याला आपलें आत्मचरित्र किंवा जीवनविषयक अनुभव लिहावयास सांगितले तर ते तो खचित लिहूं शकेल. कं. लक्ष्मीबाई टिळक कितीशा सुशिक्षित होत्या ? परंतु त्यांनीं अगदी येअील तसें आत्मचरित्र लिहिलें. तें वाङ्मयांत श्रेष्ठ श्रेणींत गणलें गेलें. आणि खरोखर जी अेक म्हण आहे की, “ प्रत्येक मनुष्याला प्रयत्न केल्यास अेकतरी पुस्तक लिहिता येअील,” ती म्हण खरी आहे. होतें काय की, हातांत टाक शाई “ घेअून ‘कागदावर अक्षरें उतरविणें ” हेच तंत्र मुळांत अितकें अवघड ठरते की, त्यांतून मनुष्य उत्तीर्णच होऊं शकत नाही. लेखनाचा परिचय नसल्यानें तो कंटाळतो. पण समजा, त्याला “ तूं नुसता बोलत जा, लिहिण्याचें काम मी करतो ” असें म्हणणारा कोणी भेटला तर त्यांच्या या श्रमविभागाने अेखादा ग्रंथ सहज लिहून होअील. ज्यांनी अेक ओळ कधी कागदावर लिहिली नाही, असें कांही लोक तोंडाने बोलूं लागले म्हणजे त्यांची रसवंती अशी खुलते की, अंकत राहात्रेसें वाटते; हें मी पुष्कळवेळा अनुभवलेलें आहे. लिहिण्यांतला जो मुख्य मोठा महत्त्वाचा भाग म्हणजे मजकूर तो त्यांच्याकडून पार पडूं शकतो. दुसरा जो गौण म्हणजे प्रत्यक्ष लेखनाचा व अर्थात् शुद्धलेखनाचा तो त्यांच्या हातून पार पडत नाही, अितकेंच काय ते. हें अितकें सांगून झालें म्हणजे मग “ मी कां लिहितों ? याचें दुसरें अुत्तर सांगण्यास मार्ग मोकळा होतो.

“ मला लिहावयाला येते म्हणून मी लिहितों,” हें जें अुत्तर अेरवी आडमुठेपणाचें व कदाचित् अुदामपणाचें वाटण्यासारखे आहे, तें वरील विवेचन लक्षांत घेतलें असता, तसें वाटणार नाही. आता दुसरें असें की, मला येत असलें तरी लिहिण्याची अिच्छा होते म्हणून मी लिहितों. मग प्रश्न हा की, लिहावयाची अिच्छा कां होते ? ती अेकाला कां व्हावी व दुसऱ्याला कां होअूं नये ? या प्रश्नाचें अुत्तर देणें सोपें नाही. अुत्तर देतां येअील तें हेंच की, हा मनुष्यस्वभावाचा भेद आहे. आणि या स्वभावभेदाप्रमाणें तें घडतें किंवा घडत नाही. पैकी घडतें याचें कारण सांगितलें म्हणजे न घडतें याचें कारण सांगावे लागत नाही. घडतें याचें कारण हें की, लिहिणें हा आत्म्याच्या आविष्काराचा अेक प्रकार आहे. आणि कांही लोकांना हा आविष्कार प्रिय

असतो. आपण पाहतोच की, आपलें तोंड आरशांत दिवसांतून दहादा पाहण्याची संवय असणारे लोक आहेत व याच्या अुलट घरीं आरसा असूनहि ज्यांना त्यांत आपलें तोंड पाहण्याची अिच्छा सहा सहा महिनेहि होत नाही, असेहि लोक असतात. आरशांत स्वतःचे तोंड पाहणें हा आत्माविष्काराचा अत्यंत क्षुद्र प्रकार झाला. परंतु यापेक्षा चांगले वरच्या प्रतीचेहि आत्माविष्काराचे प्रकार आहेत. उदाहरणार्थ, अंगीं असलेली कोणतीहि चांगली कला प्रगट करणें हा आत्माविष्कारच होय. आणि तो आवडतो म्हणून चित्तारी चित्रें काढल्याशिवाय गप्प वसत नाही. गाण्याचा गुण असणारा गाअिल्याशिवाय राहत नाही. शक्ति शारीरिक काय, मानसिक काय त्यांचा हा धर्मच आहे की, त्यांना गुप्त राहवत नाही; प्रकट व्हावेसें वाटतें; आणि मनुष्यावर मोठा जुलूम म्हणजे हा ठरतो की, त्याच्या शक्तीला प्रकट होण्याला वाव मिळत नाही, प्रतिबंध होतो. आपण होअून संयम करणें वेगळे व जुलमाने तो करावा लागणें वेगळे. संयम हा शक्तींच्या प्रकटीकरणाच्या अतिशयोक्ति-विरुद्ध प्रतिक्रिया असते; पण ती अँच्छिक, प्रासंगिक व तात्पुरती असते. अपवास करणें, ध्यानस्थ वसणें, मौन धरणें या क्रिया अशा प्रकारच्या संयमांची अुदाहरणें होत. परंतु संयम हा अपवाद व क्रिया हा नियम असतो.

वाचेच्या द्वारें अुद्गार काढणें, हा आत्माविष्काराचाच अेक प्रकार होय. हा अुद्गार जसा तोंडाने तसाच लेखनद्वारेंहि प्रकट करतां येतो. परंतु पहिला प्रकार हा व्यवहारांत ९९ भरेल व दुसरा प्रकार १ भरेल, अितके लेखन हें अल्पमात्र असतें. या अुद्गाराला सौंदर्य देणें, सर्वांना अेकसारखें साधत नाही. म्हणूनच कोणी नामांकित ववते किंवा लेखक होतात; तर उलट कोणाला धड चार ओळी वोलतां किंवा लिहिता येत नाहीत. आणि ज्यांच्या अशा उद्गारांना सौंदर्य येतें, त्यांना ते तसे उद्गार वरचेवर काढण्यांत आनंदच वाटतो; म्हणून ते तो आनंद भोगतात. चित्रकार व गवअी यांच्या प्रमाणेच लेखनव्यवसायांत लेखकाचें मन रमतें. म्हणून तो कित्येक वेळां गरजेमुळे, लोकांच्या भिडेमुळे, जुलुमामुळें लिहो, परंतु वरील प्रकारचें कोणतेंहि वाहेरचें प्रवर्तन नसलें तरी पुष्कळवेळां तो स्वतःच्या आनंदाकरिता लिहितो. वाङ्मय-चर्चेत 'कलेकरिता कला' असा जो क वाद आहे, त्याचें मूळ या आनंदांतच असतें. पण वरील सर्व कारणें वगळून आणखीहि

अेक कारण लेखनाचें म्हणून सांगतां येतें ! तें मतप्रतिपादन हें होय. या अुपयोगांत जुलूम किंवा भीड तर नाहीच, पण केवळ सुखवादी आनंदच नसतो, तर स्वतः आनंद भोगण्यापेक्षां त्या आनंदभोगाहून थोळ असें कांही कर्तव्य करण्याचा, कांही परोपकारबुद्धीचा हेतु असतो; म्हणून कलेकरिता कला, या वादाच्या तोडीस तोड देणारा 'सत्योपासनेकरिता कला' हा वाद पुढे येत असतो. वास्तविक या दोनहि वादांत हे गृहीत धरलेंच असतें की, गुणाविष्कार, कलाविलास यांपासून प्रथम आनंद अुत्पन्न होतोच; पण या आनंदांतच त्याची परिसमाप्ति व्हावयाची किंवा त्यापलीकडे जाअून आनंदोत्पत्तीवरोवर अितरहि कांही परसापेक्ष कार्य व्हावयाचें, साधावयाचें हाच काय तो प्रश्न असतो. आणि म्हणून वाड्मयाचें ध्येय सौंदर्यसाधन हें तर खरेंच; पण त्यावरोवर सत्यप्रतिपादनाला व कल्याणप्रदतेला कांही साहाय्य झाले आहे की नाही, हें पाहण्याची इच्छा होते व तें झालें असें आढळल्यास, दुय्यांत साखर पडावी तशी कृतकृत्यतेच्या भावनेंत भर पडते.

असो. आतां या प्रस्तावनेनंतर 'मी कां लिहितों' या प्रश्नाचें व्यक्तिशः अुत्तर देणें सोपें आहे. कारण त्या विवेचनांत मला विचारलेल्या प्रश्नांचीं बहुतेक अुत्तरें आलीं आहेत. आणि खरोखर तसला प्रश्न मलाच विचारणें अेकप्रकारे योग्य होअील. कारण वयाने व परिस्थितीने मी आता अुरत्या जन्मांत कागदाला टाक न लावला तरी चालेल असें असतांहि मी लिहितों; म्हणून तो प्रश्न 'मलाच विचारणें योग्य. अुलट असे कितीतरी लेखक आहेत की, ज्यांना तो प्रश्न विचारण्यांत कांही अर्थ नाही; कां की, कारण नसतां लिहिणाराचेंच अुत्तर अधिक मूलभूत ठरेल. अितर लेखकांत (१) कोणी लिहिण्यास शिकण्याकरिता लिहितात, (२) कोणी केवळ अुदरनिर्वाहाकरिता लिहितात. त्यांत त्यांना स्वतःच्या मनाचा आनंद नसतो. (३) कोणी अुदरनिर्वाहाकरिता लिहितातच, पण त्यावरोवर त्यांना त्या लेखनांतून आनंदहि लाभतो. (४) कोणी द्रव्यप्राप्तीकरिता न लिहितां केवळ आनंदाकरिता लिहितात. (५) कोणाला लेखनांत आनंद लाभतो. परंतु तो आनंद कलाविलासाचा नसून मतप्रतिपादनाचा असतो. मत-प्रतिपादन हें साध्य व लेखन हें त्याचें साधन म्हणून लिहितात. (६) मात्र

